2018-19

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 114 (A)- Recent Trends in Literature
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

'पावरी' या सुनिल गायकवाड यांच्या काव्यसंग्रहातील निराळेपण

डॉ. किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा जि. जळगाव
ईमेल -karuna.kishor @gmail.com

महाराष्ट्रात स्वांत्र्याच्या पूर्वी व नंतरच्या स्वातंत्र्योत्तर काळात साहित्य क्षेत्रावर विविध चळवळींचा प्रभाव दिसून येतो. त्यात समाजातील तळागाळातील माणसाने आपल्या हाती लेखणी घेऊन आपल्या व्यथा मांडून आपले जीवन इतरा समोर मांडायला सुरवात केली. त्यातून तळागाळातील भरडला गेलेल्या पिचलेल्या माणसाने सकस असे लेखन करायला सुरवात केली. १९६० नंतर मराठी साहित्यात जे दोन साहित्य प्रवाह आलेत. त्यात ग्रामीण व दलित साहित्य हे दोन महत्वाचे साहित्य प्रवाह आहेत. त्याच वेळी आदिवासी साहित्य या महत्वाच्या साहित्य प्रवाहाचा देखील उदय झाला. आदिवासी या शब्दासाठी वनवासी, धरतीची लेकर, गिरीराज, आदिपुत्र असे विविध शब्द वापरले जातात. आदिवासी या शब्दाचा स्थुल अर्थ लक्षात घेतला तर आदिवासी म्हणजे मुळ रहिवासी. अशा आदिवासी समाजाचे जीवंत चित्रण आदिवासी साहित्यातून केले गेले आहे. आदिवासींना जीवन जगत असतांना कराव्या लागणा-या संघर्षाचे वर्णन त्यातून आले आहे. आदिवासी साहित्या विषयी डॉ. विनायक तुमराम लिहतात, "केवळ आदिवासीनी लिहलेले साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य नव्हे तर आदिवासींच्या सांस्कृतिक मूल्यांसकट त्यांचे सर्वांगीण हित जपणारे जे प्रतिभाव असतील त्या सर्वांनी लिहलेले साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय." १९६० नंतर आदिवासी साहित्याचे नवे दालन निर्माण झाले व त्यात अनेक विषयांवर लेखन झाले आहे. त्यातील असाच 'पावरी' हा सुनिल गायकवाड यांचा महत्वाचा काव्य संग्रह होय.

'पावरी' हा सुनिल गायकवाड यांचा भिल्ली भाषेतील काव्य संग्रह आहे. भिल्ल या शब्दाचा अर्थ बघीतला तर, "बिल या द्रविड शब्दापासून बिल्ला त्याचा अपभ्रंश झाला त्या पासून भिल्ल नाव पडले. बिल या शब्दाचा अर्थ धनुष्य असा होतो. भिल्ल ही मध्य भारतातील एक आदिवासी जमात आहे ते भिल्ली भाषा बोलतात. भिल्लांची भाषा ही इंडो-आर्यन मानली जाते ".[१] असा भिल्ल या शब्दाचा अर्थ सांगता येतो. कवी सुनिल गायकवाड यांनी 'पावरी' या काव्य संग्रहातुन भिलोरी बोलीतून काव्य लिहण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यातुन भिल्ली भाषेतील काही शब्दांचा आपल्याला परिचय होतो. काव्य लेखनात कवीने भिल्ली भाषेतील काही शब्द जसेच्या तसे वापरले आहेत. सुनिल गायकवाड सांगतात, "पावरी नावाचे वाद्य आहे. अन पावरी नावाचा नृत्यप्रकारही आहे. आदिवासीच्या जमाती व भाषा काळानुरुप पडद्याआड होत चालल्यात "[२] सुनिल गायकवाड यांनी आपल्या लेखनातून आदिवासींच्या उत्थानासाठी कास धरली आहे. त्यांनी आपल्या लेखनातून काही कवितां मधून विद्रोहाचे वर्णन केले आहे. तर काही कवितां मधुन शिक्षणाचे वर्णन केले आहे. या सोबत शेती व शेतकरी यांचे देखील वर्णन केले आहे. यासोबत आदिवासी भिल्ल समाजातील लग्नात गायली जाणारी गाणी देखील सांगितली आहेत. त्यातून या समाजाचे निराळे असे वर्णन केले आहे. त्याचा आढावा पूढील प्रमाणे घेता येतो.

'एकलव्या' या कवितेत कवी सांगतात की,

"आर कदलोग झोपी रसी
आरं भोलपण सोड एकलव्य." [३]

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
February-2019

या कवितेतुन कविने आपल्या समाज बांधवांना जागृत करण्याचे कार्य केले आहे. ते सांगतात कीख आता कुठ पर्यंत झोपणार आहे तु तुझे भोळेपण सोड एकलव्या. आदिवासी हा पूर्वी लुबाडला जातो आहे. महाभारत काळात एकलव्याचा द्रोणाचार्य गुरुने मागितला तेव्हा कवी सांगतात, 'तेसणबी तूला चांगला ठगाडया. ' हा आदिवासी माणूस आपल्या अंगावरचे कपडेही ज्याला गरज आहे त्याला देतांना मागेपूढे पाहत नाही. पण असे असले तरी या समाजाची लुबाडणूक होत असते असे कवी सांगातात. यानंतर कवी विद्रोहाची भाषा बोलातात,

"अंगठा देवाना कधी सोडसी
आता तू मनगट तोडाना सीख"

आता अंगठा न देता मनगट तोडायला शिक म्हणजे विद्रोह करायला शिक असे कवी सांगतात. या स्वार्थी कपटी जगात एकलव्या म्हणजे या समाजाला जणू भिक मागण्याची वेळ येते. शेवटी कवीं ने सांगितले तुझा म्हणजे आदिवासीचा अंगठा नेहमी कापला गेला आहे. आता तू हातात तिरकामठा घे व त्या सोबत लेखणी घे. थोडक्यात कवीला शिक्षणाने समाजात परिवर्तन करायचे आहे.शिक्षणाने समाज परिवर्तन होईल यावर कवीचा विश्वास आहे.

'एकलव्या' या कवितेतुन सुनिल गायकवाड समाजातील वास्तव मांडत आहेत.ते सांगतात,

"कवळ पोटटोसलाबी
सोडत नाह भाऊ
शिकसन न दलाल" ४

यातून ते शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचारावर बोलत असतात. शासनाने लागु केलेले मोफत शिक्षण हे कितपत योग्य आहं यावर ते बोलत असतात. विद्यार्थ्यांना खरच मोफत शिक्षण हे मिळते का असा प्रश्न ते विचारतात. शाळेत प्रवेश देतांना पैसे घेतल्या शिवाय प्रवेश मिळत नाही. प्रवेशासाठी टेबला खालुन पैसे दयावे लागतात. प्रवेशासाठी शिफारस ही महत्वाची असते. त्यामूळे ज्यांची लायकी आहे त्यांना खाजगी शाळेत प्रवेश मिळत नाही त्यांना आश्रमशाळा सांगितली जाते. आश्रमशाळेत तुम्हाला कपडें मोफत व शिक्षण मोफत मिळेल असे सांगितले जाते. यातून कवीला जाणवते की, शिक्षणाचे दलाल हे गरीबांच्या दारिद्रयावर हसत असतात. यातून कवीने शाळेत प्रवेशाचे वास्तव मांडले आहे.

'आता तरी जाग भो' या कवितेतून कवीने नाईकराजाला जागे होण्यास सांगितले आहे. या नाईकराजाच्या जीवावर इतर लोक मजा मारत आहेत. या नाईकराजाला आपल्या संसारा विषयी काहीही घेणे देणे नाही. त्याला आपल्या भावी आयुष्या विषयी काही घेणेदेणे नाही. त्याचे रक्त पिऊन इतर लोक ताजेतवाने होत आहेत, पण या नाईकराजाच्या मात्र बरगडया दिसत आहेत. हा नाईकराजा क्रांतीकारक आहे त्यांने जागे व्हावे असे कवी सांगत आहे. या कवितेतून कवीने नाईकराजाचे वास्तव मांडले आहे.

'सस्ता आदिवासी' या कवितेतून आदिवासी समाजाचे वास्तव मांडले आहे. प्रस्थापितांनी आदिवासींना लुटले आहे. आदिवासींची जमीन व जंगल लुटले. हा आदिवासी भोळा असल्याने त्याला लुटणे हे सुरुच आहे. कवी सांगतात की,

"आदिवासी ना नाववर का का वाटना सं
तेना आरक्षण भी लुटाना सं
तेना बोच्चीवर पाय ठी आमलाच
आदिवासी बनना सं. आरं.लुटा"५

आदिवासींची लुट ही केली जात आहे. तेव्हा आदिवासीचे आरक्षण देखील लुटून घ्या असे कवी संतापाने सांगत आहे. तसेच त्यांच्या मानेवर पाय ठेऊन तुम्ही आदिवासी व्हा. तुम्ही आदिवासीचे साहित्य व संस्कृती देखील चोरा व शेवटी आदिवासीचे नावच संपवून टाका असे संतापाने कवीने सांगितले आहे.

'लढ गडया लढ' या कवितेतून कवी सांगतात की, आदिवासींनी आता विचार करायचा नाही की, कोणीतरी आपला विकास करेल, उध्दार करेल. तेव्हा स्वतःच स्वतःचा विकास करावा. आदिवासींनी हातावर हात ठेऊन न बसता आपले बघावे व आपला विकास करावा. सर्व लोक गोचिड सारखे त्याचे रक्त पित आहेत. तेव्हा आदिवासीने जर स्वतःचा विकास केला नाही तर तो मरुन जाईल म्हणून स्वतःचा विकास करावा असे कवी सांगत आहे.

'तंटया आंग येऊ दे' या कवितेतून कवी सांगतात की, तूझी थटटा उडवणा-यांना तू स्वतः चपराक बसव त्यासाठी तंटया अंगात येऊ दे. तू परिवर्तन केले पाहिजे. ज्या वनाधिकाराचा कायदा आला त्याने आदिवासी जे मूल निवासी आहेत त्यांनाच वन परके झाले. भूअधिनियमाने आदिवासींना जमिनी मिळाल्यात पण या इनाम जमिनी देखील त्यांच्या हातातून गेल्यात. कारण समाजातील लुच्चे,लबाड लोक आदिवासींना लुबाडत आहेत. तेव्हा या समाजातील दंडेलशाहीला जर वठणीवर आणायचे असेल तर तूझ्या अंगात तंटया आला पाहिजे व त्यातून समाजात क्रांती घडवावी. ही क्रांती रक्तरंजीत झाली तरी चालेल पण बदल होणे गरजेचे आहे असे कवीला वाटते.

'राडा' या कवितेत कवीला वाटते की, स्वातंत्र्याची पहाट आमच्या पर्यत उगवलीच नाही. आम्ही आमचे पूर्वीचेच कामे करत आहोत. तर 'पावरी' कवितेत थुई थुई नाचत पारी नावाचे वाद्य वाजव. या पावरी वाद्याची गोष्ट ही वेगळी आहे ते वाजवल्याने गल्लीत सर्व जमा होतात. त्यामूळे पावरी वाजवणा-याने मान डोलत कंबर मोडत पावरी वाजवावी. या पावरीचा आवाजा डोंगर द-यात घुमला पाहिजे. म्हणून पावरी वाजवून नाचायला सुरवात करावी. या पावरी विषयी सांगतांना कवी सांगतात की,

"तुनी पावरीनी कहानी जुनी
महादेव पार्वती पासून उनी
ढोंगी ढोंगी नाचत गाणी म्हणत
वाज र बाबा पावरी"[६]

यातून पावरीची गोष्ट ही महादेव पार्वती पासून आली आहे असे कवी सांगतात.

कवी सुनिल गायकवाड यांनी आपल्या पावरी या काव्य संग्रहातून विविधांगी असे लेखन केले आहे. त्यांनी शेतक-याचे वर्णन केले आहे तसेच भिल्ल जमातीत लग्नात नाचण्याच्या पध्दतीचे वर्णन याशिवाय भिल्ल समाजातील लग्न पध्दतीचा देखील त्यांनी उल्लेख केला आहे. अशा प्रकारे कवी सुनिल गायकवाड आपल्या काव्य लेखनातून वास्तव असे वर्णन करुन भिल्ल समाजाचे अनोखे असे दर्शन घडवत असतात. त्यातून आपल्या लेखनातून वास्तव असे समाज दर्शन घडवले आहे.

संदर्भ

१. देसाई संभाजी, आदिवासी समाज,प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, तृतीयावृत्ती, १ मार्च २०१५ पृ.क्र. ३३
२. गायकवाड सुनिल, पावरी, तिफण प्रकाशन,कन्नड, प्र.आ. २०/९/२०१५
३. तत्रैव पृ.क्र.६
४. तत्रैव पृ.क्र.८
५. तत्रैव पृ.क्र. १२
६. तत्रैव पृ.क्र. २८

Scanned with OKEN Scanner

'इथं होतं एक गाव' या कादंबरीतून बदलत्या सामाजिक जाणिवांचे वर्णन

डॉ. किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा, जि. जळगाव

साहित्य प्रवाही असते त्यात काळाचे प्रतिबिंब असते. काळाचा परिणाम हा समाज व साहित्यावर सतत होत असतो. म्हणून साहित्याला काळा नुसार चालावे लागते. विविध क्षेत्रावर जसा काळाचा परिणाम होतो तसा तो साहित्यावरही होत असतो. त्यामुळे साहित्याचे स्वरुप आणि आशय हा बदलत असतो. साहित्य हा समाजचा आरसा आहे त्यामूळे समाजाचे प्रतिबींब हे साहित्यातून दिसून येत असते. समाजात होणाऱ्या बदलाची जाणीव ही साहित्याला असते. यासोबतच साहित्यातून सांगितलेल्या बदलांना समाल देखील नेहमी स्विकारत असतो. मराठी ग्रामीण कांदबरीतून अनेक विषयांवर लेखन झाले आहे. त्यात प्रामुख्याने शेती व शेतकरी यांचे वर्णन हे प्रामुख्याने आले आहे. या लेखनातून बदलत्या शेतीचे वं शेतकऱ्यांचे वर्णन हे आले आहे. असे असले तरी रा.रं. बोराडे यांच्या इथं होतं एक गाव या कादंबरीतून बदलत्या सामाजिक जाणिवांचे वर्णन आले आहे. त्यांनी या कादंबरीतून ग्रामीण जीवनातील बदलणाऱ्या जीवनाचे वर्णन अत्यंत समर्पक शब्दात केले आहे. त्यातून त्यांनी भूकंप झाल्यावर गावाचे स्वरुप कसे बदलते तसेच गावकऱ्यांना आपल्या माणसांपेक्षा पैसा हा जास्तीत जास्त कसा महत्वाचा वाटतो याचे वर्णन या कादंबरीतून अतिशय प्रभावी असे आले आहे. या कादंबरीतून बदलत्या सामाजिक जाणिवांचे स्वरुप पूढील प्रमाणे अभ्यासता येते.

इथं होतं एक गाव या कादंबरीच्या सुरवातीलाच रा.र.बोराडे यांनी सांगितले आहे की, जनसामान्यांच्या जगण्याचा इतिहास सहसा लिहीला जात नाही. क्वचित प्रसंगी तो लिहीला गेला तरी तो वास्तव असतोच असं नाही. मात्र तत्कालीन लेखकानं कलात्मकतेचा अतिरिक्त सोस न बाळगता जनसामान्यांच्या जगण्याचं आपल्या साहित्यातून चित्रण केलं तर त्या साहित्याला अस्सल ऐतिहासिक संदर्भ लाभण्याची शक्यता वाढते. हीच भूमिका स्विकारुन मी इथं होतं एक गाव ही भूकंपग्रस्तांच्या जीवनावर कांदबरी लिहीली आहे.[१] या कादंबरीतून भूकंप झाल्यावर गाव कसे बदलते तसेच लोकांना आपल्या माणसापेक्षा पैसा हा कसा महत्वाचा वाटतो याचे अतिशय योग्य असे वर्णन केले आहे.

कांदबरीतील हेमंत हा शिक्षक म्हणून एका खेडयात नोकरी करत असतो त्याला त्याला भूकंपाची जाणीव होते व तो सकाळीच आपल्या मित्राला भेटायला त्याच्या गावात जात असतो. गावात राहणारा त्याचा मित्र रतनची त्याला आठवण येत आपल्या मित्राचे काय झाले असेल? या विचारात तो गावात येतो तर गावाचे रुप बदललेले त्याला दिसत असते. हेमंत रतनचे घर शोधण्याचा प्रयत्न करतो पण त्याला फक्त गावात लोकांचा विव्हळण्याचा आवाज येतो. रतनच्या घरा जवळ त्याचे वडिल माणिकरावांचा आवाज येतो ते हेमंतकडे पाणी मागतात. पाणी दिल्यावर त्यांना बर वाटत पण अशा ही परिस्थित ते हेमंतला विचारतात, माजी कारभारीण कुठ हाय? माझा रतन कुठ? हाय माझी सुनबाई कुठ हाय?[२] यातुन या कादंबरीत बदलत जाणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन अतिशय योग्य असे आले आहे. माणिकराव यांना आपल्या मुलाची किंवा सुनेची चौकशी करावी असे वाटत नाही तर उलट आधी आपल्या कारभारणीचा विचार त्यांच्या मनात येतो यातून माणसाला त्याची पत्नी ही महत्वाची वाटते हे कादंबरीकाराने दाखवले आहे. काही वेळाने पंचायत समितीचे शिक्षण विस्तार अधिकारी राठोड साहेब हे आपले कार्यकर्ते आपल्या सोबत आणून मातीचे ढिगारे उपसण्याला सुरवात करतात. पण त्यावेळी गावातील लोक व आजूबाजूचे लोक गर्दी करतात तेव्हा या लोकांना तेथून दूर करण्यासाठी पोलीसांना बोलवले जाते. काही वेळाने हेमंतचे लक्ष एका पोलीसाकडे जाते. तो पोलीस मेलेल्या स्त्रीच्या गळ्यातील वज्रटीक काढत होता. तेव्हा हेमंत त्याला लाथ मारतो व सांगतो की, भडव्या प्रेताच्या टाळूवरचे लोणी खातोस होय?[३] त्या पोलीसाला राठोड साहेबांकडे नेले जाते व त्याने मेलेल्या स्त्रीची वज्रटीक चोरली हे सांगितले. हेमंतने एका माणसाला गर्दीतून बोलवून पोलीसाच्या खिच्यातून ती वज्रटीक काढायला लावली यातून असे लक्षात येते की, पोलीस हे रक्षणासाठी आले होते पण ते आपले सामाजिक भान विसरुन तो दागिना चोरतो यातून सामाजिक जाणीव या कशा बदलत आहेत हे रा.रं. बोरोडे या कादंबरीतून सांगत आहेत.

याच गावात हेमंत पूढे गेल्यावर त्याला शेषराव बारगे हेमंतला आवाज देतो व बिडी ओढण्याचे सांगतो तसेच सकाळ पासून हेमंत गावात जे काम करत होता त्याची तो स्तूती करतो. त्यावेळी हेमंतने त्याला त्याच्या घरातील लोकांची चौकशी केली. तेव्हा तो सांगतो, की भूकंप मला लई पावला आहे. शेषरावचे व त्याच्या पत्नीचे नेहमी भांडण व्हायचे. त्याला दुसरे लग्न करायचे होते पण त्याची पत्नी त्याला दुसरे लग्न करु देत नव्हती. पण भूकंपाच्या दिवशी दोघ घरात झोपले होते, पण भूकंपाची चाहूल लागताच तो त्याची सूटका करतो. पण त्याची बायको मातीच्या ढिगाऱ्या खाली गाडली जाते. ती त्याला त्यातून बाहेर काढायला सांगते. पण त्यावेळी तो त्याच्या पत्नीला सांगतो, मर आता मी दुसर खटल करायला मोकळा. यातून असे जाणवते की, पत्नी मेल्याचे दुख हे शेषरावला नाही तर त्याला या उलट आपण पहिल्या पत्नी पासून सुटलो याचा त्याला आनंद होत असतो.

याच गावातील आत्माराम हा M.A.B.Ed. झालेला होता त्याला शाळेत नोकरी लावण्यासाठी शाळेचा अध्यक्ष त्याच्याकडे ६००००/- रुपये मागतो तेव्हा आत्माराम हा आपल्या आई वडिलांना जमिन विकून नोकरीसाठी पैसे दयावेत असे सांगतो. पण आई-वडिल हे काळ्या आईची सेवा करण्यातच धन्यता मानतात. त्यामूळे असे जमिन विकून पैसे देणे त्यांना आवड नव्हते. यावरुन मुलाचे व वडिलांचे अनेक वेळा

Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143 March 2019

भांडण व्हायचे. पण भूकंपात त्याचे आई वडिल दोघेही मारले जातात. तेव्हा शासनाकडून मेलेल्या प्रत्येक माणसाला ५००००/- रुपये मिळणार असतात. हे सर्व पैसे आत्मारामला मिळणार असतात. तेव्हा त्याला आईवडिल वारल्याचे दु:ख असते पण त्याच वेळी आपण हे पैसे जर अध्यक्षाला दिले तर आपल्याला नोकरी मिळेल याचा ही त्याला आनंद होतो. यातून रा.रं. बोराडे यांनी मुलाला आपल्या आई वडिलांविषयी काही घेणे देणे नाही हे दाखवले आहे. मुलाला काही झाले तरी नोकरी महत्वाची वाटते. व या बदलत्या सामाजिक जाणिवेचे वर्णन कादंबरीकाराने अतिशय चपखल असे या कादंबरीतून केले आहे.

या भूकंपग्रस्त गावात अनेक लोक मदत करण्यासाठी येत असतात. या मदतीवर गावातील लोक हे तुटून पडत असतात. त्यातच एक फोटोग्राफर या गावात येतो. लोकांनी काहीही मदत वाटायला सुरवात केली की त्याचे फोटो काढत. एके दिवशी काही कार्यकर्ते हे जूने कपडे घेवून गावात लोकांना वाटायला येतात. तेव्हा हे गावातील जयराज ने बघीतले व तेव्हा त्याचा संताप अनावर होतो. तो म्हणाला, बंद करा हे कपडे वाटप. लोकांनी वापलेले जुने कपडे तुम्ही आम्हाला द्यायलात. आम्हाला तुम्ही भिकारी समजलात की काय? मुकाट्याने कपडे वाटप थांबवा. नसता एकेकाची माय मी इथ निजवलीच म्हणून समजा[४] त्यावेळी फोटोग्राफरचा कॅमेरा हा जयराज ने फोडून टाकला. थोडक्यात भूकंपग्रस्त गावात मदत करण्या ऐवजी लोकांना आपला फोटो हा पेपरला आला पाहिजे याला महत्व आहे तसेच सामाजिक कार्य करत असतांना लोकांना प्रसिध्दी महत्वाची वाटते यांचे वर्णन येथे आले आहे.

याच वेळी भूकंपात ज्या स्त्रिया या विधवा झाल्या आहेत त्यांच्यावर अतिप्रसंग करायला देखील लोक मागे पूढे पाहत नव्हते. एके दिवशी रात्री जयवंता म्हतारीचे दार जोरात वाजते. तेव्हा माळ्यांची यसवदा ते दार वाजवत होती. ती घरात आल्यावर मोठ्याने रडते भूकंपात तिचा पती व भावजाई वारली होती. त्यामूळे तिचा दिर तिच्या सोबत राहत होता पण आज तिच्या दिराने तिच्याशी अतिप्रसंग केला. त्यामूळे ती जयवंता म्हातारीकडे येते. पण सकाळी तिचा दिर पून्हा तिला आपल्या घरी चल असे सांगतो. यातून बदलत्या सामाजिक जाणीवांचे अतिशय वास्तव असे वर्णन रा.रं. बोरोडे यांनी यातून केले आहे. यात भावजाई व दिर यांचे असलेले नाते दिर कसा विसरतो हे दाखवले आहे. या कादंबरी विषयी फ.मु. शिंदे सांगतात की, प्रस्तुत कादंबरी जगण्यातली गणितं जाणून घेणारी, देणारी कृती आहे. जिथं होण आहे तिथं नाहीसं होणं आहे हे खरं असलं, पटत असलं तरी संकटातले संघर्ष संपत नसतात. मानसिक संघर्ष, आंदोलनं ही चिरंतन धारा हेच या लेखनाचं वेगळेपण आहे.[५]

या कादंबरीतून बदलत्या सामाजिक जाणिवांचे स्वरुप हे जेव्हा मेलेल्या लोकांना मदत मिळते तेव्हा प्रकशाने दिसून येत असते. यावेळी गावकरी हे खोटया नोंदी करत असतात. त्यात गावातील नवनीतने आपल्याला जास्त रक्कम मिळावी म्हणून आपल्या मुलाचे वय हे वाढवून घेतले. यातून मेलेल्या मूला विषयी त्याला काही वाटत नाही त्याला आधी पैसा हा महत्वाचा वाटतो असे दिसते. जयंवताचा नातू दिनू हा आपल्या आजीकडे राहतो. कारण त्याला व त्याच्या आईला त्याच्या वडिलांनी सोडून दिले होते. पण जेव्हा मेलेल्या पत्नीचे पंन्नास हजार आपल्याला मिळावेत यासाठी जयवंताचा जावाई हा खोटे नाटक करत असतो. तो सांगतो की, असं कस झाल ओ मामी. ती मला आस कस सोडून गेली ओ. अस्यांन आस झाल्याचं कालच कळालं. लगेच म्या धावत पळत आलो.[६] व शेवटी आपल्याला पत्नीचे पैसे मिळावेत यासाठी तो मुलाला पळवून नेतो. पण पोलीस मुलाला शोधून देतात. थोडक्यात पत्नी पेक्षा तो पैश्याला महत्व देतो. याच गावातील शिवा नाना ची सून ही आपल्या सासऱ्यासोबत ती राहत नाही. कारण तिचा भाऊ तिला आपल्या माहेरी घ्यायला येतो. व मुलाचे शिक्षण पूढे चांगले होईल असे सांगतो. पण बहिणीकडे असणारे सर्व पैसे घेतल्यावर तिचा भाऊ तिच्याशी चांगला वागत नाही तो तिला आपल्या सासरी पाठवतो यातून आपल्या रक्ताच्या नात्यापेक्षा लोकांना पैसा हा किती महत्वाचा वाटतो याचे वर्णन येथे आले आहे. याच गावातील दिनू तात्या हा आपल्या पत्नीच्या मृत्यू मूळे वेडा होतो. तो शासनाकडून पैसे घेत नाही पण त्याचा जावाई त्याला खोटे सांगून पैसे लुबाडतो. गावातील बळवंत देशमुखाच्या घरातले दहा लोक भूकंपात मेलेले असतात. तेव्हा एकटा विकू हा जीवंत राहतो त्याला कोणीही सांभाळत नव्हते पण पैसे मिळणार म्हणून सर्व लोक त्याला सांभाळायला पूढे येत असतात. त्याला सांभाळण्या वरुन त्यांची आत्या व मामा यांच्यात भांडण होते व शेवटी विकू पेक्षा दोघांना पैसे महत्वाचे वाटतात.

थोडक्यात रा.रं. बोराडे यांनी या कादंबरीतून समाजाच्या बदलत जाणाऱ्या मानसिकतेचे अतिशय सुक्ष्म वर्णन येथे केले आहे. लोकांना आपल्या नातेवाईकापेक्षा पैसा हा जास्त महत्वाचा वाटतो. पैश्यासाठी माणसे हे काहीही करायला मागे पूढे पाहत नाहीत. आपले नातेवाई हे पैश्यामूळे एकमेका पासून कसे दुर जातात. याचे वर्णन कादंबरीकाराने करुन बदत्या सामाजिक जाणीवाचे वर्णन येथे प्रभावी असे केले आहे.

संदर्भ :

१) बोराडे रा.रं, इथं होतं एक गाव, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २०००
२) तत्रैव पृ.क्र. १६
३) तत्रैव पृ.क्र. २१
४) तत्रैव पृ.क्र. ६३
५) भंडारी चंद्रकांत, मी, समीक्षा आणि नेमाडे वगैरे, वीणा प्रकाशन जळगाव, प्रथमावृत्ती १ मे २००३ पृ.क्र. ३४
६) बोराडे रा.रं, इथं होतं एक गाव, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००० पृ.क्र.८३

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
February 2019
RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building

आदोर काव्यसंग्रहातुन आदिवासीच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन

– डॉ. किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा जि. जळगाव

मराठी साहित्यात १९६० नंतर नवीन साहित्य प्रवाह उदयास आलेत या नवसाहित्य प्रवाहाने मराठी साहित्याचे दालन समृध्द केले. यात प्रामुख्याने ग्रामीण व दलित साहित्य प्रवाह हे महत्वाचे साहित्य प्रवाह आहेत. ग्रामीण साहित्याने ग्राम जीवनाचे वर्णन करुन ग्रामीण समाज व संस्कृती यांची जाणीव वाचकांना करुन दिली. तर दलित साहित्याने वेदना व विद्रोह यांचे वर्णन केले आहे. १९६० नंतर आदिवासी साहित्यातून आदिवासी चे जीवन व त्यांच्या व्यथा यांचे लेखन होवू लागले. त्यातून समाजातील तळागाळातील माणसाचे वर्णन येवू लागले. या लेखनाने साहित्य हे समाजाचा आरसा असतो हे यथार्थ ठरत असते. आदिवासी साहित्याने मराठी साहित्यात आपल्या वेगळया अशा लेखनाने स्वतःचा वेगळा ठसा निमार्ण केला आहे. आदिवासी समाजाच्या जाणीवांचे लेखन त्यातून होवू लागले. आदिवासी साहित्यात अनेक साहित्यिकांनी मोठया प्रमाणात लेखन करुन आदिवासी साहित्य हा वाङ्मय प्रकार समृध्द करण्यास हातभार लावला आहे. आदिवासी साहित्यात काव्य लेखन हा देखील महत्वपूर्ण साहित्य प्रकार आहे. काव्य या साहित्य प्रकारात आदिवासी साहित्यातून सकस असे लेखन झाले आहे. त्यात भुजंग मेश्राम आदिवासी कविता, वाहरु सोनवणे गोधड, विनायक तुमराम गोंडवन पेटले आहे, भुजंग मेश्राम उलगुलान, निलकांत कुलसंगे इंद्रियारण्य, कुसुम आत्राम रान आसवांचे तळे, डॉ संजय लोहकारे पानझडी इ. कवीनी आपल्या लेखनातुन आदिवासी समाजाचे जीवंत असे वर्णन आपल्या लेखनातून केले आहे.

प्रा.मधुचंद्र भुसारे हे देखील आदिवासी समाजाच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन करणारे महत्वाचे नवोदित कवी आहेत.त्यांच्या आदोर या काव्य संग्रहातून आदिवासी समाजाच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन आले आहे. आदोर या शब्दांचा अर्थ सांगतांना डॉ. संजय लोहकारे सांगतात, आदौर म्हणजे राब किंवा रोप भाजणे. पशुपक्षांना उपयोग नाही अशा झाडांचा पाला तोडून (ऐलापैलाची झाडे), वाळलेला पाचोळा गोळा करुन तो शेतात पसरवितात. त्यावर शेणखत टाकून तो भजतात. त्या राखेवर भाताच्या, नाचणीच्या धान्याची पेरणी करतात. हे मातीच्या समृध्द सुफलतेचं प्रतीक आहे. शेतीचा शोध लागला तेव्हा पासून आदिवासींनी शोधून काढलेलं शेतीशास्त्र आहे. १ प्रा. मधुचंद्र भुसारे यांनी आदोर काव्य संग्रहातून आदिवासींच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन केले आहे. त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येतो.

या काव्य संग्रहातील कष्ट या कवितेत ते सांगतात की,

पहाटेच्या जात्यावरल्या ओवींन
सारी भूमी होते जागी
डोंगरा एवढे कष्ट पेलून
उभी घामेजलेली सुगी२

यात सकाळी आई जात्यावर दळत असते. आई काबाडकष्ट करत असते. आईच्या पायाला फुटी पडल्या तरीही आई आपले कार्य अव्यहातपणे करत असते. वडिलही काबाडकष्ट करत असतात त्याच्या अंगावरच्या घामाला जणू सुगंध प्राप्त होतो असे कवी सांगतात. असे असले तरी आहे त्या परिस्थितीशी आई वडिल संघर्ष करत आहेत. आईवडिलांची तिर्थक्षेत्रे ही इतर कोठे नाहीत ती त्यांना काळया मातीची सेवा करण्याला ते तिर्थक्षेत्र मानतात. या काबाडकष्टातून पिकणा-या दाण्यावर कवीला आईवडिलांचे नाव कोरलेले दिसत असते. कोणत्याही प्रकारचा आराम न करतांना दोघेही आपले काम करत असतात. त्यातच वडिलांच्या अंगावरचा सदरा फाटला तरी त्यांचे तिकडे लक्ष नसते. पण त्यातही जर हिरव्या गवतावर चरणारे गाई गुरे बघीतले तर त्यांना कष्टाच्या दिंडीमध्ये गजबजलेले पंढरपूर दिसते. आई वडिल हे रात्रदिवस काळया आईची सेवा करतात व त्यातून आलेली पिकें बघुन कवीला वाटते की, जणू विठू अवतरला आहे. अशा प्रकारे कवी आदिवासी समाजाच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन आपल्या लेखनातून करत असतो.

या समाजाला आपले पोट भरण्यासाठी नेहमी स्थलांतर करावे लागते वाट या कवितेत कवी सांगतात की,

पाऊले चालती
देशावरची वाट
जन्मोजन्मीची वहिवाट
पोटासाठी३

वाट या कवितेत आदिवासी समाजाला आपले पोट भरण्यासाठी देशावर जावे लागते. असे पोटासाठी स्थलांतर करणे हे या समाजा नेहमी करावे लागते. किवा आपल्या पोटासाठी द्राक्ष बागेत काम करत आपल्या पोटा पाण्याची व्यवस्था करावी लागते. ही माणसे सकाळ पासून संध्याकाळ पर्यत कोणताही आराम न करता आपले काम सुरुच ठेवत असतात. त्यातही पोटाच्या प्रश्नामुळे हातातली अक्षरे काढून म्हणजे शाळा सोडून हातात टिकाव फावडे दिले जाते. आदिवासी बांधव हे अशिक्षित असल्याने त्यांनी केलेल्या कामाचा हिशोब मालक निट देत नाही. त्यांची नेहमी फसवणूक व पिळवणूक होत असते. अशी फसवणूक व पिळवणूक ही कायम सुरु असते. पालकांनाच नाही तर लहान मुलांना देखील मालक फसवत असतो. तरीही आहे त्या परिस्थितीशी संघर्ष करत आदिवासी बांधव आपले जीवन जगत असतात.

शेताची वाट या कवितेत कवी ने सांगितले की,

माझ्या शेताची वाट
जाते करवंदी जवळून
पानावरती गोडफळ

ऊरी काटा बोचता घेऊन४

यातून या समाजात शेती ही अतिशय महत्वाची मानली जाते. शेताची वाट ही कशी जाते हे सांगत असतांना या वाटेवरुन अनेक पावल गेली आहेत. अनेक पावलांच्या खुणा या वाटेवर आहेत. तर काही खुणा या काळासोबत नष्ट झाल्या आहेत. कवीला वाटते की, या वाटेला पावलांचा स्पर्श माहित आहे. तसेच करवंदिच्या फुलांना प्रत्येक श्वास व नाव माहित आहे. या वाटेवर नवीन व अनोळखी माणसे भेटत असतात. ही वाट कायमस्वरुपी लक्षात राहते असे कवी सांगतात.

आदोर या कवितेत कवी ने सांगितले की,

काळ्याकुटट जमिनीत
बैल ओढती नांगर
मांग मांग धावत
किडया-मुंगया वेचती पाखरं५

आदोर म्हणजे राब किंवा रोप भाजणे होय. आदोर या कवितेत कवीने आदिवासी समाजाच्या शेती करण्याच्या तंत्राचे वर्णन केले आहे. जेव्हा जमिनीची नांगरणी सुरु असते तेव्हा पाखर जमिनीतील किडे मुंग्या वेचत असतात. त्यानंतर ढेकळातून मातीचे रुप येत असते. त्यानंतर जमिनीवर काटयाकुटया पालापाचोळा टाकून जमीन भाजली जाते. ती आग बघीतल्यावर नवरीला हळदीचा टिळा लावावा तशी ती आग दिसत असते. अशी भाजणी झाल्यावर धुर कमी होतो त्यानंतर काळी धरणी आई नवीन अंकुराला जन्म देण्यासाठी तयार होते. या कवितेतून कवीने आदिवासींचे शेती करण्याचे तंत्र देखील दाखवले आहे.

प्रा. मधुचंद्र भुसारे यांनी फडकी या कवीतेतून आपल्या फाटक्या जीवनाचे प्रभावी असे वर्णन केले आहे. आई मधून आईचे वर्णन करतांना आई दिवसभर उपाशी राहते दुपारच्या भाकरी पदराला बांधते पण आपल्या मुलांची काळजी कशी घेते हे दाखवले आहे. विराणी मध्ये देखील आईचे यथार्थ वर्णन आले आहे. तर फेरा मध्ये कष्टकरी असा आदिवासी समाज विटा तयार करत असतांना कसे काबाडकष्ट करतात याचे दर्शन घडवले आहे. तर वनवास मधुन बापाचे वर्णन केले आहे.

अशा प्रकारे प्रा. मधुचंद्र भुसारे आपल्या आदोर काव्य संग्रहातून आदिवासी समाजाच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन करत असतात. त्यातून या समाजाच्य वेदना दुःख समाजा समोर साकारले आहे. तसेच आदिवासीची शेती करण्याची पध्दत देखील सांगत असतांना जणू त्यातून त्यांनी निसर्गाची काळजी कशी घेतली आहे हे दाखवले आहे. शेती हा आपला महत्वाचा व्यवसाय मानून ते आपले काम कसे प्रामाणिकपणे करतात याचे दर्शन प्रभावी असे घडवले आहे. आदोर काव्य संग्रहा विषयी डॉ संजय लोहकारे लिहतात, कवी मधुचंद्र भुसारे यांची कविता प्रतिमा घेवून येत नाही. ती जगण्याशी दोन हात करताना येणा-या दाहक अनुभवांना आपली जीवनमूल्ये मानते. येथे जगणं आणि भोगणं एकजीव होणं आहे. माणसाची व सजीव सृष्टीची प्रतिष्ठा टिकणं आणि टिकवणं यासाठीची लढाई आहे. ६ थोडक्यात कवी मधुचंद्र भुसारे आपल्या काव्य लेखनातून आदिवासी समाजाच्या जीवंत जाणीवांचे वर्णन करत आहेत. त्यांनी आपल्या लेखनातून आदिवासी समाजाचे दुःख, व्यथा यांचे अतिशय यथार्थ असे वर्णन केले आहे.

संदर्भ

१. भुसारे मधुचंद्र, आदोर, मेधा पब्लिशिंग हाऊस, अमरावती, प्र.आ. १५ नोव्हेंबर २०१५ पृ.क्र. १०
२. तत्रैव पृ.क्र. १६
३. तत्रैव पृ.क्र. २१
४. तत्रैव पृ.क्र. ३२
५. तत्रैव पृ.क्र. ३७
६. तत्रैव पृ.क्र. ९

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal July-August-Sept. 2018 Vol. 5, Issue 3

'पोटमारा' कादंबरीतून उच्च शिक्षित तरुणांच्या समस्या

डॉ. किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा जि. जळगाव
मो.न. ९४२१५४८६७९
ईमेल -karuna.kishor @gmail.com

मराठी कांदबरीत विविध विषयांवर लेखन झाले आहे. ज्यात ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ चित्रण कादंबरीकारांनी केले आहे. असे असले तरी या कादंब-यांचा महत्वाचा विषय शेती व शेतकरी हाच राहिला आहे. त्यातून कांदबरीकारांनी शेतीच्या विविध समस्या अत्यंत प्रभावीपणे वर्णन केल्या आहेत. मराठी कादंबरीने समाजीतील समस्यांचे वास्तव असे वर्णन करुन समाजातील विविध समस्यांचा पाढा वाचला आहे असे म्हटले तरी काही हरकत नाही. कादंबरी विषयी तानाजी पाटील म्हणतात, ''मराठी कादंबरी अधिकाधिक समाजाभिमूख होत आहे. महाराष्ट्रातील खेडयापाडयातील माणसांचे जीवन तिच्यातून व्यक्त होत आहे. महाराष्ट्राचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय जीवनाचे सम्यक चित्रण आज मराठी कादंबरीतून घडत आहे.'' [१] थोडक्यात मराठी कांदबरीतून समाज जीवनाचे वास्तव दर्शन घडत आहे.

असे असले तरी मराठी कादंबरीने शेती व शेतकरी यांच्या वर्णना सोबतच उच्चशिक्षत तरुणांच्या समस्यांचे वर्णन देखील केले आहे. आज उच्चशिक्षित तरुणांनी शिक्षण घेतल्यावर त्यांना नोकरी मिळत नाही तेव्हा त्यांना बेकार म्हणून वणवण भटकण्याची वेळ येते. तेव्हा अशा तरुणांची घुसमट काही कादंब-यातून वर्णन करण्यात आली आहे. त्यात 'बारोमास' ही सदानंद देशमुख यांची कादंबरी त्यात उच्च शिक्षित एकनाथ च्या मनातील घुसमट वर्णन केली आहे. 'सेझ' ही शंकर सखाराम यांची कादंबरी त्यात चंदू थळे या उच्चशिक्षित बेरोजगाराचे वर्णन आले आहे. 'सेझ' कादंबरी विषयी प्रा. अनंत देशमुख लिहतात की, ''प्रा. शंकर सखाराम यांच्या कादंबरी लेखनाने मराठीत प्रादेशिक कादंबरीचे एक सशक्त दालन खुले केले आहे. असे म्हणता येते. '' [२] अशीच 'पोटमारा' ही रवींद्र पांढरे यांची कादंबरी उच्चशिक्षित प्रकाशची व्यथा वर्णन करते.

'पोटमारा' या कांदबरीत लीलाबाई या स्त्रीच्या पतीचे निधन झाले आहे. तिला विकास व प्रकाश ही दोन मुल आहेत. त्यातील विकास हा सातवी पास झाल्यावर घरच्या परिस्थितीमूळे शाळा सोडतो व शेतात कामाला सुरवात करतो. तर प्रकाश आहे त्या परिस्थितीशी संघर्ष करत प्रसंगी दुस-याच्या शेतात कामाला जावून तो एम.ए.बी.एड होतो. कारण लहानपणी पकाला अंबेगावकर सरांनी सांगितले होते, 'हे अभावाच जिणं नको पाहयजे आसील तं शिक्षनाची कास धरा.' पका हा मित्रा सोबत म्हणजे दिना सोबत कामाला जातो व आपले शिक्षण पूर्ण करतो. जेव्हा त्याचा मित्र त्याला सांगतो की, आता तू शाळेत शिक्षक म्हणून लागशिल तेव्हा पका त्याला सांगतो की, ''काय सांगता येतं दिनाभू, हायस्कूलमधी मास्तर व्हनंबी सोपं राहयलं नही भो आजकाल'' [३] कारण पकाचे सांगणे हे वास्तव आहे. कारण पका नोकरी मिळवण्यासाठी पैसा व वशिला या दोघांची आवश्यकता असते. तेव्हा पकाने आपले शिक्षण बंद करुन आता कुठे तरी नोकरी शोधाची असे त्याची आई त्याला सांगते.

पकाची आई त्याला गावातल्या शाळेत मास्तर म्हणून काम करायला सांगते. तेव्हा पका आईला समजावून सांगतो की, ''माडे हायस्कूलमधी जागा आसली रिकामी की पेपरात लिहून येत तसं. मग आपल्याले जानं पडतं तिठी मुलाखतीले. तिठी इचारपूस करता आपली, मंग त्याहीले पटलं तं ठेवता नवकरीवर नही तं देता पाठावून परत. आता पंधरा दिसांन आसं समजं तेच काम हाय मले. जध्लोंग भेटत नही नवकरी तध्लोग घाला खेटे.'' [४] यानंतर प्रकाश

Scanned with OKEN Scanner

वेगवेगळ्या शाळेत मुलाखतीसाठी जातो. पण त्याला शिक्षकाची नोकरी काही मिळत नाही. तेव्हा मुलाखतीच्या ठिकाणी त्याच्या सोबत असलेले उच्च शिक्षित तरुण सांगतात, पैसे घेऊन संस्थाचालक नेमणूक करतात मग जाहिरात का काढतात? प्रकाशला अनेक ठिकाणी मुलाखतीला जावून नोकरी मिळत नाही तेव्हा त्याने नोकरीची आशा मनातून सोडली व तो शेतात कामाला जायला सुरवात करतो. त्याच्या आईने नोकरीचे विचारल्यावर आपण नोकरीसाठी चार पाच लाख रुपये कुठून आणू शकतो असे तो आईला सांगतो. लीलाबाई आजारी पडते तेव्हा पकाला वाटते, "आपल्यापायीच मायनं आजार काढला अन खाट धरली. उगंच शिकलो साल आपून इतक."[1] यात प्रकाशच्या हताश परिस्थितीचे वर्णन कादंबरीकाराने करुन आज शिक्षण घेतल्यावर तरुणांना नोकरी मिळत नाही शिक्षण घेण त्यांच्या हातात आहे पण नोकरी नाही याची जाणीव कादंबरीकाराने करुन दिली आहे.

पकाची आई आजारी असते दिवसंदिवस तिचा आजार हा वाढत जातो तेव्हा एक दिवस पका तिला साने डॉक्टरांच्या दवाखान्यात घेवून जातो. डॉक्टारांनी तपासणी केल्यावर तिला कोणताही आजार नाही असे सांगितले. तर तुम्ही काही तरी विचार करत आहे हे ही सांगायला ते विसरत नाहीत. तेव्हा मुलाच्या नोकरी विषयी आपण विचार करतो हे लीलाबाई सांगते. तेव्हा साने डॉक्टरांनी प्रकाशला करंजीला आबा पाटील यांच्या विनाअनुदानीत शाळेत जाण्याचे सांगितले. त्यानुसार पका आबा पाटील यांच्याकडे गेला तेव्हा त्यांनी त्याच्याकडे एक लाख रुपये मागितले. पकाने आपली परिस्थिती सांगितल्यावर आबा पाटलांने पाच दहा हजार कमी करण्याचे सांगितले. घरी गेल्यावर त्यांने नोकरीसाठी एक लाख रुपये भरण्याचे सांगितले तेव्हा घरात पैसे नसतात व उसनवार मिळणे ही शक्य नसते म्हणून पकाने शाळेचा नाद सोडला व शेतात कामाला जायला नेहमी प्रमाणे सुरवात केली.

पका नोकरी लागत नसल्याने लीलाबाईचा आजार दिवसंदिवस वाढत जातो. त्यातच कस्तुराबाईची मुलगी पुष्पी ही एका पायाने अधु असते. तिला आपल्या मुलीच्या लग्नाची चिंता लागते. तिने नोकरीवाल्या मुलाला आपली मुलगी देण्याचे ठरवले. इतकेच नाही तर जर मुलगा शिकलेला असेल तर त्याच्या नोकरीसाठी पैसे भरण्याचे देखील तिने ठरवले होते. तेव्हा कस्तुराबाईला तिच्या माहेरी असलेल्या प्रकाशची आठवण येते. व पकाच्या आईला भागरती बाईकडून पकाच्या लग्ना विषयी सांगितले व पकाच्या नोकरीसाठी गावातल्या शाळेत दोन लाख रुपये भरण्याचे देखील तिने सांगितले. कारण गावातल्या शाळेचा चेअरमन बाळा पाटील हा तिचा भाऊ असतो. तेव्हा पकाच्या घरातील सर्वांनी विचार केला व शेवटी या लग्नाला होकार दिला. पकाने दोन तीन वर्ष बिनपगारी नोकरी करायची व पुढे शाळेत जागा झाल्यावर त्याचे काम होईल असे त्याला सांगितले. पकाचे लग्न झाल्यावर तो जून महिन्या पासून गावातील शाळेत जायला सुरवात करतो. पुढच्या वर्षी सिसोदे सर सेवानिवृत्त होतील व त्यांच्या जागेवर तुझे काम होईल असे पकाला शाळेतील क्लर्क ने सांगितले. यातून नोकरीसाठी उच्चशिक्षित तरुणाचे मानसिक शोषण कसे होत आहे तसेच अनेक वर्ष विनाअनुदानित तत्वावर काम केल्यावर सुध्दा त्यांना पुढे घेतले जात नाही हे कादंबरीकाराने दाखवले आहे.

त्यातच सिसोदे सरांनी के. टी. बंधारे या उच्चशिक्षित तरुणाच्या मदतीने आपल्या शेतात विहिर मंजूर केली कारण तो आमदाराच्या साडूचा मुलगा असतो. तसेच त्याला आपल्या जागेवर नोकरी मिळू शकते याची माहिती दिली. तो ही सुक्षिशित बेरोजगार आहे त्यालाही नोकरीची गरज आहे. पण त्याच्याकडे पैसा व वशिला दोन्ही आहेत. त्यामुळे आमदाराने सांगितल्याने पकाच्या जागेवर के.टी.बंधारे चे काम होते. त्या दिवसा पासून पका शाळेत जाणे बंद करतो. यातून उच्चशिक्षित तरुणांची संस्थाचालक हे कशी पिळवणूक करतात याची जाणीव होते. पैसा व वशिला नसल्याने आज बुध्दी असूनही तरुणांना घरी राहण्याची वेळ येते हे यातून जाणवत असते. पका हा शेतात जायला सुरवात करतो व नोकरीसाठी भरलेल्या पैश्यातून तो आपल्या शेतात विहिर खोदतो व त्याच्या आईने पाहिलेले विहिर मळयाचे स्वप्न पकाने पूर्ण केलेले असते. त्याच्या शेतात पिक चांगले येते त्यात डिपी जळते व पकाच्या शेतातील पिक जळायला

Scanned with OKEN Scanner

सुरवात होते. एक दिवस तो दुपारी शेतात येतो व विहिरीच्या काठावर बसून खालच्या पाण्याकडे पाहतो. त्यात त्याचा डोळा लागतो व तो विहिरीत पडून मरतो.

'पोटमारा' या कांदबरीत उच्चशिक्षण घेतलेल्या प्रकाश सारख्या तरुणाला नोकरी नसल्याने त्याची व त्याच्या घराची अवस्था ही कशी वाईट होते याचा वर्णन या कादंबरीतून येत असतो. त्यात अशा उच्चशिक्षित तरुणांकडून विनाअनुदानीत शाळेत नोकरीसाठी पैसे मागितले जातात यातून आजच्या शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार कादंबरीकाराने अतिशय प्रभावीपणे मांडला आहे. त्यातून जर पैसा व वशिला नसेल तर नोकरी मिळणे किती कठीण आहे हे दाखवले आहे. उच्चशिक्षित तरुणांना येणा-या विविध अडचणी कादंबरीतून अतिशय प्रभावीपणे मांडल्या आहेत.

संदर्भ -

१. पाटील तानाजी, मराठी कादंबरी समीक्षा, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्र.आ. ५ फेब्रुवारी २००९
२. गुरव धनाजी, एसईझेड(सेझ) कादंबरी एक शोध, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्र.आ. २००८ पृ.क्र. १६
३. पांढरे रवींद्र, पोटमारा, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र.आ. एप्रिल २०१६ पृ.क्र. ०९
४. तत्रैव पृ.क्र. १८
५. तत्रैव पृ.क्र.२५

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 61 : Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
August-2018

फर्मान आणि इतर कविता यातील स्त्रियांच्या वेदनांचे वर्णन

डॉ. किशोर आर. पाठक
मराठी विभाग प्रमुख,
मो.न. ९४२१५४८६७९
ईमेल -karuna.kishor @gmail.com

खानदेशची भूमी ही साहित्यिकांची खाण आहे. साहित्य क्षेत्रात खानदेशची भूमी ही समृध्द आहे. यात अनेक साहित्य रत्नांनी आपले मोलाचे लेखन करुन मराठी साहित्यात मोलाची भर टाकली आहे. कथा, कादंबरी, काव्य यात भरपूर लेखन झाले आहे. काव्य लेखनाचा विचार केला तर येथील कवींनी आपल्या लेखणीव्दारे भरपूर लेखन करुन मराठी साहित्यात मानाचे स्थान मिळवले आहे. खानदेशातील कवींचा आढावा घेतांना बहिणाबाई, ना.धो.महानोर, भालचंद्र नेमाडे, गणेश कुडे, उत्तम कोळगावकर, राजा महाजन, रमेश चव्हाण, अशोक सोनवणे, डॉ. संजीवकुमार सोनवणे, पांडूरंग सुतार इ. आपल्या लेखणीव्दारे मौलिक असे लेखन करुन येथील समाज व समाजजीवन, निसर्ग यांचे यथार्थ वर्णन केले आहे. खानदेशातील या कवींमध्ये एक महत्वाचे कवी म्हणजे प्रा. वा.ना. आधंळे हे होय. त्यांनी आपल्या काव्य लेखनातून गीतकार व गझलकार म्हणून आपला नवा ठसा साहित्य रसीकांच्या मनावर उमटवला आहे. त्यांच्या लेखना विषयी प्रा. डॉ. तुषार चांदवडकर लिहतात, ''एकूणच कविवर्य वा.ना.आधंळे यांनी कविता या वाङ्मय प्रकाराची व्रतस्थपणे साधना केली आहे. अन्य वाङ्मय प्रकारात न अडता जे भावले ते आतून फर्मान मधून मांडले. कवितेच्या पिकाचा आग्रह न धरता बालकवींच्या भूमीत ज्ञानदानाचे काम करणारा, माणूस व कविता या दोघांमध्ये प्रांजळपणाचा अनुबंध निमार्ण करणारा हा कवी आपल्या सकस कवितेमूळे समीक्षक आणि रसिकापर्यंत एकाच वेळेस पोहचला. हेच या कवितेचे आणि कवीचे बलस्थान ठरते.''[१] प्रा. वा.ना. आधंळे यांनी आपल्या काव्य लेखनातून बहुश्रूतपणे लेखन करुन आपल्या काव्य लेखनाचा नवीन ठसा मराठी रसिंकावर निमार्ण केला आहे.

प्रा. वा.ना. आधंळे यांनी 'फर्मान आणि इतर कविता' या काव्य संग्रहातील लेखातून विविध अंगी असे लेखन केले आहे. यातून त्यांनी त्यांचे लेखन हे लयबध्द असे लिहले आहे. त्यांच्या या काव्य संग्रहातील शब्दांची गुंफण ही अतिशय प्रभावी अशी आहे. त्यांच्या कसदार काव्यशैलीचा वाचकांना परिचय होत असतो. या लेखनातून त्यांनी केवळ रसिकांचे रंजन केले नाही तर रसिकांच्या डोळयात झणझणीत असे शब्दरुपी अंजन घातले आहे. तसेच यात ग्रामीण जीवनाचे अतिशय यथार्थ असे वर्णन करत समाज वास्तवाचे भान जोपासले आहे. असे असले तरी यातील काही कवितेतून त्यांनी स्त्रियांच्या वेदनांना वाट करुन देण्याचें काम देखील केले आहे. स्त्रियांच्या वेदना काही कवितेतून त्यांनी मांडल्या आहेत. याचा आढावा पूढील प्रमाणे घेता येतो.

प्रा. वा.ना.आधंळे यांनी 'माय' या कवितेतून आईचे वर्णन केले आहे. ते सांगतात की,

''दु:ख माय तुझं | तव्यासंगे खेळे
दिव्याखाली जळे| रोजच तू ||''[२]

मायचे वर्णन करतांना माय ही रोज सर्वांसाठी स्वयंपाक करते. तसेच दिवा ज्याप्रमाणे जळून दुस-यांना प्रकाश देतो तशी माय ही स्वतः काबाडकष्ट करुन इतरांसाठी ती नेहमी राबत असते. मायची परिस्थिती गरीबीची आहे म्हणून ते सांगतात की,

Scanned with OKEN Scanner

पदरास लाजे । आभाळाचं ऊन ।

गरीबाची सून ।नाईलाज ॥

कोणतीही परिस्थिती असली तरी माय ते निमूटपणे सहन करते स्वतःसाठी ती काहीही मागत नाही जे काही करते ते आपल्या घरासाठीच. स्वतः उपाशी रहाते पण घरातील लोकांची काळजी घेते. अशी ही माय नेहमी दुस-यासाठी राबते. प्रा. वा.ना. आधंळे यांनी 'माय' या कवितेतून मायची महती कमी शब्दात पण अतिशय आशयपूर्ण मांडली आहे. यातून मायचे वास्तव चित्र उभे केले आहे. तसेच मायच्या रुपाने मातृप्रेमाचे स्तोत्र गायले आहे.

'भोग' या कवितेत देखील आईचे वर्णन करतांना स्त्रियांच्या दुःखाला वाट करुन दिली आहे. स्त्रियांच्या वेदनेचे अतिशय यथार्थ असे चित्रण उभे केले आहे. कवी सांगतात की,

" पोता-यात भिजे । माय तुझा हात ॥

अन काळजात। पोपडा उठे॥"[3]

यातून माय घर सारवत असतांनाचे वर्णन केले आहे. तसेच माय ही प्रत्येक काम समर्थपणे करत असते. माय शेतात राबत असते. कूंपण जसे शेताचे रक्षण करते तशी मायही शेताची राखण करत असते. माय नेहमी दुस-यासाठी काबाडकष्ट करते म्हणून कवी सांगतात की, "मायच्या डोळयातील पाणी हे जणू खोल गेले आहे. ती वैशाख महिन्याच्या उन्हात देखील पायी चालते. जसे बाभळीच्या अगांवर नेहमी काटे असतात तसेच माय सोबत नेहमी दुःख असते तरी ती त्यात समाधान मानत असते. " याशिवाय आहे त्या परिस्थितीत माय समाधान मानत असते. भाकरी करतांना जर तवा हसला तर घरी पाहूणे येणार असे संकेत असतात तरीही आई येण्या-यांचे हसत मुखाने स्वागत करत असते. जे आहे ते आपल्या नशिबाचा भोग आहे असे समजून माय समाधान मानत असते. यातून कवीने 'भोग' या कवितेतुन स्त्रियांच्या वेदनांचे वर्णन केले आहे.

'आई मला जन्म घेऊ दे' ही कवी वा.ना. आधंळे यांची अत्यंत गाजलेली कविता आहे. या कवितेचे भारतातील ४० भाषांमध्ये भाषांतर झाले आहे. यातून आईच्या गर्भातील मूलीच्या वेदनेला त्यांनी वाचा फोडली आहे. या कवितेतील एक मुलगी आपल्या आईला सांगते की,

तू जसे पाहिले जग मला देखील पाहू दे।

सांग आई बाबांना जन्म मला घेऊ दे॥

या कवितेतून स्त्रि भ्रृणहत्ये विषयी प्रा. वा.ना. आधंळे यांनी कमी शब्दातून आपले अत्यंत प्रभावी असे विचार मांडले आहे. ते सांगतात की, देव प्रत्येक घरात जाऊ शकत नाही त्या ऐवजी आई हे देवाचे रुप आहे असे त्या मुलीला वाटते. ही आईच्या गर्भातील मूलगी सांगते की, मला ताई सोबत खेळायचे आहे. समाज हुंडयाच्या अनिष्ठ प्रथेमूळे मुलींचा आईच्या गर्भातच बळी दिला जातो. म्हणून हूंडयासाठी माझा तुला त्रास वाटतो का ? तसेच तिला दादाला राखी बांधायची असते. ती आईला पून्हा सांगते की, तू सूध्दा एक बहिण आहे, एक मुलगी, एक स्त्री आहे. काल तुही माझ्यासारखी होती. पण आता तू मला जन्माला येवू दे व मलाही तुझ्यासारखे नात निमार्ण करायचे आहे. माझ्या जन्माने तुला कन्यादानाचे भाग्य मिळणार आहे. म्हणून आई तू मला जन्म घेऊ दे. या कवितेतून कवीने कमी

Scanned with OKEN Scanner

शब्दातून समाजाच्या डोळयात अंजन घातले आहे. म्हणून या कवितेचे भारतातील वेगवेगळया भाषांमध्ये भाषांतर झाले आहे.

'पप्पा' या कवितेतुन एक मुलगी आपल्या पप्पांना सांगते की,

पप्पा माझ्या आईला बोलू नका
स्त्री जन्म आहेच आधी मुका ||

मुलगी सांगते की, पप्पा तुम्ही माझ्या आईला बोलू नका कारण आधीच आई ही एक स्त्री आहे. त्यामूळे ती सर्व मूकाटयाने सहन करते. माझ्या आईने विश्वासाने तुमच्या खांदयावर मान ठेवली आहे म्हणून तुम्ही तिचा विश्वास सार्थ करा. आई नेहमी घरातील लोकांसाठी राबत असते ती जणू दिव्यातील वाती सारखी आहे. माझी आई ही लाखात एक आहे म्हणून तुम्ही तिला बोलू नका. मुलगी परत सांगते की, आईने कधीही तुमचे मन मोडले नाही तुमच्या चुका काढल्या नाही तिने कधी काही मागितले नाही तिने तुम्हाला म्हणजे सौभाग्याच्या कूंकवाला आपल धन मानल आहे. शेवटी मुलगी सांगते की,

तुमच्याविना जन्म तिचा आहे रिता|
पप्पा माझ्या आईला बोलू नका||

या कवितेतून मुलीच्या रुपाने आपल्या पप्पांना आईचे महत्व सांगितले आहे. व आई ही घराचे मांगल्य आहे म्हणून तिचा आदर करा असे ही सांगितले आहे.

थोडक्यात कवी प्रा. वा.ना. आधंळे यांनी आपल्या 'फर्मान आणि इतर कविता' यातून स्त्रियांच्या वेदनेचे वर्णन अतिशय समर्पक केले आहे. यातून स्त्रियांच्या वेदनेला व्यक्त होण्याची वाट करुन दिली आहे. स्त्रिया या नेहमी आपल्या कुटूंबासाठी राबतात तरीही स्त्रीला नेहमी दुय्यम स्थान मिळत असते. या सर्व स्त्रियांच्या वेदना प्रा.वा.ना.आधंळे आपल्या कवितेतून अतिशय प्रभावी असे वर्णन केले आहे. त्यातून स्त्रियांच्या वेदनेवर प्रकाश टाकला आहे.म्हणून प्रा. वा.ना.आधंळे यांच्या काव्य लेखना संदर्भात प्रा. डॉ. किशोर मंगेश पाटील लिहतात, "प्रादेशिक कवी म्हणून वा.ना.आधंळेची भौगोलिक मर्यादा असली तरी त्यांची गझल आणि इतर कविता सुध्दा या प्रादेशिकतेच्या मर्यादा पार करुन वैश्विक जाणिवांशी समरस होतांना दिसतात. म्हणूनच या कवीची कविता संतांच्या कवितांशी नाते सांगत पसायदानाचे स्वप्न आधोरेखित करणारी ठरते."[४] थोडक्यात कवी वा.ना. आधंळे यांनी आपल्या काव्यातून स्त्रियांच्या वेदनांना वाट करुन दिली आहे. व स्त्रियांचे दुःख समर्थपणे मांडले आहे.

संदर्भ-

१. चांदवडकर तुषार, फर्मान आणि इतर कविता आशय आणि आस्वाद, अथर्व पब्लिकेशन,जळगाव, प्रथमावृत्ती ३० जानेवारी २०१८, पृ.क्र.१६
२. आंधळे वा.ना, फर्मान आणि इतर कविता, प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव, प्रथमावृत्ती ११ ऑक्टोबर २०१६, पृ.क्र.२२
३. तत्रैव पृ.क्र.२५
४. देसाई संभाजी, संपा. खानदेशातील साहित्य व समाजदर्शन, प्रशांत पब्लिकेशन,जळगाव, प्रथमावृत्ती ६ मार्च २०१६, पृ.क्र.६०

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 114 (B)- हिंदी साहित्य के अनुसंधान आयाम | February-2019
UGC Approved Journal

जगदीशचंद्र के उपन्यासों में नारी-विमर्श

प्रा. दिलीप पंडीत पाटील
पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा.
जि.जळगांव.

हिंदी साहित्य में भी स्त्री विमर्श कई धाराओं में विकसित हुआ है । इसका मूल कारण लेखिकाओं का अपना स्वानुभव जगत और अपनी अलग-अलग सामाजिक स्थिती है। साहित्य किसी भी सैध्दांतिकी से प्रभावित हो सकता है और नया सिध्दांत भी गढ सकता है लेकिन साथ ही उसका एक बडा सामाजिक सरोकार होता है और यही से स्त्री पुरुष के बदले मनुष्यता की जमीन तैयार होती है। हिंदी साहित्य में स्त्री -विमर्श पितृसत्ता के खिलाफ मुखर होते हुए अब इस जगह पर पहुँच गया है जहाँ स्त्री अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व की पहचान कर पाने में सक्षम है। यह आधार स्त्रियों के लम्बे संघर्ष से ही निर्मित हुआ है। यदि भारत में स्त्रियों के संघर्ष का लम्बा इतिहास नहीं होता तो किसी सैध्दांतिकी या अवधारणा पर आधारित लेखन का बहुस्तरीय भारतीय समाज के सन्दर्भ में न खास प्रासंगिकता होती और न ही उसका ठोस देशज स्वरुप निर्मित हो पाता।

स्त्री सशक्तिकरण के इस दौर में भारतीय नारी-विषयक दृष्टि की प्रासंगिकता अब पुरे विश्व में सिध्द हो रही है। नारी न तो अब अबला, पराजिता तथा निराधार है। स्वतंत्रता पूर्व इतिहास से अबतक के बडे-बडे संघर्षो तथा चुनौतियो को स्विकार कर लढने के लिए तैयार है। उसकी संघर्षगाथा शक्ति-रुपा के रुप में प्रकट होती है। वह दया, क्षमा, स्नेह, वात्सल्य तथा महत्व की प्रतिपूर्ती तो है ही ,साथ में परिवार, समाज तथा राष्ट्र के निर्माण और विकास में भी हर प्रकार से सक्रिय एवं समाहित दिखने लगी है। वह श्रध्दा और सन्मान की अधिकारिणी सदा से है । लेकिन अब वह कर्मशील, कौशलयुक्त तथा अधिकार संपन्न छवि के साथ नई भूमिका में अवतरित हुई है। आज हर क्षेत्र में नारी ने अपना रुतबा दिखाया है। श्रध्दाराम किल्लोरी का उपन्यास 'भाग्यवती' से लेकर आजतक स्त्री विमर्श के आगे कदम बढाया ही है, छलांग भले ही न लगायी है ।[1] यह सर्वविदित है कि साहित्य समाज का दर्पण है। साहित्य समाज के यथार्थ का बोध कराता है। उपन्यास के माध्यम से रचनाकार अपने युग तथा विशिष्ट कालखंड को विभिन्न चरित्रों, घटनाओं आदि के समायोजन द्वारा उनकी वास्तविक परिस्थितियों में समग्रता के साथ अभिव्यक्त करता है । उपन्यास साहित्य फिर वह स्वतंत्रतापूर्व हो या स्वातंत्र्योत्तर हो, नारी का चित्रण उसका एक अविभाज्य अंग है ।

भारतेन्दु कालखंड से लेकर आज तक के सभी उपन्यासकारों पर दृष्टिक्षेप डालें तो यह स्पष्ट होता है कि, अधिकांश उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में कुछ ऐसे नारी पात्रो को चित्रित किया है जो नारी शोषण, उन पर होनेवाले अन्याय-अत्याचार, विभिन्न समस्याएँ, उनसे मुक्ति, उपने 'स्व' की खोज को व्यक्त किया है। महिला उपन्यासकारों के साथ-साथ पुरुष उपन्यासकारों ने भी नारी समस्या एवं नारि के विभिन्न रुपों का अपने उपन्यासों के केंद्र में रखा है।

सन १९६० के बाद के हिंदी उपन्यास साहित्य में विशेषकर नाम लिया जाता है जगदीशचंद्र का ही । इसीलिए सन १९६० के बाद के हिंदी उपन्यासकारों में उनका स्थान अग्रिम पंक्ति मे लिखा जा सकता है। जगदीशचंद्र एक ऐसे उपन्यासकार है जिन्होंने अपने उपन्यास साहित्य के माध्यम से नगरों, कस्बो, गाँवो तथा नारी विषयक विचारों को समाज के सामने रखा। कस्बाई जिंदगी का ऐसा अनोखा चित्रण यत्र-तत्र ही मिलता हो। भारतीय किसान और उसके इर्द-गिर्द चल रहे दुश्चक्र को अनेक कोणों से प्रस्तुत करते है। इन उपन्यासों में गरिबी, रुढियाँ, अशिक्षा और शोषण तक को झेलते हुए ग्रामीण जीवन की व्यथा भरी दास्तान प्रस्तुत हैं।

जगदीशचंद्र के 'कभी न छोडे खेत' की जसवंत कौर, 'मुठ्ठीभर कांकर' की अंगूरी, ' घास गोदाम' की करतौर, कमली, भगवती, 'धरती धन न अपना' की शारदा, पालो, 'यादों के पहाड' की मालवी, 'आधा पुल' की सेमी, 'टुण्डालाट

Scanned with OKEN Scanner

'की रोमिला आदि उपन्यासों मे पायी जाने वाली उच्चवर्गीय स्त्रियों की स्थिती कठपुतली दिखाई देती है। आर्थिक विपन्नता से उत्पन्न स्थितियों में नारी को कई बार उच्चवर्गीय लोगों की वासना का शिकार होना पडा है। उसमें 'उकाव 'उपन्यास की श्यामा 'सभी सुखता हुआ तालाब' की चनैय्या, 'जल टूटता हुआ 'की बदमीन , 'धरतीधन न अपना' की ज्ञानो, पाशो, लच्छो, 'जमीन अपनी तो थी' की बलजीतो, ठाकरी, 'नरकुंड में बास' उपन्यास की रक्खी, 'कभी न छोडे खेत' उपन्यास की रामस्ती ये ऐसी स्त्रियाँ है जिसके साथ गाँव के, जमींदार और महाजन उनकी इज्जत के साथ खिलवाड करते है। अपितु ऐसा करना वे अपना अधिकार समझते है।

'यादों के पहाड' उपन्यास की 'मालती' इस उपन्यास की नायिका है । १२ नारी पात्रों में मालती का चरित्र उल्लेखनिय है। उपन्यास में कथित हर घटना से वे जुडी हैं । इसलिए उपन्यास के केंद्र मे है । मालवी का रंगरुप सावला एवं सलौना है। आकर्षक एवं प्यारभरी युक्ती है । वह पढीलिखी तथा शौकीनबाज लडकी है। मालती संवेदनशील नारी है। मालती के माध्यम से आलोच्च लेखक ने नारी के स्वतंत्र व्यक्तित्व रुपों को रुपायित करने का सफल प्रयास किया है। स्वतंत्र विचारोंवाली होने के कारण वह रुढिवादिता से अलग हटकर जीना चाहती है। इसकी वजह से वह अनेक व्यक्तियों से गहरी पहचान रखती हे । उसे खुलकर बाते करना बडा ही पसंद है। संकुचित विचारों से परे होने की वजह से वह दिनेश के साथ उन्मुक्त भाव से कश्मीर के प्राकृतिक सौंदर्य को देखने जाती है। कश्मीर के प्राकृतिक सौंदर्य का मजा लुटना उसे बेहद अच्छा लगता है। वह दिनेश से मानसिक स्तर पर बहुत प्यार करती थी परंतु उसे घटिया रिश्तों में बांधना उसके पसंद नही था। दोस्त की हैसियत से उसका कश्मीर सैर के बाद दिनेश के प्रति गहरा आकर्षण निर्माण होता है। इसलिए वह दिनेश से कहती है "ये दिन मैं जीवन भर न भूल पाऊँगी । शायद अब मै किसी के साथ सैर को भी न जा सकूँ । इन यादों का बोझ कहाँ कहाँ उठाए फिरुंगी"[२]

मालती एक नम्र स्वभाव की नारी है। आकाश की घटिया हरकत से वह आकाश से रिश्ता तोड देती है। उसमें रोमान्टिकता अवश्य है लेकिन अश्लीलता नहीं । इसप्रकार मालती रुढीप्रिय समाज की नजरों में कैसी भी हो, लेकिन उसकी विशुध्द स्नेह की भावना सबके प्रति रही हैं । आधुनिक विचारधारा की चरित्रवान नारि के रुप में मालती का चरित्र उभरकर आता है। इन्ही गुणों के कारण मालती अधिक प्रभावी दिखाई देती है।

रोमिला 'टुण्डा लाट' उपन्यास की नायिका है। लगभग १५ नारी पात्रों में रोमिला उल्लेखनिय है। उपन्यास के हर घटनाओं से जुडी है। वह कॉलेज मे और होस्टेल में खुलेपन से रहना पसंद करती है। क्योंकि वह भी मालती की तरह आधुनिक विचारधारा पर चलने वाली युवती है । संगीत की शौकीन होने की वजह से उसके जीवन में कैप्टन सुनील आता है । स्वतंत्र विचारधारा का यह व्यक्तित्व है । निर्णय लेने में समर्थ है । वह अपने आपको किसी बंधन मे बाँधना या बंधन में बंधन उसे कतई पसंद नही। यहाँ लेखक रोमिला के माध्यम से नारी के स्वतंत्र अस्तित्व को स्थापित करने का प्रयास करते है। रोमिला के चरित्र के संदर्भ में डॉ सुरेश सिन्हा ने कहाँ है की, ' रोमिला एक अत्याधुनिक नारी के रुप में चित्रित युवती है। '[3] उसमे आत्मविश्वास तथा साहस देखने को मिलता है। शिक्षा ने उसे आधुनिक विचारों में ढाला है । इसीलिए वह अपनी सुरक्षा को लेकर रुढियत मूल्यों से संघर्ष करने के लिए तैयार है । परिस्थितीयों के साथ समझौता कर बदलते परिवेश के अनुरुप जीवन बिताने का प्रयास करती है। घुमने की शौकीन होनेसे मित्रों के साथ मुक्तरुप से घुमती है । वह संकोच नही करती। सुनिल के साथ घुमना, सिनेमा देखना, घण्टों बातचीत करना उसे पसंद है। रोमिला अपने जीवन को हमेशा खुशियों से भरा रखना चाहती है। जीवन के हर क्षण का आनंद लेना चाहती है। वह कैप्टन सुनील के साथ विवाह करना चाहती है । लेकिन अचानक युध्द को आया बुलावा को सुनील टाल नहीं सकता और उसीमें अनहोनी हो जाती है । उस युध्द में सुनील का दाया हाथ दुण्डा देखकर उसका अपने जीवन साथी के चुनाव के संदर्भ में बदल जाना स्वाभाविक था। वह जानबुझकर अपना जीवन दु:खी नही करना चाहती है। इसीलिए समाज उसे स्वार्थी प्रवृत्ती की नारी कह कर उसकी भावनाओं को ठेस पहुँचाता है यही नारी की समस्या है। जिस रास्ते से रोमिला

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
February-2019

गुजरती है। उसके जीवन में आए बदलाव को वह स्वीकारती है। स्पष्ट है की, रोमिला एक जागरुक तथा स्पष्टवादी युवती है।

'जमीन अपनी तो थी' इस उपन्यास सात नारी पात्रों का समावेश है जिसमें 'पाशो' को प्रधानता दी गई है। पाशो असवर्ण बिरादरी का प्रमुख नारी पात्र है। वह अशिक्षित, स्वाभिमानी और रुढीप्रिय नारी है । यह दो बच्चों की माँ है । काली उसका पती है। वह समय समयपर रुपयों की बचत करती है। पति के नामपर जमीन खरीद लेती है। पति से कंधे से कंधा लगाकर काम करनेवाली नारी है । घरगृहस्थी अच्छी तरह से संभालती है। पति के विचारों से सहमत रहती है। उसका बडा बेटा कमिश्नर है। बेटे घरपर जब उसका पति प्रताडित होता है । तो वह अपने पुरानेघर वापस जाने का फैसला सुनाता है ।

अगर उसको यहाँ रहने का मन हो तो खुशी से रहे। इस फैसले से सहमत होकर पाशो पतिके साथ चलने के लिए तैयार हो जाती है । पाशो के लिए अपना पति सबकुछ है । इस घटना से सिध्द हो जाता है की, पारों भारतीय नारी की हर संस्कृति और सभ्यता का पालन करने वाली नारी है। वह पति के आदर्शो पर पुत्र का घर छोडकर जाने का फैसला कर लेती है। उसका बेटा ज्ञानप्रकाश अपनी राय देते हुए माँ से कहता हैं की, ' माँ तुम भी जा रही हो ? यहाँ आराम से बैठी रहो । क्यों नर्क में लौटना चाहती हो? अपितु डॅडी को भी समझाओं कि उस नरक में लौटना क्या उचित है।'[५] पाशो पती के समझाने पर अपना फैसला बदल देने की क्षमता रखती है। यही पारों की स्त्री होने की उदात्त भावना रही है। परिवार को सुखी बनाने के लिए समझौते के लिए तैयार हो जाती है। परंतु पति ऐसा समझौता करते दिखाई नहीं देतें। यही भारतीय स्त्री की असली पहचान है।

' घास गोदाम' उपन्यास की 'रुकमिनी' जाट समाज की मानसिकता का परिचय कराती है। वह ग्रामीण कृषक वर्ग की जीवन प्रणाली और संस्कृति से जुडी है। भले ही वह विधवा है लेकिन परिवार के लिए आत्मविश्वास कहाँ भी कम होता नजर नही आता है। घर की हालात को संभालते हुए वह बेटे को और ससुर को संभालती है। घर काम के साथ साथ खेतों के कामों से भी जुडी है। स्पष्ट हैं की, रुक्मिणी जैसे ग्रामीण नारी में अन्याय के विरुध्द आवाज उठाने की क्षमता है।

RESEARCHJOURNEY

जगदीशचंद्र के उपन्यासों में चित्रित नारी कभी रुढिग्रस्त समाज द्वारा छली गई। तो कभी स्वतंत्र विचारधारापर चलकर स्वयं निर्णय की क्षमता रखती है। एक ओर परंपरा को नकारती तो दुसरी ओर पति को समझाती है। आजादी के बाद भी पुरुष की मानसिकता में स्त्री के लिए दोयम दर्जा ही है। वह तभी सन्मानित एवं सुरक्षित रह सकती है जब तक पुरुषों द्वारा रचे गए उस समाज के कायदे कानुन और मर्यादाएँ बदल न जाएँ।

संदर्भ ग्रंथ-

१. श्रृंखला की कडिया - महादेवी वर्मा
२. यादों के पहाड - जगदीशचंद्र -पृष्ठ क्र. ६३
३. हिंदी उपन्यास संदर्भ और आयाम - सुरेश सिन्हा - पृष्ठ क्र. १३४
४. टुण्डालाट - जगदीशचंद्र
५. जमीन अपनी तो थी -जगदीशचंद्र -पृष्ठ क्र. २१५
६. घास गोदाम - जगदीशचंद्र

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ :-

1. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ रेणु, भूमिका
2. मैला आँचल, एक विवेचन, डॉ.कृष्णदेव शर्मा एवं डॉ.माया अग्रवाल, भूमिका
3. मैला आँचल, फणीश्वरनाथ रेणु, पृ. 117
4. वही, पृ. 225
5. वही, पृ. 309
6. वही, पृ.176

Scanned with OKEN Scanner

कबीर का समाजसुधारक रूप

– प्रा. दिलीप पी. पाटील
पंकज कला महाविद्यालय,
चोपडा जि. जलगांव

भारतीय संस्कृति में संतो की महिमा अद्‌भूत है । समाज में व्याप्त बुराई तथा अंधविश्वासों को मिटाने का प्रयास संतो ने किया है । इसी सन्तपरम्परा के अग्रणी साहित्यकारों में से कबीर का स्थान सर्वोपरि है । हिन्दी भक्ति साहित्य में कबीर सन्त – साहित्य के प्रवर्तक माने जाते है । लेकिन कबीर के पहले ही सन्त – मत का उदय हो चुका था। महाराष्ट्र के वारकरी संप्रदाय के ज्ञानेश्वर – नामदेव और बंगाल के जयदेव इसका प्रमाण है। स्वयं कबीर उन्हे एक जागृत सन्त के रूप मे याद करते है ।

जाके सूक उधव अकूर हणवंत जागे ले लंगूर ।
संकर जागे चरन सेव, कलि जागे नामा जैदेव ।।१

कबीर का उदय समाज के लिए दिशादर्शक है । तत्कालीन जन – मानस को झकझोरने का कार्य कबीर ने किया । कबीर मध्यकालिन धार्मिक आन्दोलन की एक ऐसी आरम्भिक कडी है, जिन्होंने अपने पूर्ववर्ती लोक धार्मिक परम्परा का अन्वेषण कर एक सर्व समावेशक और समाजोन्मुख लोक धार्मिकता की नयी परम्परा को संवर्धित किया है ।

कबीर की भक्ति साधना एकान्तिक न होकर समाजोन्मुखी दिखाई देती है। इसलिए धार्मिक-सामाजिक विसंगतिंयों पर उन्होंने करारे आघात किये है । इसके पीछे उनकी कोई सांप्रदायिक संकिर्ण दृष्टि नही है बल्कि विशाल मानवता ही है । इसलिए किसी धर्म – संप्रदाय विशेष को उन्होंने बका नही है । जहाँ वे हिन्दुओं की मूर्ति–पूजा, माला–फेरना, तीर्थ यात्रा, व्रत उपवास, वर्ण–व्यवस्था, अवतार वाद, पोथी–पुरान आदि के पाखंडों पर प्रहार करते है । वहाँ मुस्लिम धर्म मे व्याप्त पाखण्डों और पाखण्डियों पर भी करारी चोट करते है । कबीर हिंदू की विसंगतियों को लेकर कहते है की,

'दुनिया ऐसी बावरी पाथर पूजन जाय ।
घर की चकिया कोई न पूजै जेहिका पीसा खाय ।२

दुनिया किस दिशा की ओर जा रही है? उसने क्या करना चाहिए और क्या कर रही है? यह सवाल कबीरजी समाज के सामने रखते है। मूर्तिपूजा का विरोध कबीर का स्वर है। किसको महत्व देना चाहिए और किसको नहीं? उसी प्रकार मुस्लिम धर्म की विसंगति पर आघात करते हुए कहते है,

काकर पाथर जोरि के मस्जिद लई चुनाय ।
तापर मुल्ला बाँग दे क्या बहिरा हुआ खुदाय ।२

दृशोर न मचाते हुए भी अल्ला की प्राप्ती संभव है । अन्दर से अगर आवाज देते हो तो ईश्वर मिल सकता है । बाहय अडम्बरो का विरोध कबीर खण्डनात्मक दृशैली में करते है । उनकी कहीं पर उपदेशात्मक दृशैली भी प्रभावी है । किसी भी धर्म को अपमानित करना उनका उद्देश नही है । इसलिए वे कहतें है,

सो हिन्दु सो मुसलमान जाका दुरूस रहे इमान ।
सो बाहन जो कथै ब्रह्म – गियान काजी सोजर्नि रहिमन ।३

कबीर के विचार में धर्म, जाति, संप्रदाय निरहित एक ऐसे असांप्रदायिक समाज का निर्माण करना है, जहाँ हर कोई 'हरि को भजे सो हरि का होई ' हो । इसलिए उन्होने जाति, धर्म, आराध्य की दीवारों पर आघात किये है ।

कबीर अनपढ होकर भी महान ज्ञानी थे । उन्होंने सर्व धर्म, शास्त्रों का ज्ञान प्राप्त किया था । इससे भी अधिक महत्वपूर्ण बात यह थी कि उन्होंने साधना करके बडा अनुभव प्राप्त किया था । कबीर ने सुनकर प्राप्त ज्ञान की बातों पर कभी विश्वास न कर बल्कि जो कुछ कहा वह अनुभूति के स्तर पर उतर कर प्राप्त करने के बाद ही अभिव्यक्त किया और इसे ही विश्वसनीय माना । सुनी – सुनाई बातें उन्हे सही नही लगी, उसका उन्होने बिना किसी संकोच के प्रबल विरोध किया, खण्डन किया । अपनी हर बात को वे सोदाहरण के साथ प्रस्तुत करते है । तभी तो कबीर की उक्तियाँ जन-मानस में कहावत की तरह प्रचलित है । उन्होंने दृशास्त्रों या सुनी बातो की तुलना में अनुभव की बात को सही मानने के संबंध में कहा है....

''तु कहता कागज की लेखी, मै कहता आँखन की देखी ।
तेरा मेरा जियरा कैसे एक होय रे ।४

संत कबीर बहुश्रृत थे । मसि कागज छुया नाही, कलम गही नही हाथ । उक्त कथन से अनुमान लगाय जा सकता है की, उन्होंने अपनी किसी रचना का स्वलेखन नही किया था ।

कबीर का अवतरण हुआ उस समय समाज की दशा अत्यंत दृशोचनीय थी । समाज आडम्बर प्रिय, विलासोन्मुख, अन्ध विवासी, अनाचारी और स्वेच्छाचारी हो गया था । द्वेष, ईर्ष्या, कलह, छल-कपट, दंभ में फंसे हआ समाज था । हिन्दु–मुस्लिमों में धर्मान्धता इतने जोरों पर थी कि उन्हे और कुछ सूझता ही नहीं था । हिन्दु देवी – देवताओं का अपमान, खिल्ली उडाना और मूर्तियों को तोडना प्रतिदिन के कार्य हो गये थे । हिन्दुओ में सर्वथा निराशा छाया हुई थी । वर्ण व्यवस्था की जडे इतनी मजबूत थी की लोगों में रूढिवादिता और दकियानुसी मान्यताओं का बोलबाला था । समाज जाति – पाति के संकीर्ण कटघरों में बंध गया था । आर्थिक दृष्टि से हिन्दूओं की दशा अत्यंत खराब थी । नारी जाति संत्रस्त तथा पीडित थी । इज्जत के भय से हिन्दुओ में बाल–विवाह की कुरिति का प्रचलन था ।।

कबीर ने समाज की विषम अवस्था एवं दुर्गति को पूरी संवेदना के साथ अनुभव किया था। उनको अन्तरिक यातना ने ही उन्हें स्पष्टवादी तथा मुखर बना दिया सामाजिक दशा को देखकर कबीर

Scanned with OKEN Scanner

कहते है की,

''जपमाला, छापा, तिलक सैर न एकशै काम ।
मन साँचे नाचे, वृथा साँचे राँचे राम ।। ४

जप, माला, तिलक, मूर्तिपूजा का विरोध करते है । यह सब करने से राम नही मिल सकते । मन मे राम होना जरूरी है ।

मुसलमानों के माँस-भक्षण को उन्होने सदैव नीच और अमानवीय कर्म समझा...

बकरी पाती खात है ताकि काढी खाल ।
जो बकरी को खात है तिनकौ कौन हवाल ।।५

पशु-प्रेम और मनुष्य का बर्ताव में कितना भेद है । कबीर की भक्ति साधना में क्रांतिकारी तत्व मौजूद थे, जिन्होंने तत्कालीन कुमार्गीय समाज को सन्मार्ग की ओर प्रेरित किया था ।

जातिय भेद को दूर करने के अलावा कबीर सामाजिक आचरण मे व्याप्त भष्ट्रता की ओर इशारा करते है । कबीर की वाणी ने समाज के लिए बडा उपकार किया । उन्होंने सात्विक आचरण पर जोर दिया । कबीर के काल में वासना का प्रचंड स्वरूप फैला था । कबीर ने उसका डट कर सामना किया और सात्विक कृतियों को बढावा दिया । कहते है.....

कबीर मारूं मन कूं, टूक टूक व्है जाई ।
विष की झारी बोई करि, कुणत महा पछताई ।।५

मन को नियंत्रित रखने के लिए कबीर ने बहुत बल दिया है । कबीर जानते थे की, समस्त इंद्रियों को वश रखनेवाला मन ही महत्वपूर्ण है । यदि इसे वश में कर लिया तो फिर सबकुछ जीत लिया जा सकता है ।

दर्शन और धर्म के क्षेत्र मे कबीर का कार्य महान है । जैन, वैष्णव, धर्म से कबीर प्रभवित थे लेकिन उनमें व्याप्त दोषो को उन्होने छोडा नही ।

बैस्नों भय तो क्या भया, बुझा नही विवेक ।
छापा तिलक बनाई कर, छध्या लोक अनेक ।।६

कर्म को पूजा न समझकर लोग पूजा, तीर्थ, व्रत करते है इसका खुलकर विरोध कबीर करते है

पूजा, सेवा, नेमे, व्रत गुदियन का सा खेल ।
जब लग पिड परसें, तब लग संसय मेल ।।३

कबीर का सामाजिक व्यक्तित्व ही सर्वप्रथम है । इसमें कोई आपत्ति नही है की, कबीर का व्यक्तित्त्व समाज सुधार की लहर की उपज है। वे ऐसे साधक थे कि उन्होंने समाज के अतरंग और बहिरंग को नजदिक से देखा और परखा भी । जहाँ भी समाज में कमियाँ दिखाई दी वहाँ पर आलोचना करने की क्षमता भी दिखाई है । कबीर तत्कालीन बुराईयों के न केवल आलोचक थे बल्कि सही मार्गदर्शक भी थे । कबीर कालिन समाज में सुधारक दृष्टिकोन रखना यह भी दृढ साहस का ही कार्य है । मध्यकाल हिन्दु - मुस्लिमो का तीव्र संघर्ष का काल था । कबीर ने इस बीच एकता का संदेश दिया । किसी विशेष धर्म या जाती का समर्थन न कर उसमें व्याप्त बुराईयों को नकारा और सामाजिक स्थिती मे सुधार का प्रयास किया । उन्होंने समाज को सेवा और परोपकारी मूल्यों की सीख दी ।

कहै कबीर हरि गुण गाई ते सत संगति रिदा मंझारि ।
जो सेवक सेवा करे, तो संगि रमे रे मुरारि । ४

कबीर का यह भाव, समाज को एकत्रित करने में सफल हुआ । समाज की भीतरी मलिनता निकालकर मानवीय दृष्टी प्रदान की । मानव की उन्नति संभव है जब वह मानवता को आत्मसात करे । कबीर सामाजिक आजादी के समर्थक थे ।

कबीर ने समाज के नेता, पूजारी, पंडित, मुल्ला ब्राह्मण सबको ललकारा और वे एक क्रांतिकरि बन कर अपने काव्य के माध्यम से जाति, धर्म, कुल उच्च-नीचत्व अदि पर समाज मे स्थित पाखण्डों का विरोध किया । डॉ. हजारीप्रसाद व्दिवेदी का कथन है ''जनता दु:ख, दर्द और उनकी वेदना से फुटकर ही उनके काव्य की सरस्वती बही । सत्य को सहज ढंग से वर्णन करने में कबीर अपनी प्रतिद्वद्वी को नहीं जानते थे।'७ कबीर ने स्वयं दृशुध्द होकर ही दुसरो पर व्यंग्य किया है ।

कबीर का समाज सुधारक, सर्व धर्म समन्वयकारी और हिन्दु-मुस्लिम ऐक्य प्रतिष्ठापक रूप दृष्टिगोचर होता है । कबीर स्पष्ट रूप से वैचारिक और व्यावहारिक धरातल पर लोक परम्पराके अन्वेशक समाजसुधारक कवि थे । उनका साहित्य धार्मिक, सामाजिक और सांस्कृतिक विसंगतियों के खिलाफ एक सक्रिय विरोध है । कबीर की पावन वाणी आज के समाज और उसकी विषमताओं के परिप्रेक्ष्य में उतनी ही खरी व तेजोमय तथा उपयोगी है जितनी कि तब थी । कबीर का समाज सुधारक रूप युगो तक अपनी भूमिका निभायेगा ।

संदर्भ

१. डॉ. माधव सोनटक्के :- हिन्दी साहित्य का इतिहास - पृ.११७, ११८
२. वही पृ.११९, १२०
३. वही पृ.१२१, १२२
४. वही पृ.१३१, १३२
५. डॉ.दृष्याम सुन्दरदास - कबीर ग्रन्थावली - पृ.८
६. वही - पृ.६, ७
७. प्रो.पुष्पपाल सिंह - कबीर ग्रन्थावली - पृ.४८

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
February 2019
RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 109 :* Role of Social Reformers in Nation Building

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा दलित साहित्यावरील प्रभाव

– प्रा. अरुण दामू मोरे
मराठी विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा जि.जळगांव.

मराठी साहित्यात साधारणत: १९६० नंतर जे प्रवाह उदयास आले. त्यात दलित साहित्याचा प्रवाह हा अतिशय महत्वाचा साहित्य प्रवाह आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारधारेमुळे वर्षानुवर्ष अज्ञानाच्या काळ्याकुट्ट अंधारामध्ये चाचपडत पडलेल्या दलित समाजाचे आत्मभान जागे झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे नवसंजीवनी आहेत. त्यामुळे दलित समाज खडबळून जागे झाला. तत्कालीन समाज परिस्थिती जर लक्षात घेतली तर आपल्या लक्षात येते की, जाती प्रथेचे मुळे समाजात खोलवर रुजलेले होते, समाजात शिक्षणाचा अभाव होता. एकूणच दलित समाज विखुरलेल्या अवस्थेत जगत होता. अशा अवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजाला शिका संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा असा मुलमंत्र दिला. त्यामुळे तळागाळातील दलित समाज शिकू लागला. आपल्यावरील अन्याय अत्याचाराची जाणीव त्यांना झाली. या अन्याय अत्याचाराला वाट करुन दिली पाहिजे, वाचा फोडली पाहिजे आणि हे अंतरीचे दु:ख वेशीवर टांगले पाहिजे या हेतूने दलित साहित्यीक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने लिहिता झाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या मुक्तीसाठी आमरण लढा दिला. त्यांनी दलितांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी बहिष्कृत भारत, जनता, मुकनायक, प्रबुध्द भारत नावाचे नियतकालिक सुरु केले. दलितांच्या न्याय्य हक्कासाठी त्यांनी इंग्रजांना धारेवर धरले आणि जातीयव्यवस्थेवर प्रहार केलेत. दलितांना सवर्णाबरोबर समानतेने पाणी पिता यावे म्हणून महाड चवदार तळ्यावर सत्याग्रह केला. सवर्णाप्रमाणे दलितांना मंदिर प्रवेश करता यावा म्हणून नाशिक येथल्या काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू समाज सुधारण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. पण हिंदूंच्या जातीयवादी मानसिकतेत तसूभरही फरक पडला नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करुन बौध्द धर्माचा स्विकार केला. डॉ. बाबासाहेबांचे हे कार्य आणि चळवळी म्हणजे दलितांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी दिपस्तंभासारख्या प्रेरणा देणारे आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या नियतकालिकेमधून अनेक दलित लेखकांनी कथा, कविता लिहल्या आहेत. सन १९३३ ते १९५८ या काळात दलित लेखकांच्या एकूण ११५ कथा प्रकाशित झालेल्या दिसतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या या नियतकालिकेमधून प्रकाशित झालेल्या कथा या बाबासाहेबांच्या विचार आणि कार्याचा प्रचार प्रसार करणारे आहेत. बंधुमाधव, शंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे हे दलित साहित्याच्या उदय काळातील अतिशय महत्वाचे लेखक आहेत. 'आम्ही ही माणसे आहोत' असा सूर त्यांच्या साहित्यातून व्यक्त झालेला दिसतो. याकाळातल्या कथांमधून दलितांच्या व्यथा, वेदना प्रकट झाल्या आहेत. सांगावा, विखारी भाकरी, आणि स्मशानातलं सोनं या कथा दलितांच्या दारुण दु:खाच्या प्रतिनिधी वाटतात. या कथामधली वेदना जीवघेणी आहे आणि मनाला झोंबणारी आहे.

बाबुराव बागुलांनी दलित कथेला विद्रोही सुर दिला. दलितांची वेदना स्फोटकपणे व्यक्त होवू लागले. बागुलांच्या कथेतील पात्रे बंडखोर आहे. ती प्रस्थापित व्यवस्था नाकारतांना दिसतात. दलित कथेला एक वेगळी कलाटणी मिळावी म्हणून अमिताब, बामन होवाळ, योगिराज वाघमारे या कथाकारांनी दलित कथेचा प्रांत अधिक समृध्द केला आहे. दलित लेखकांनी दलितांवरील अन्याय अत्याचारांना आपल्या कथेचे विषय बनवले आहे. दलितांच्या मनातला जळफळाट, संताप, नकार, विद्रोह आणि बंडखोरपणा त्यांच्या कथांमधून व्यक्त झालेला दिसतो. दलितांच्या जीवनातील विविध भावभावना व्यक्त करणाऱ्या या कथा आहेत. अर्जुन डांगळे, अमिताब, उत्तम बंडू तुपे, तु.लि. कांबळे या कथाकारांनी बोलीभाषेचा वापर करत आपआपल्या कथा मोठ्या रेखीव केल्या आहेत. वामन होवाळांनी आपली वेदना विनोद आणि व्यंगाच्या आधाराने व्यक्त केल्या आहेत. रविश्चंद्र हडसनकर, भीमसेन देठे, प्रकाश खरात आणि अर्जुन डांगळे यांच्या कथामध्ये उपरोध आणि उपहास भेदकपणे व्यक्त होतांना दिसतो.

१९५६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महानिर्वाण झाले धर्मांतर आणि महानिर्वाण या घटना दलित चळवळीच्या आणि साहित्याच्या क्षेत्रात अतिशय महत्वाच्या ठरतात. आंबेडकरी चळवळीची गटातटात विभागणी होतांना दिसते. अशावेळी मात्र दलित साहित्याने दलित समाजाला सांस्कृतिक नेतृत्व देण्याचे काम केलेले आहे. अविनाश डोळस यांच्या कथेचा शेवट एक लहानसं हिरवं जंगली रोपटही दिसत होत अशा वाक्याने होतो. तर दादासाहेब यांच्या कथेचा शेवट त्याचवेळी 'सूर्य उगवत होता' या वाक्याने होता. फुले, आंबेडकरांनी पेरलेली स्वप्ने या कथांमध्ये उगवतांना दिसतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दीन, लाचार, अगतिक, शोषीक, अगदी मरणासन्न अवस्थेत असलेल्या दलित समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जीवनात उभे राहण्याची संजीवनी दिली. त्यांनी दलितांना शतकानुशतकाच्या गुलामगिरीतून मुक्त केले. डॉ. बाबासाहेबांनी दलितांच्या हाती सुर्यफुले ठेवलीत आणि त्यांना सुर्योन्मुख केले.

कालच तो गुहेच्या तोंडाशी
ठेवून गेला पिसाळलेला जाळ
शिलगावीत जाणार आहे
मी यापुढचा काळ

नामदेव ढसाळांच्या या काव्यपंक्ती पाहिल्या म्हणजे लक्षात येते की, त्यांनी दलित तरुणात आणि साहित्यात मोठी चेतना पेरलेली दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्याला ज्ञानाची खान

Scanned with OKEN Scanner

दिली, सामाजिक समतेचा मंत्र दिला, आर्थिक न्यायासाठी संघर्ष शिकविला. सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्वाभिमानाची आणि अस्मितेची जाणीव त्यांच्या कार्यातून आणि साहित्यातून, विचारातून मिळालेली आहे. यातून प्रेरणा घेवूनच दलित साहित्यीक लिहता झाला आहे. माणूसकीचा शोध आत्मभान हेच दलित साहित्याचे वेगळेपण आहे. म्हणून दलित साहित्याची दिशा स्पष्ट होत जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साहित्या संबंधी केलेल्या भाषणातून साहित्य निर्मितीमागे प्रेरणा स्पष्ट होतात. आज समाज जीवन व राष्ट्र जीवन प्रगत होणारे साहित्य शास्त्र निर्माण होत नाही. आपल्या देशाला एकात्मतेची व बंधुत्वाची नितांत गरज आहे. साहित्यातून मानवतावादी शास्त्र निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी साहित्य क्षेत्रात क्रांतीची लाट उसळली पाहिजे. साहित्यकारांनी जीवन, संस्कृती विषयक मूल्य जोपासले पाहिजे ती सतेज बनविली पाहिजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी साहित्यकारांना सांगितले की, उदात्त जीवन मुल्य आणि सांस्कृतिक मूल्य आपल्या साहित्यातून अविष्कृत करा समाज जीवन साहित्याद्वारे उन्नत करण्यासाठी झटा त्यातच खरी मानवता आहे. आणि हीच प्रेरणा दलित साहित्याला सशक्त आणि संवर्धन करते. नवे मानवतावादी तत्वज्ञान, नवे विचार आत्मसात करुन विषमतेवर आधारेलेली समाजरचना या साहित्याला बदलाची आहे. समाज परिवर्तनासाठी समाज व्यवस्थेविरुध्द अतिशय क्रांतीकारी भूमिका दलित साहित्यातून स्पष्ट झाली आहे. स्वाभिमान, स्वावलंबन, स्वोध्दार ही विचारत्रयी डॉ. आंबेडकरांनी दिली. दलितांचे वैचारीक जडणघडण होवू लागले. जीवनाकडे बघण्याची नवी दृष्टी मिळाली डॉ. आंबेडकरांनी शतकानुशतकांच्या मुक समाजाकडे नायकत्व दिले. नव्या जाणीवांनी बधीर संवेदना सचेत झाल्या. दडपल्या गेलेल्या भावानुभूतीला उद्गार मिळू लागला. हा उद्गार दलित साहित्याची मुख्या स्त्रोत झाला. शतकानुशतकापासूनची उपासमारी मधून दास्या मधून, शोषणा मधून दलित मुक्त झाला पाहिजे ही निखळ दलित साहित्यामागची प्रेरणा आहे. जीवनात जे दाहक भयंकर अनुभव आले ते अतिशय निर्भिडपणे जसेच्या तसे दलित साहित्यातून मांडण्यात आले. तिथे अनुभवाची प्रामाणिकता आहे. त्यामुळे दलित साहित्यातील उत्कटता हृदयास भिडणारी आहे. अनुभवातील दाहकता मनाला भेदून टाकणारी आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माणसाला माणसासारखे जगता यावे यासाठी सर्वस्वी प्रयत्न केले आहे. त्याचाच प्रत्येय दलित साहित्यात शेकडो वर्षापासून चालत आलेल्या जाचक रुढी परंपरेला दलित साहित्याने छेद दिला. शेकडो वर्षाची परंपरा शोषण संपणारी नव्हती त्यासाठी हातात बंडाचे निशाण आणि मुखात क्रांतीचे गीत घेवूनच दलित साहित्य जन्माला आले. हे आत्मभान आणि अस्मिता जागृत करणारे आहेत. माणसासारख्या माणसाचे विटाळ शेकडोवर्षापासूनची ते दु:ख वेदना दलित साहित्यात आढळून येते त्यांचे शोषण कुठेतरी थांबवले पाहिजेत दलितांच्या दु:खाला वाचा फोडली पाहिजे याच उद्देशाने दलित साहित्यिकांनी लिहले आहे. दलित साहित्य हे दलित लेखकापुरते सिमती राहत नाही तर ते सर्व समाजाचे असते एकूणच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि कार्य अखिल मानव समाजाच्या उत्थानासाठीच होते. हाच उद्देश दलित साहित्यातून गोचर झालेला दिसून येतो. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा प्रभाव दलित साहित्यावर आहे आणि तेच दलित साहित्याचे प्रणेता आहे.

संदर्भ

१. दलित साहित्य सिध्दांत आणि स्वरुप - डॉ. यशवंत मनोहर
२. दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह - डॉ. भालचंद्र फडके
३. साठोत्तरी मराठी वाङ्‌मय प्रवाह - डॉ. शरणकुमार लिंबाळे
४. दलित साहित्याचा इतिहास - डॉ. म. सु. पगारे
५. दलित साहित्य उद्गम आणि विकास - डॉ. योगेंद्र मेश्राम
६. दलित साहित्य एक अभ्यास - संपा. - अर्जुन डांगळे

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या March 2019

मराठी दलित कथेतील सामाजिक व वाड्;मयीन हुंकार

प्रा. अरुण दामू मोरे
मराठी विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा, जि.जळगांव.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतर काळात बाबासाहेब डॉ. आंबेडकरांनी मानवमुक्ती करीता चालविलेल्या महासंगरामुळे देशातील वातावरण ढवळून निघाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवमुक्तीचा जाहीरनामा असलेली राज्यघटना लिहून सर्वांना स्वातंत्र्य समताची प्रखर जाणीव झाली दीन दलितांना शिक्षणाची दारे उघडी झाल्यामुळे दलित वर्गाला शिक्षणाची संधी मिळाली शिक्षणामुळे जागृत झालेल्या दलित वर्गाला भोवतालच्या विषमतावादी परिस्थितीची प्रखर जाणीव झाली. आपल्यावर समाजातील उच्च म्हणवणाऱ्या वर्गाकडून अन्याय, अत्याचार जुलूम होत आहे. दलितांना माणूस असून माणसारखे वागता येत नाही दलित वर्गाला पशुपातळीवर वागणूक मिळत असल्याने दलितांच्या मनातील दुःख, व्यथा-वेदना, प्रचंड स्तोम निर्माण झाले. आपल्या मनातील भाव भावनांना वाट करुन देण्यासाठी दलित वर्गातील सुशिक्षित तरुण लिहता झाला आपल्या मनातील राग, बंड, नकार, वेदना, शब्दांच्या माध्यमाने वाट करुन देत साहित्य लिहू लागला. दलित लेखक आपल्या साहित्याबाबत असे म्हणतो की, मी लिहलेले साहित्य फक्त माझ्या एकट्या पुरते मर्यादीत नसून ते माझ्या समाजाचे सुध्दा आहे.

निवडक दलित कथाकारांच्या संदर्भात विचार केला असता यात तु.लि.कांबळे, रविचंद्र हडसनकर, एकनाथ सोनवणे, प्रकाश मोगले, आत्माराम गोडबोले, किशोर घोरपडे या दलित कथाकारांनी आपल्या कथांमधून आपल्या समाजाच्या धगधगत्या वेदना, दुःख, आक्रोश, भूक, दारिद्र्य, संघर्ष असे सामाजिक वास्तव आपल्या कथांमधून मांडले आहे. या दलित कथाकारात तु.लि.कांबळे अतिशय ताकदीचा कथाकार आहे. त्यांच्या जळ, मांजराकाठची माणसे गावठाण, देवाची वाडी, जिणं वादळाचं, स्मारक, शोषित माणसं या कथासंग्रहातून तु.लि.कांबळे यांनी दलित लोकांच्या व्यथा, वेदना अगदी जवळून अनुभवल्या आहेत. गावगाड्यातील प्रस्थापितांनी गावाबाहेरील लोकांचे कसे शोषण केले याचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांच्या कथात येते. दिवसभर कष्ट करुन सुध्दा पोटाला तुकडा मिळू नये ही त्याच्या कथेतील वेदना अस्वस्थ करते. गावकी या कथेतल्या नायक हा भारताचा नागरीक असून गावकीत राहून शिळ्या तुकड्यावर त्याचे जीवन अवलंबून आहे. तु.लि.कांबळे याची गुन्हेगार या कथेत दगडू पारधी डोंगराच्या पायथ्याशी महादेवाच्या समोर त्याचे पाल बांधलेले होते. एकेदिवशी दगडू बाहेर गेलेला असतांना प्रस्थापित सवर्ण लाकडे काठ्या घेवून येतात व मुलाबाळांना पशूप्रमाणे मारतात. तु.लि.कांबळे यांच्या कथा या आंबेडकरी विचाराचं बळ शब्दाशब्दातून मुक्यांना वाचा फोडण्याचे काम करतात. दवंडी या कथेत दलित समाज अन्याय अत्याचार सहन करतात. जगण्याचा हक्क हिरावलेली माणसे कसे जीवन कंठत होते याचे भीषण चित्र उभे केले आहे. एकूणच तु.लि. कांबळे यांच्या कथेतून भीषण सामाजिक वास्तव अस्वस्थ करते.

रविचंद्र हडसनकरांच्या दावण, दरी आणि सरणझळा या सर्वच कथासंग्रहातून गोरगरीबांवर होणाऱ्या हकीकती आहेत. देशातील समाज रचनाच मुळी विषमतेवर उभी असल्यामुळे दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या दुर्बल जाती जामाती कधीच सुरक्षीत जीवन जगू शकत नाही. लिंबोळ्या या कथेतील सावित्री अतिशय अगतिक वाटते. दत्ताराव तिच्यावर अतिप्रसंग करायचा प्रयत्न करतो. दरी या कथासंग्रहातील सर्वच कथा अंतर्मुख होवून विचार करायला लावतात. रविचंद्र हडसनकरांचा सरणझळा हा कथासंग्रह सुध्दा काळजाला पीळ पाडणारा कथासंग्रह आहे.

एकनाथ सोनवणे यांच्या खद्रावळ आणि भंगलेल्या दिशा या दोन कथासंग्रहातून दलितांच्या वेदना त्यांचे हुंकार शब्दातून व्यक्त केले आहेत. मसनवटा या कथेत दलितांना जिवंतपणी तर सवर्ण छेडतात पण मेल्यानंतरही त्यांची स्मशानभूमी हिसकावल्यामुळे त्यांच्या वेदना कमी होत नाही. अगदी खालच्या पातळीवर त्यांचे शोषण अतिशय अस्वस्थ करते. दलित जीवन समर्थपणे त्यांनी आपल्या कथांमधून चित्रीत केले आहे. कावस या कथासंग्रहामधून प्रकाश मोगले यांनी आंबेडकरी नेत्यांची ढोंगी, लाचार आणि दांभिकपणा पाहून चीड येते. कावस म्हणजे वाईट, ढोंगीपणाचे रुप आहे.या कावसांनी आपापसात लाथाळ्या करुन आंबेडकरी चळवळ मोडीत काढली. बाबांचा समाजच मोडून विकला त्यामुळे दलित समाजाच्या दुःखाला पारावार उरला नाही. अशा दलित समाजाच्या व्यथा वेदनेला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न सामाजिकतेच्या पातळीवर प्रकाश मोगले यांनी केला आहे. त्यांच्या सर्वच कथा मनाचा ठाव घेतात. संगर हा आत्माराम गोडबोले यांचा अस्सल आणि जिवंत अनुभवाचे प्रक्षेपण कराणारा कथासंग्रह आहे. गोडबोले यांनी आपल्या आजूबाजूला जे जे जीवन पाहिले तेच आपल्या कथासंग्रहात टिपले आहे. कानमळ ह्या कथेत लेखकाने दुष्टवृत्ती वर आसूड ओढला आहे. आंबेडकरी चळवळीशी फटकून राहणारा ब्राम्हणाशी मैत्री करुन सुखावणारा दलित उभा केला आहे. किडलेले खांब या कथेत गोडबोले यांनी समाजातील परिवर्तनाचा जसा वेध घेतला आहे तसेच विकृतीचा वेध घेतला आहे. या कथेतील प्रा. महेंद्र राजारुपे ज्या भावाने काबाड कष्ट करुन शिकविले त्यांच्यात वाटणी मागतांना दिसतो. भावाला बेघर करतो. त्याचे वागणूक अतिशय अस्वस्थ करते.

किशोर घोरपडे यांनी धग आणि घुसमटणी या दोन कथासंग्रहामधून दलित जीवनाची करुण अवस्था मांडलेली आहे. समांतर दिवस या कथेत बाबुराव यांच्या घरची परिस्थिती नोकरी असून हालाखीची असते. कारण घरात पाच जण खाणारे असतात. अनामिका या कथेत किशोर घोरपडे यांनी एका निराधार स्त्रीच्या जीवन विातील अनपेक्षित नकळत झालेल्या पापाचे भोग तिच्या मुलीला

Scanned with OKEN Scanner

भोगावे लागते याचे चित्रण अस्वस्थ करते. बळी या कथेत दारिद्र्यामुळे येणारी हतबलता माणसाला कोणत्या पातळीवर नेऊ शकते. याचे चित्रण येते. शल्य या कथेत दारिद्र्यात हतबल झालेली स्त्री पैशासाठी कुटुंब नियोजनाचे ऑपरेशन करुन लेकराची भूक भागविण्याचा प्रयत्न करते. धग कथेचा आशय अंत:करणाचा ठाव घेतो. घुसमटणी या कथासंग्रहात किशोर घोरपडे यांनी समाज आणि समाजातील प्रश्नांचे स्वरुप बदलले आहेत. दलित वर्ग ही याला अपवाद नाही. अन्याय, अत्याचार, शोषण यांचे स्वरुपही बदलले आहे. दलित, शोषित माणसाच्या दु:खाला, शोषणाला आपलेच माणसे कशी कारणीभूत आहेत हे घोरपडे दाखवतात पोलन या कथेत दलित महिपतच्या पत्नीवर ओढवलेला अतिप्रसंग सुन्न करुन जातो एकूण या सर्वच कथाकारांच्या कथासंग्रहातून सामाजिक हुंकार अस्वस्थ करुन जातो.

निवडक दलित कथाकरांच्या कथा वाङ्‌मयाच्या बाबतीत विचार करत असतांना तु.लि.कांबळे यांच्या कथेतील शैली ही मनाची पकड घेणारी आहे कांबळे यांच्या कथेतील आशय, पात्रे, निवेदन हे दलित जीवन वास्तव करण्यात यशस्वी झाले आहे. कथा ह्या मनाचा ठाव घेतात. दलित ग्रामीण जीवनाशी निगडीत त्याची भाषा मोठी सार्थ वाटते. दावण, दरी आणि सरणझळा या कथासंग्रहातील भाषाशैली प्रगल्भ आहे. व्यथा, वेदना, संघर्ष भाषाशैलीमुळे बोलका झाले आहेत. तसेच एकनाथ सोनवणे यांच्या खद्रावळ, भंगलेल्या दिशा या कथासंग्रहात छळलेल्या मनाचा वेद घेतांना कुठेही कृत्रीमपणा जाणवत नाही. सोनवणे यांनी दिलेले शिर्षकही मोठे सार्थ वाटते. कावस या कथासंग्रहातून प्रकाश मोगले अतिशय जागृतपणे खोटी बेगडी कावसांवार भाषाशैलीच्या माध्यमाने ताशेरे ओढतात. आत्माराम गोडबोले यांची संगर कथासंग्रहातील भाषाशैली पोक्त असून मनाची पकड घेणारी आहे. प्रा. गोडबोले कथेला नवे जीवनानुभव, नवी भाषा, नवा आशय, नवी अभिव्यक्ती देत मापदंड ठरले आहे. भाषाशैलीमुळे गोडबोले याची कथा अस्सल आणि जिवंत अनुभवाचे हुंकार ठरली आहे. किशोर घोरपडे यांची धग आणि घुसमटणी मधील भाषाशैली जी.ए. कुलकर्णींच्या भाषेच्या जवळ जाणारी आहे. बोलीभाषेतील संवादामुळे कथेला सौंदर्यप्राप्त झाले आहे. सर्वच कथाकारांच्या कथा निवेदनशैलीमुळे पात्र, प्रसंग, घटना, वातावरण, जिवंत झाले आहे.

दलित लेखकाला वाङ्‌मयाच्या फॉर्मपेक्षा आपली कथा वस्तू महत्वाची वाटते. त्यामुळे दलित कथाकाराच्या कथा आकारबध्द आणि कलात्मक वाटत नसल्यातरी कथाकाराच्या कथा दाहक अनुभवामुळे लक्षवेधी ठरतात. दलित साहित्याची भाषा एक तांडवनृत्य आहे. ती रक्त आणि अश्रूंची भाषा आहे. लेखक लिहतांना घायाळ होतो. पुर्वानुभवाचा पट डोळ्यापुढून सरकतांना अश्रूंचा पाट वाहतो, रक्त गोठते, हुंदके येतात एकूणच सर्व निवडक दलित कथाकरांच्या वाङ्‌मयीन जाणिवा या प्रगल्भ असून वाचकांना चिंतन करायला लावणाऱ्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ.प्रकाश खरात दलित कथा उगम आणि विकास
२. डॉ. छाया निकम – दलित कथा निर्मिती आणि समीक्षा
३. डॉ. योगेंद्र मेश्राम दलित साहित्य उद्‌गम आणि विकास
४. तु.लि. कांबळे जळ, मांजराकाठची माणसे, जिणं वादळाचं, शोषित माणसे (कथासंग्रह)
५. रविचंद्र हडसनकर दावण, दरी, सरणझळा (कथासंग्रह)
६. प्रकाश मोगले कावस (कथासंग्रह)
७. आत्माराम गोडबोले – संगर (कथासंग्रह)
८. किशोर घोरपडे – धग, घुसमटणी (कथासंग्रह)
९. डॉ.के.के.अहिरे – साहित्य निर्मिती चर्चा आणि चिकित्सा.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 109 :* Role of Social Reformers in Nation Building
ISSN : 2348-7143
February 2019

Importance Of National Security For National Building

- Prof. Sanjay S. Patil
Head Dept. Of Defence And Strategic Studies
Pankaj Arts College Chopda.

Abstract

Defence is a principal component of national power. Defence policy is an integral part of national security policies. The role of the armed forces is to preserve the core values of survival and political independence against any external or internal threats by deterrence or by waging a war. The armed forces with their secular base and professional ethics also contribute to nation-building process. The purpose of this article is to impart a conceptual perspective to India's defence policy. Development of a conceptual framework for understanding and analysing India's defence policy is dependent on three tasks: First, to identify the interface between national defence and national security and the importance of defence in national security management. Second, to gauge the nature of the articulation of India's defence policy and how it operates on the military and the political and diplomatic fronts. Third, to analyse defence policy keeping in view the goals, constraints and opportunities in the given environment and the capabilities to achieve the stated goals. This article seeks to discuss these tasks and analyse their contribution in providing a conceptual understanding of India's defence policy.

Defence and National Security Interface

With the rise of realism in the post world war II period, security came to be equated with protection against external threats. The traditional concept of national security was based on military defence against external threats. This view emphasised national security policies in unidimensional terms and the terms 'national security policy' and 'defence policy' were used as synonyms. This view was based on (a) the concept of maximising national power in conflict situations, and (b) the assumption that a nation can be secure only if it increases its own power at the expense of another nation or nations. Walter Lippmann noted: "A nation has security when it does not have to sacrifice its legitimate interests to avoid war and is able, if challenged, to maintain them by war".1 National security, therefore, was understood as the ability of a nation to protect its core values from external threats. In other words, national security became coterminous with military and external security. Internal threats and non-military threats were neglected in the realist conceptions of security policies. In the post-colonial period, India's political leadership did not accept the western unifocal perceptions of security policy based on military power. India took note of the non-military dimensions of security. It followed a development oriented political economy and sought to do away with internal socio-economic causes of insecurity.. Second, it has highlighted the transnational threats or aspects of security, and overcoming them through non-military and collective efforts of the international community. Third, it has based its national security on the principle of 'security with each other' rather than 'security against each other.' Finally, India has consistently believed in the efficacy of political approach to managing or resolving inter-state or intra-state threats to its national security. India as a post-colonial state has essentially based its conception of security on transnational cooperation.

Nature of Defence Policy in India

There have been two divergent opinions about India's defence policy. One, the country does not have a clearly articulated and integrated defence policy. Some even go to the extent of saying that let alone a well-articulated defence policy, India does not even have a policy.7 Two, India is not only having a well-articulated defence policy which has stood the test of time, but also has the capacity to meeting future needs.8 It is worth noting what the Indian Prime Minister, PV Narasimha Rao had stated in the Lok Sabha on the matter on 10 May 1995: "We do not have a document called India's Defence Policy. But we have got several guidelines which are followed, strictly followed and observed... This policy is not merely rigid in the sense that it has been written down, but these are the guidelines, these are the objectives, these are the matters which are always kept in view while conducting our defence policy.

It may also be defined as "preserving the core values of the nation from external aggression and internal subversion."11 Articulation and formulation of defence policy requires an objective assessment of a number of factors. The key factors that have influenced the articulation of India's defence policy are

(a) Policies and capabilities of major powers and their power relationships in India's neighbourhood.

(b) Regional security environment in a wider Southern Asia.

Scanned with OKEN Scanner

(c) Military capabilities and potential of neighbours and their policies and strategies and external military linkages.
(d) Rapid military technological developments.
(e) Proliferation of weapons of mass destruction.
(f) Internal security environment.
(g) Budgetary constraints.

India's defence policy operates on two fronts. One is on the diplomatic and political front and second is on the military front. The former is "centred around building bridges of peace in our neighbourhood."13 Broadly, diplomatic and political aspects of defence policy include managing and resolving conflicts, and enhancing national-interests through non-military means. However, India understands that maintaining peace and stability with its neighbours in the region and even in the global context through diplomacy would be effective only 'when diplomacy is backed by credible military deterrence' and 'keeping its armed forces at the highest levels of defence preparedness with the ability to react swiftly.

Three sets of questions need to be considered for National Security:

(a) First, what are the goals? Is it just a question of self - defence or defending from external threats, or do we envisage more ambitious goals of prestige, power and hegemony?
(b) Second, what are the obstacles that threaten the realisation of these goals? What are the opportunities that can be utilised to further these goals? Do these threats and opportunities have an environmental explanation? What is the nature of relationship between the variables of environment -international and domestic?
(c) Third, what are our capabilities to achieve the stated goals? What are the perceptions of others (regional and global powers) of our capabilities?

What role have they played, or can they play, in enhancing, balancing or undermining these capabilities? These questions are typical of any policy analysis and they can help us to understand important aspects or patterns of the events of past and present, and make predictions for the future.

Nation Building

Nation Building is a multidimensional concept, and it involves the active participation of its citizens in various walks of life. A strong and powerful nation is built on dedication and hard work of its citizen and some amount of smart planning on the part of the Government. There are various facets of Nation building among which the most important ones at this moment in time seems to be the tapping the potential of its human resource, reducing the social and economic disparity that exists in the society and creating an enabling environment, wherein individuals can live freely and attain their best in life.

Conclusion

National interests and objectives and also political aims drive defense policies and strategies. India's defence policy plays the most critical role in the country's national security management by addressing external and internal threats to national core values. An objective study of India's defence policy is possible only in the context of current international security system and the domestic environment. Change in the nature of international security environment can bring about a change in a nation's defence and security policies. The post- Cold War security environment adversely impacted upon India's national security interests. Therefore, it decided to go nuclear. Similarly, a change in domestic variables can also alter the nature of a country's defence policy. We have often witnessed that changes in administration, say, for example, in the United States, had brought about redefinitions of national interests; hence the changes in security policies. This applies to India as well. If India redefines its national interests and objectives and its strategic horizon, then its defence policy or policies will change accordingly. Also, as India's domestic constraints are transforming and it is seeking to play a greater role in international affairs, the importance of defence as an instrument of national power will increase

Reference

1. Rahul K Bhonsle, India's National Security: The Asymmetrical Challenges (New Delhi: Knowledge World Publishers, 2004), p.235.
2. Policy Brief on "Internal Security," Institute for Defence Studies and Analyses, New Delhi, June 2009
3. GP Bhatnagar, "Border Security", SP's Land Forces, Vol 2, Issue 6, 2005.
4. Larry K Gaines and Roger LeRoy Miller, Criminal Justice in Action (Cengage Learning, 2008), p.541
5. AK Singh, "Homeland Security: A Multi-faceted Challenge," SP's Military Yearbook, 2009.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
March 2019
RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

Article 370 and Indias Internal Security

Prof. Sanjay Santosh Patil
Head Dept. of Defence and Strategic Studies
Pankaj Arts College,
Chopda, Dist. Jalgaon

Abstract :

Indian constitution is a standout amongst the most proficient composed constitution that any nation has ever produced. It is a blend of different constitutions, the constitution producer's must be extremely judicious while making the draft of the constitution on account of the assorted variety India contains inside. Each state in India is exceptional and has its own particular assorted variety however the most lovely and the most various and center pulling in state is in the northern end of the nation India. Article 370 discusses the uncommon status that has been given to the province or state of Jammu and Kashmir. The purpose for this paper is intended towards investigating or exploring a great deal of confusing inquiries, beginning from the historical backdrop of Jammu and Kashmir, towards what was the need to join this Article what conditions prompted the presentation of this Article, why this Article has been a questionable or controversial subject, additionally this paper would and finishing with the conclusion which will reveal to us that the presence of Article 370 ought to be bolstered or not, in all Article 370 would be managed in each critical viewpoint.

Introduction :

Article 370 is apparently the most combative arrangement of the Constitution of India. It deals exclusively with Jammu & Kashmir State that came under the administrative control of the Government of India after the country's 15-month war that Pakistan began in 1947 to seize sway over that State. Article 370 of the Constitution of India is related to the State of Jammu and Kashmir is right now over sixty eight years old. The Constitution came into existence in 26 January 1950 and with it, this phenomenal course of action. Each and every other course of action were chatted in the Constituent Assembly of India after contemplations in its Drafting Committee and, on occasion, in talks in the Congress Parliamentary Party. This area observes that the redrafting of Article 370 and a review of the Constitution of J&K are essential. It holds that progressions must be established on comprehension between all the critical social occasions in J&K. Given the political will, genuineness of reason, and a spirit of deal, it isn't difficult to recoup from the annihilation of Article 370 a set up settlement which satisfies the wants of the all-inclusive community of Jammu and Kashmir.

What is article 370?

Indian constitution deals with the special status given to the state of J & K. J & K citizen have dual citizenship. Jammu and Kashmir national flag is different. Jammu and Kashmir legislative assembly term is 6 years whereas its 5years for the states of India. The order of state of India are not valid in Jammu and Kashmir. Parliament of India may makes laws in extremely limited areas in terms of Jammu and Kashmir. In Jammu and Kashmir if a women's marries a person of any other state of India, citizenship to the female ends. If a women marries a man in other Indian states she loses her citizenship whereas if any women marry a Pakistani she will be entitle to have a citizenship of Jammu and Kashmir. Outsider cannot own a land in Jammu and Kashmir because of section 370 RTI does not apply on Jammu and Kashmir, RTE is not implemented, CBI does not apply, Indian laws are not applicable.

Internal Security in India :

The long struggle for independence from British control and then the arduous process of integration of the British India and Princely states towards the formation of the Union of India generated considerable anxiety about the sustainability of the Indian State. Concern for national integration and security remained a dominant theme in the Constituent Assembly of India. Creating institutions and appropriate legal-constitutional framework for their effective functioning to not only ease the apprehensions but also deliver contentment to the people of India was bound to be a challenging exercise. A country marked by enormous diversity, a multitude of cultures, languages, castes, tribes and religious communities, with wide economic disparities and varied levels of political engagement, India was not a picture frozen in time. It was India alive, growing each moment, and bearing testimony to the change as it shaped. Despite all sincerity and wisdom, which entered into the Constitution-making exercise, need for further experimentation, innovation and improvement for the delivery of the promises could not be ruled out. There was adequate space for all that, and much more. What followed was a long journey of struggle that was India. To keep the nation intact, and to do this without compromising on peace, justice, autonomy and ethics, was a major challenge. India witnessed numerous competing assertions of identity, for inclusion or autonomy, sometimes even for secession.

Scanned with OKEN Scanner

There were claims for ownership of India, to belong and be seen to belong, and therefore be offered a fair share of India's resources. There have also been efforts to turn away from India, to disown India and claim autonomy or independence. The understanding, experiences, aspirations, possibilities and actions undertaken in this journey have been far from inert- these have frequently altered, at the end of state as well as people. An account of these provides an insight into the dynamics of internal security scenario as it evolved in the last sixty years of Independence. It is an account that can be read in multiple ways and rendered competing interpretations. It is also an account that offers enormous scope for learning and rectification as well as finding new pathways to security for the people of India. This paper attempts to analyse some of these dimensions.

Security Scenario in Jammu and Kashmir :

Internal security has persistently been a challenging issue in Jammu and Kashmir. However, security concerns assumed alarming proportions in the late 1980s, when militancy in Jammu and Kashmir became a major source of tension for the Indian state. The conflict in Kashmir has cost dearly in terms of the lives lost—26,226 lives have been lost in 43,956 incidents of violence in the state between 1988 and 2000—these include civilians, security personnel as well as militants. One thousand six hundred & sixty seven militancy related incidents were reported in the year 2006 and 1,133 lives were claimed by these. But this is not the only loss. The enormous sense of insecurity that is experienced in the everyday lives of people on account of conflict and the widespread human rights violations, particularly the misuse of Jammu and Kashmir Public Safety Act of 1978 has caused considerable frustration and hurt to the people of the state. Hundreds of people had gone missing in the state. As per official sources, a total of 3,744 persons had disappeared from 1990 to 2002 and 135 of them had been declared dead in June 2002. There were 60 complaints of custodial disappearance and 67 complaints of custodial killings from 1996 to 2002; the number was 15 and 26 respectively during 2003-2006. There have also been fake encounters and instances of rape and torture by the armed forces and police.18 The fear of being wrongly suspected and victimised is the most disturbing aspect of the situation.

Conclusions :

The Article 370 is changeless and won't be annulled according to before judgment of Supreme Court of India. India and Pakistan are guaranteeing over the place that is known for J&K however in all actuality it's as yet debated arrive. This Article will remain insofar as joined country will constrain India and Pakistan to lead plebiscite in entire Kashmir not by tuning in to India or Pakistan but rather the voices of Kashmiri individuals. We trust that the general population of J&K should choose on the off chance that they might want to remain with India or not. For that plebiscite should be directed and at exactly that point can some other approaches or moves be made calmly and viably. We need to concede that India's military quality or we can state powerful run without a plebiscite will doubtlessly prompt more bloodshed in the area and monetary ramifications for the entire of India without an assurance that Pakistan won't strike back at a later point in time. The contribution of UN conveyed a global measurement to this contention, a "snare" which would end just when the Kashmir issue is tastefully settled. The control and directions which has been given or characterized in Article 370 must be executed legitimately and entirely in province of J & K.

References :

1. J. Graham COGLEY, "Present and future states of Himalaya and Karakoram glaciers" in Annals of Glaciology 52(59) 2011.
2. Aditya Shukla, "Article 370, An Advantage or a Disadvantage" in Institute Of Law Nirma University.
3. Surya Bhan Singh Billawria, "Constitutional Position of Jammu and Kashmir" in Legal Service India - Constitutional Position of Jammu and Kashmir.
4. Tarunjyoti Tewari," Article 370 Of The Constitution Of India: Need Parliamentary Debate" is Advocate, Secretary, Legal and Legislative Cell.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building | February 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेविषयी विचार

– प्रा. दिपकराव बी. देवरे
संरक्षण व सामरिकशास्त्र विभाग
पंकज महाविद्यालय, चोपडा. जि. जळगांव

प्रस्तावना

राष्ट्रीय अखंडता आणि सार्वभौमत्व राखण्यासाठी कोणत्याही देशाच्या राष्ट्रीय सुरक्षेचा अंतर्गत व बहींगत दृष्टीकोनातुन अभ्यास व मुल्यमापन करणे लष्करी अभ्यासाचे सर्व महत्वपुर्ण अंग आहे. पुरेशा सुरक्षेअभावी कोणतेही राष्ट्र आपली अखंडता कायम राखणे आणि शांततामय मार्गाने सर्वसमावेशक विकासाची कार्यवाही, अमंलबजावणी कदापी करु शकत नाही.

देशाचा संरक्षणाचा विचार म्हणजे सैन्यदलापुरता मर्यादित नसुन तो त्याच्यापेक्षा व्यापक आहे. महामानव प.पुज्य राष्ट्रपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्यापुढे तो विचार सर्वांगाने मांडतांना दिसतात. समाजाने आणि शासनाने या विचाराचे अनुशीलन केले पाहीजे. राष्ट्रीय सुरक्षा हा अतिशय गंभीर विषय आहे.कोणत्याही राष्ट्राच्या सुरक्षेसंदर्भात विचार करतांना सैन्याची सामरिक क्षमता, नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता, लोकसंख्या, सुदृढ आर्थिक विकास आणि राजकीय स्थिती या महत्वपुर्ण बाबी ठरतात. खरे पाहता राष्ट्रीय सुरक्षेचा विषय इतका व्यापक आहे की त्याअंतर्गत सामरिक क्षम तेव्यतिरिक्त आर्थिक, राजकीय, मानसशास्त्रीय, औद्योगिक भौगोलिक यासारखी तत्वे प्रमुख भुमिका बजावतात. आजच्या सर्वंकष युध्दाच्या युगामध्ये सुरक्षेचा प्रश्न अधिकच व्यापक व जटिल झाला आहे. राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये समता, स्वातंत्र्य, सामर्थ्य आणि शांतता यांचा समावेश झालेला आहे.

भारताच्या भौगोलिक सीमारेषा हया पाकिस्तान, चीन, नेपाळ, भुतान, बांग्लादेश या देशांना जोडलेल्या आहेत. या सीमासुरक्षा संदर्भात बाबासाहेबांचा दृष्टिकोन काय होता के पाहणे आवश्यक आहे. १९४७ मध्ये पाकिस्तानची निमिर्ती झाली. ही निर्मिती होत असतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यावर आपले परखड विचार मांडलेले आहेत. थोडक्यात पाकिस्तानची मागणी जरी तर्कावर टिकणारी नसली, भारताच्या भौगोलिक ऐक्याला बाधक असली तरी जर मुसलमान त्यावर अडुन बसले तर पाकिस्तान देण्याशिवाय पर्याय नाही. अखंड भारतात सतत मुसलमान कटकट करीत राहतील. त्यातुन मुक्त होण्यासाठी त्यांना पाकिस्तान द्यावे, आणि लोकसंख्येची आदलाबदल करावी.

भारताच्या सुरक्षेसंदर्भात बाबासाहेबांचे मत होते की , भारतीय सैन्यदलात मुसलमानांची संख्या प्रमाणाबाहेर झाल्यास देशाच्या संरक्षणाला धोका निर्माण होवु शकतो. "Thoughts on Pakistan " या ग्रंथात बाबासाहेब असे म्हणतात, If India is invaded by a foreign power can the muslims in the army be trusted to defend India.

जर भारतावर परदेशी शक्तीने आक्रमण केले तर सैन्यदलातील मुसलमान भारताच्या संरक्षणासाठी लढतील काऽहा प्रश्न बाबासाहेबांनी उपस्थित केलेला आहे. त्याचे उत्तर देतांना बाबासाहेब स्वतः म्हणतात, जर सैन्यातील मुसलमान सैनिक पाकिस्तानच्या संकल्पनेने भारावलेले असतील तर ते दहशत निर्माण करतील आणि त्यामुळे ते राष्ट्राचे स्वातंत्र्य धोक्यात आणतील हाच विषय घेवुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहिष्कृत भारत या साप्ताहिकाच्या अग्रलेखात १९२९ या वर्षी मांडलेला आहे. जो कोणी आशिया खंडाच्या नकाशाकडे पाहिल त्याला कळुन येईल की, हा देश कसा बुचकाळयात सापडला आहे. एका बाजुला चीन व जपान या भिन्न संस्कृतीच्या राष्ट्रांचे वेष्टन पडले आहे.या दोन्हींच्या मा-यात सापडलेल्या या देशाला फार जपुन वागले पाहिजे असे आम्हाला वाटते.

अखंड हिंदुस्थानची फाळणी झाल्यामुळे पाकिस्तान अस्तित्वात आल्याबरोबर १९४८ साली पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण केले. एक तृतीयांश काश्मीर पाकिस्तानने गिळकृत केला. बाबासाहेब हयात असतांना काश्मीरसंबंधी सार्वमताचा विषय सातत्याने चर्चेत असे. काश्मिरी जनतेचे भारतात राहायचे की पाकिस्तानात जायचे याचा मतदान करुन निर्णय करावा, हा पंडीत नेहरुंचा विषय होता.बाबासाहेबांनी त्याला प्रचंड विरोध केलेला आहे. जम्मु-काश्मीरचे तीन विभाग होतात.जम्मु-जेथे हिंदुची बहुसंख्या आहे, लडाख येथे बौध्द बहुसंख्य आहेत, काश्मीर घाट-जेथे मुसलमान बहुसंख्य आहेत. बहुसंख्य मुसलमानांबरोबर हिंदु आणि बौध्दांना त्यांच्या इच्छेविरुध्द पाकिस्तानात पाठवु नये, पंजाब आणि बंगालच्या बाबतीत हीच चुक केली आहे, ती पुन्हा करु नये असे मत बाबासाहेबांचे होते. त्यांचे आणखी एक मत होते ते म्हणजे मुसलमानबहुल घाटी पाकिस्तानला देवुन टाकावी. बाबासाहेबांचे हे मत त्यावेळी देखील देशाला मान्य होण्यासारखे नव्हते आणि आजही होण्यासारखे नाही.

आदर्शवादाच्या आहारी जावुन पंडीत नेहरु यांनी दोन चुका केल्या. त्यांनी तिबेटचे दान चीनला देवुन टाकले. चीनबरोबर पंचशील विषयावर समझोता केला. या दोन गोष्टी देशाला फार महागात पडतील हे बाबासाहेबांनी कोणाच्या रागा-लोभाची पर्वा न करता मांडल्या. पंडीत नेहरुंनी एक विषय आपल्या हाती घेतला तो म्हणजे चीनला राष्टसंघात प्रवेश देण्याचा. त्यासाठी पंडीत नेहरु आंतरराष्ट्रीय स्तरावर धडपड करीत होते. बाबासाहेब प्रश्न करतात चीनचा प्रश्न घेवुन आम्हाला संघर्ष करण्याचे कारण काय? स्वताची लढाई लढण्यास चीन समर्थ आहे. कम्युनिस्ट चीनचा पक्ष घेवुन आपण अमेरिकेला कशासाठी शत्रु करीत आहोत. राष्ट्रीय सुरक्षेचा विचार करता अमेरिकेशी शत्रुत्व करणे भारताला काही एक कारण नव्हते. देशाचे परराष्ट्रीय धोरण ठरवितांना भांडवलशाही आणि संसदीय लोकशाही यांच्यात फरक केला पाहीजे

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS
Scanned with OKEN Scanner

असे बाबासाहेबांचे नेहरुंना सांगणे होते.

भारताच्या संरक्षणासंदर्भात डॉ. बाबासाहेबांनी आंबेडकरांनी आग्रहपुर्वक सांगितले की, भारताला दुसरी राजधानी हवी आणि ती दक्षिणेत हवी. ते म्हणतात, राष्ट्राचे लष्करी संरक्षण आणि सत्तेच्या यंत्रणेत समान वाटा या दृष्टीने दक्षिणेत भारताची उपराजधानी असणे आवश्यक आहे. माझे फार दिवसाचे मत आहे की, हैद्राबाद, सिकंदराबाद हा सर्व भाग मध्यवर्ती सरकारने ताब्यात घेतला पाहीजे व तेथे उपराजधानी कायम केली पाहीजे.दिल्लीत बसुन सरकार राज्य हाकु म्हणते तेव्हा मला त्याच्या लष्करी निपुणतेचे हसु येते. आमचे राष्ट्र लष्करी बनवायचे असेल तर दक्षिण भारतात उपराजधानी ठेवणे संरक्षणाच्या दृष्टीने किमान आवश्यक आहे.

देशाची अर्थव्यवस्था अतिशय उत्तम असावी लागते, केवळ सैन्यदले असुन उपयोगाचे नाही. १९९० पर्यत रशिया महासत्ता होता, १९९० नंतर रशियाचे दिवाळे निघण्याची वेळ आली. रशियाने सैन्यशक्तीच्या जोरावर जे देश आपल्या ताब्यात ठेवले होते ते स्वतंत्र झाले. रशिया फुटला.. बाबासाहेब यांनी अनेक वेळेला आर्थिक लोकशाही आणि आर्थिक समानतेबददल आपले विचार मांडले आहेत. घटनासमिती समोरच्या अखेरच्या भाषणात बाबासाहेबांनी देशाच्या संरक्षणासंदर्भात अतिशय मैलिक विचार मांडलेले आहेत. ते म्हणतात, आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेमुळे प्रत्येक माणसाला समान मुल्य हे तत्व आपण नाकारित राहिलो तर आपली राजकीय लोकशाही आपण धोक्यात आणल्याशिवाय राहणार नाही.

शेवटी देशाचा संरक्षणाचा विचार म्हणजे सैन्यदलापरता मर्यादीत नसुन तो त्याच्यापेक्षा व्यापक आहे. राष्ट्रपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्यापुढे तो विचार सर्वागांने मांडतांना दिसतात. समाजाने आणि शासनाने या विचाराचे अनुशीलन केले पाहीजे.

संदर्भ

१. डॉ. विसपुते, डॉ. धर्माधिकारी , डॉ. वळवी-भारताची अंतर्गत सुरक्षा-प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव-२०१४
२. पतंगे रमेश-साप्ताहिक विवेक मराठी-१४ एप्रिल २०१६
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर-पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी-प्रबुध्दभारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन व्यवसाय नागपुर-११ ऑक्टोबर,२०१६

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
March 2019
RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला असलेली असैनिक आव्हाने

प्रा. दिपकराव बी. देवरे
संरक्षणशास्त्र विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा.जि. जळगांव

प्रास्ताविक :

राष्ट्राची सुरक्षा सांभाळणे प्रत्येक नागरिकाचे आद्य कर्तव्य आहे. आज संपूर्ण जगामध्ये महाभयानक विनाशकारी शस्त्रांस्त्राच्या स्पर्धमुळे तसेच दहशतवादामुळे साशंक व प्रदुषित वातावरणामुळे जगणे कठीण झाले आहे. वास्तविकता तर या स्तरापर्यंत पोहचलेली आहे की, जग एक महाभयानक विनाशक वळणावर पोहचलेली आहे. ज्या ठिकाणाहुन ३-४ मिनिटात कोणत्याही ठिकाणी विनाशकारी स्फोटक क्षेपणास्त्र पोहचु शकते. काही क्षणामध्येच संहार शक्य आहे. यासाठी फक्त वेळ आहे ती एखाद्या माथेफिरु राजाची, पंतप्रधानाची, राष्ट्राध्यक्षांची किंवा लष्करी हुकुमशहाच्या कार्यवाहीची दोन महायुध्द झालेली आहेत. तिस-या महायुध्दाबद्दल सांगणे कठीण झालेले आहे. जगातील लष्करी अंदाजपत्रक जागतिक उत्पादनाच्या सुमारे ७०% पर्यंत पोहोचलेले आहे, म्हणजे सैनिकी क्षेत्रावर होणारा खर्च वाढत्या स्वरुपाचा आहे. शस्त्रास्त्रे स्पर्धा आटोक्यात न येण्यासारखी आहे. त्यामुळे राष्ट्रांची सुरक्षा धोक्यातच आहे. भारताचे धोरण जरी शांततेचे व अलिप्ततेचे असले तरी भारताला स्वत:चे अस्तित्व टिकवणे, संरक्षण सांभाळणे गरजेचे आहे.भारताला अंतर्गत आणि बहिर्गत धोक्यापासुन स्वत:ची सुरक्षा सांभाळणे महत्त्वाचे आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षेची व्याख्या :

राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक स्थानकांवर एका अशा सुरक्षेची व्यवस्था करणे, ज्यामुळे सर्व स्थानकांवर स्थैर्य आणि गतिशीलतेच्या आयामांचा प्रसार होईल तसेच राष्ट्रीय हितांच्या अखंडतेला कोणतेही बाधा पोहचणार नाही अशी परिस्थिती म्हणजे राष्ट्रीय सुरक्षा होय.

अंतर्गत सुरक्षेच्या संदर्भात समस्या ही भारताविषयी फक्त समस्या नसुन जगातील जवळ -जवळ सर्वच राष्ट्रांची आहे. भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला अनेक प्रकारचे असैनिक असे धोके निर्माण झालेले आहेत ते खालीलप्रमाणे-

सामाजिक धोके : भारतामध्ये संपूर्ण सार्वभौम स्वरुपाची लोकशाही आहे. तसेच भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक भिन्नता आणि भाषेचे वेगळेपण आहे. सर्व जाती धर्माच्या व्यक्तींना सारखाच अधिकार असुन त्यांचे सामाजिक मुल्ये, रुढी, परंपरा वेगवेगळी असल्याने त्यातुन अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. सामाजिक समस्यांमधुन भारतीय सुसक्षेला निरनिराळया प्रकारे धोके निर्माण झालेले आहेत. सामाजिकदृष्टया विध्वंसक वृत्ती, आचार-विचार इ. चा समावेश फुटीरता सामाजिक-सांस्कृतिक धोक्यात केला जातो.

मानवी अंधश्रध्दा, अज्ञान, गैरसमज, रुढी, परंपरा इ. अशास्त्रीय कल्पनांमधुन ज्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत त्यामध्ये पुढील समस्या उल्लेखनीय आहेत.

लोकसंख्या समस्या : राष्ट्राची अत्यंत कमी लोकसंख्या संरक्षण शक्तीची न्युनता दर्शविते तर अतिरिक्त लोकसंख्या तिच्या मुलभुत गरजा पूर्ण न झाल्याने संरक्षणासाठी सुरक्षेसाठी धोकादायक ठरते. राष्ट्राभिमानतेचा अभाव देशद्रोहीत्व, भ्रष्ट्राचार, दहशतवादी भुमिका यासारख्या अनेक प्रश्नातुन अंतर्गत सुरक्षेला धोका पोहचतो.

बेकारी : राष्ट्राच्या युवाशक्तीचा विधायक कार्यासाठी उपयोग झाला नाही, त्या युवाशक्तीला सतत बेकारीशी सामना करावा लागला तर ती शक्ती विघातक कार्याकडे बघु शकते. परिणामत: देशाची अंतर्गत सुरक्षा धोक्यात येते.

ग्रामीण प्रश्न : ग्रामीण भागातील समाज-रचना, सांस्कृतिक आचार-विचार आणि सर्वांना सर्वबाबी माहिती असण्याची भावना या पारंपारिक शुध्दतेतुन अलिकडच्या प्रदुषित विकसित शहरी कार्यक्रमात सामंजस्य निर्माण होत नाही व त्यातुन सुरक्षे संदर्भात प्रश्न निर्माण होवु शकतात.

दारिद्र्य : राष्ट्रातील दारिद्र्याचे प्रमाण वाढले तर ते अंतर्गत सुरक्षेसाठी धोकादायक ठरते.दारिद्र्यवस्थेतुन सुरक्षा यंत्रणेवर खर्च करणे शक्य होत नाही तसेच दारिद्र्यात खिचपत पडलेल्यांची देशाभिमानता नष्ट होवु शकते अन देशद्रोही कारवायांना मदत होवु शकते.

भिक्षावृत्ती : भिक्षावृत्ती हा राष्ट्राला असलेला शाप आहे, अन शापमुक्तीशिवाय प्रगतीचा मार्ग खुला होत नाही. भिक्षावृत्तीची संकल्पना परिस्थिती आणि उदर निर्वाहाची लाचारी या सर्वातुन देशाची सुरक्षा धोक्यात येत असते.

मद्यपान : मद्यपी नागरिकांकडुन, मद्यपी सुरक्षा रक्षकाकडुन राष्ट्राची सुरक्षा धोक्यात येते मद्यपींची व्यसनधिनता, लालसा आणि बुध्दिभ्रंश यासारख्या स्थितीतुन सुरक्षा यंत्रणा पोखरुन निघतील.

वेश्या व्यवसाय : वेश्या व्यवसायातुन देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेस तडे पडतात. एक तर शत्रुद्वारा त्यांच्या माध्यमातुन लोकांमध्ये, सैनिकांमध्ये शक्ती हिनता निर्माण करता येते, रोगराइचा प्रसार करता येतो आणि सुरक्षेसंदर्भातील गुपिते जाणुन घेता येतात त्यामुळे सुरक्षेस धोके पोहोचतात.

जाती आणि अस्पृश्यता : सामाजिक जाती व्यवस्थेमधुन एकसंघता नष्ट होते. गटबाजी होवुन शांतता भंग पावते. संघर्षमय परिस्थितीमधुन देशहीत दुर्लक्षिले जाते आणि त्यातूनच देशाची सुरक्षितता धोक्यात येते.

स्त्रियांच्या समस्या : अन्याय, बलात्कार, लैंगिक शोषण याशिवाय असमानतेची वागणूक यातुन स्त्रियांच्या मनाचा कल बदलतो.

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रियांच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय समस्यांमधून अंतर्गत धोक्यांना संधी उपलब्ध होते.

सांप्रदायिक दंगे : निरनिराळी विचारसरणी आणि धार्मिक कटरतामधून कोणत्याही वेळी धार्मिक दंगली उसळतात. हिंदु, मुस्लिम, ख्रिश्चन, बौध्द, शिख, जैन इत्यादी सर्व धर्मातील एकसंघता नष्ट झाली तर राष्ट्रीय सुरक्षेस अंतर्गत तसेच बहिर्गत धोकेही संभवतात.

भाषावाद : देशातील निरनिराळया भाषा, त्यांचे अस्तित्व इत्यादींमधून राजकीय व सामाजिक समस्या उदयास येवुन संघर्षमय स्थिती निर्माण होते आणि विकास कार्यालाही खीळ बसते. त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम अंतर्गत सुरक्षेवर होत असल्याने भाषावाद हा सुध्दा राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी धोका ठरतो.

राजकीय धोके : भारतीय लोकशाहीची गतिमानता ही राजकीय परिस्थितीवरच अवलंबून आहे. त्यामध्ये अनेक प्रकारची (बहुविध) पक्ष पध्दती, पक्षा-पक्षातील सहकार्याचा अभाव, पक्षीय सत्तेची महत्त्वाकांक्षा व राजकारण, दबावगट तंत्र, भारतीयत्वाचा अभाव, धार्मिकतेच्या तंत्राचा उपयोग, वाढती स्वार्थी प्रवृत्ती इत्यादी कार्यातून जनहीत नष्ट होते. देशहीताकडे दुर्लक्ष होते व त्यातूनच देशाला सुरक्षेच्या संदर्भात धोके निर्माण होतात. प्रमुख राजकीयत्वातून निर्माण होणारे प्रमुख धोके पुढीलप्रमाणे असतात. सत्तेच्या राजकारणातुन परराष्ट्रांची, प्रसंगी शत्रुची मदत स्विकारली जाते. व त्या मोबदल्यात देशहिताचे नुकसान होते.

- » सत्तेच्या राजकीय भुमिकेतुन उग्र मार्गाचा, संघर्ष मार्गाचा अवलंब होत असतो व त्यातून देशाच्या शांततेस धोका पोहचतो.
- » राजकीय आकांक्षातुन नीतिमूल्यांचा -हास होतो व देशहित धोक्यात येते.
- » राजकीय कारवायातूनच धनसत्तेकडे वाटचाल होते व धनसत्तेच्या वर्चस्वाने देशहितावर घाला घातला जातो.
- » लोकशाहीत राजकीय सक्रिय भूमिकेतून दबावगटाची निर्मिती करता येते व दबाव गटाच्या माध्यमातून देशाच्या सुरक्षेस धोका पोहचतो.
- » राजकीय कार्यवाहीत देशात राजकीयदृष्ट्या विकास कमी-अधिक होतो व राजकीय असंतुलन वाढते. राजकीय असंतुलनाचा शत्रूराष्ट्र गैरफायदा घेत असतात.
- » राजकीय संकल्पनात बदल रोत जातो व त्यातुन राजकीय एकात्मता नष्ट होते.
- » राजकीय कारवायातुनच वंशभेद, जातीयवाद यांसारख्या समस्या निर्माण होवून अशांतता निर्माण होते.
- » राजकीय हालचालीतुनच सहानभुती कमी होवू शकते आणि विदेशी शक्तींना संधी उपलब्ध होते.देशातील स्वंयपूर्णतेस बाधा निर्माण होते.

आर्थिक धोके : राज्याचा विकास हा त्याला प्राप्त होणा-या आर्थिक बाबींवर अवलंबून असतो. त्यामुळेच त्याची सुरक्षिततासुध्दा आर्थिक बाबींशी संबधीत असते. सुरक्षेचा सर्व घटकांचा पाया आर्थिक शक्ती असते. त्या आर्थिक शक्तीमधूनच काही धोके प्रामुख्याने स्पष्ट होतात.

आपल्यापेक्षा आपल्या शेजारचा देश आर्थिक दृष्टीने शक्तीशाली असेल तर तो त्याच्या वर्चस्वासाठी आपल्या देशावर आक्रमण करण्याची संधी शोधतो. त्याच्या शक्तीसंपन्नतेमुळे आपल्या सुरक्षेस धोके संभवतात.

आर्थिक दृष्टीने आपण समृध्द नसलो तर राजकीय क्षेत्रामध्ये आपला दबदबा निर्माण होवू शकत नाही. राजकीय क्षेत्रात आपणास वर्चस्वप्राप्त करता येत नाही. तसेच आपले संरक्षण धोरण, परराष्ट्र धोरण व्यवस्थितपणे राबविता येत नाही.

आर्थिक समृध्दतेच्या अभावातूनच आपल्या राष्ट्राकडे सुरक्षेसाठी आवश्यक ती उपकरणे, शस्त्रास्त्रे आणि लष्करी शक्तीचा अभाव निर्माण होतो.

आर्थिकदृष्टया राष्ट्र संपन्न असेल तर राष्ट्राच्या नागरिकांचा स्वाभिमान, सैनिकांचे आत्मबल टिकून राहते. मात्र आर्थिक वंचनेतून मनोधैर्य नष्ट होवू शकते. आर्थिक संबंधातूनच राज्य आणि राष्ट्र यांचे हितसंबंध टिकून असतात. भारतामध्ये केंद्र राज्याला काही करांचे उत्पन्न घेण्याची परवानगी देते.

तसेच केंद्र आपल्या उत्पन्नातील वाटपापैकी आवश्यक तो भाग राज्याना देत असतो.त्याशिवाय केंद्राकडून राज्यांना सहाय्यक अनुदानही मिळत असते. संकटकाळात विशेष मदत दिली जाते. राज्यांना कर्ज किंवा उसनवारीचे आर्थिक सहाय्य दिले जाते. म्हणजेच केंद्र आणि राज्य यांचे आर्थिक संबंध चांगल्याप्रकारे जोपासले जावून सुरक्षा सांभाळली जाते.

भारतामध्ये आर्थिक धोक्यांच्या संदर्भात एक महत्वाची बाब म्हणजे सर्व प्रदेशात सारख्या प्रमाणात विकास झालेला नाही. राज्या-राज्यात गरिबी, श्रीमंती, विकसनशीलता, आर्थिक मागासलेपणा आढळतो. आर्थिक विषमतेमधूनच गटबाजीस प्रोत्साहन मिळते. काही वेळेस प्रादेशिकतेचा जन्म होवून ती जोपासली जाते. आर्थिक धोक्यातूनच सामाजिक दुफळी माजते. सामाजिक प्रदूषण वाढते व त्याचा परिणाम सुरक्षेवर होत असतो.

संदर्भग्रंथ :

१) डॉ. व्ही.वाय.जाधव, प्रा. होमसिंग पाटील- जागतिक सुरक्षा, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव
२) प्रा.ए.पी. चौधरी, प्रा.सौ.अर्चना चौधरी-राष्ट्रीय सुरक्षा (जागतिक सुरक्षा) प्रशांत पब्लिकेशन पुणे.
३) डॉ. व्ही.वाय.जाधव-भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा,स्नेहवर्धन प्रकाशन,पुणे.
४) डॉ. लल्लनजी सिंह-राष्ट्रीय रक्षा और सुरक्षा, प्रकाश बुक डेपो, बरेली.

Scanned with OKEN Scanner

महिला सक्षमीकरणात महात्मा ज्योतिबा फुलेंची भुमिका

– प्रा. शामसिंग रामसिंग वळवी
समाजशास्त्र विभाग,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा जि.जळगांव. (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :–

भारतात इ.स. १८१८ मध्ये इंग्रजांची सत्ता स्थापन झाली. ब्रिटीशांनी त्या नंतर शिक्षणाचा प्रसार व शिक्षण संस्था सुरु केल्या. ज्ञानाची कपाडे सर्वांसाठी खुली झाली. ब्रिटीशांची शासन व्यवस्था, शिस्त व भौतिक सुधारणा याचा भारतीय समाजावर मोठा प्रभाव पडला. १९ व्या शतकात भारतीय समाजाचा पाश्चात्य संस्कृती, विज्ञान, तंत्रज्ञान व आधुनिक शिक्षण पध्दतीच्या संपर्कात आल्यामुळे भारतीय समाजात सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनात बदल घडून आले. इंग्रजी शिकलेले तरुण पिढी आपल्या समाजव्यवस्थेकडे वैज्ञानिक व चिकित्सक दृष्टीने पाहू लागले. आपल्या समाजाची अधोगती व उतरती कळा का झाली याचे विचारमंथन करु लागले. ह्याला आपल्या समाजातील ज्या अनिष्ट रुढी, चालिरिती, परंपरा ,अंधश्रध्दा, अज्ञान व धर्मव्यवस्थेतून शिरकाव केलेल्या वाईट प्रथा तसेच वाढते कर्मकांड या गोष्टी कारणीभूत असल्याची जाणीव झाल्यानंतर ,समाजात परिवर्तन घडवून आणणे अत्यंत महत्वाचे आहे असे वाटू लागले. आधुनिक विचारवंत ,समाजसुधारकांनी लेखन व व्याख्याने यांचा उपयोग सामाजिक व सांस्कृतिक बदल घडवून आणण्यासाठी मोठा प्रयत्न केला. भारतीय समाजात रुढी, परंपरा, प्रथांचा अधिक पगडा होता. समाजातील सनातनी व धर्ममार्तंडांनी नविन् परिवर्तनाला प्रचंड विरोध केला. अनेक समाज सुधारकांना अपमान, अवहेलना व जिवंतपणी प्रेतयात्रा काढल्या ,तरी जिद्दीने पेटलेल्या ,त्यागाची भावना असलेल्या विचारांचा वसा असलेल्या समाजसुधारकांनी समाजाचे सुधारलेले समाज मंदिर उभे केले. म्हणून १८ व १९ शतक हे भारताच्या दृष्टीने प्रबोधनकाळ म्हणून ओळखले जाते. समाज सुधारणा म्हणजे बुध्दी पुरस्सर समाजाचे हित व कल्याण लक्षात घेऊन व्यापक स्वरुपात परिवर्तन घडवून आणणे होय.

इंग्रजांच्या राजवटीमुळे समाजातील उपेक्षित, शोषीत, पिडीत, वंचित असलेल्या हजारो वर्षापासून समजिक व धार्मिक गुलामगिरीत कितपत पडलेल्या स्त्रीवर्गासाठी शिक्षण मिळाले. पुरुष प्रधान सम ाजव्यवस्थेला व कर्मठवृत्तीला ब्रिटीशांचे आधुनिक शिक्षण पध्दतीमुळे मोठा हादरा बसला .स्त्री-पुरुष समानता, भेदविरहीत, लिंगविरहीत शिक्षणाचा प्रसार तसेच आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञान आधारीत शिक्षण व्यवस्थेमुळे प्रभावित झालेल्या समाजसुधारकांनी आपल्या समाजातील शिक्षणापासून वंचित असलेल्या बहुजन समाज व स्त्रीयांसाठी शिक्षण देत सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाचे साधन मानून अनिष्ट चालिरीती, विरूध्द बंड पुकारले.

त्यात प्रामुख्याने राजाराम मोहन रॉय, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकहितवादी ,न्या. गोविंदा रानडे, महर्षी कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे व महात्मा फुलें सारख्या अनेक विभूतींने भारतीय समाजात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जिवाचे रान केले. महात्मा ज्योतिबा फुले (इ.स.१८२७ ते १८९०) महात्मा ज्योतिबा फुले हे एक प्रसिध्द लेखक, समाजसुधारक, विचारवंत, पुरोगामी महाराष्ट्राचे शिल्पकार ,बहुजन समाज व स्त्री शिक्षणाचे कैवारी व मुहूर्तमेढ रोवणारे महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर किंग म्हणून ओळखले जातात. बहुजन समाज व स्त्रीयांना जोपर्यंत शिक्षण मिळणार नाही, तोपर्यंत त्यांच्या जीवनात परिवर्तन होणार नाही. समाजाची प्रगती व विकासात शिक्षण हेच महत्वाचे साधन आहे. ज्या माध्यमातून व्यापक स्वरुपात बदल घडवून आणता येवू शकतो. शिक्षणा संदर्भात सांगतांना महात्मा ज्योतिबा फुले म्हणतात की, शिक्षण हेच सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक बदलांचे अस्त्र आहे. पुढीलप्रमाणे शिक्षणाचे महत्व सांगतांना फुले म्हणतात विद्याविना मती गेली । मतीविना निती गेली । निती विना गती गेली। गती विना वित्त गेले । वित्त विना शुद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी बहुजन समाज व स्त्रीवर्गातील बुरसटलेल्या रुढी, परंपरा, प्रथा, धार्मिक अंधश्रध्दा, अज्ञानवृत्ती, दारिद्र्य, परिस्थिती व जातीय विषमता नष्ट करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केला. महात्मा फुलेंनी १८४८ मध्ये पुण्यामध्ये बुधवार पेठेत भिडेवाड्यात मुलीसाठी पहिली शाळा काढून ,स्त्री शिक्षणाचा मुहूर्त रोवला. त्याकाळात मुलींना शिक्षण देण्यासाठी शिक्षक मिळत नव्हता. त्यांनी स्वत:च्या पत्नीला सुशिक्षित केले म्हणून भारतात पाहिली शिक्षिका व मुख्याध्यापिका म्हणून सावित्रीबाई फुलेंची ओळख दिसून येते. त्याचबरोबर महात्मा फुलेंनी फक्त स्त्रीयांसाठी शाळा उघडून थांबले नाही, तर जो समाज हजारो वर्षापासून शिक्षणापासून कोसो दुर असलेल्या शोषीत, उपेक्षित, पीडीत वर्ग जो अस्पृश्य म्हणून सवर्ण समाजाने त्यांचा हक्क व अधिकारापासून वंचित ठेविला.त्या अस्पृश्य बांधवासाठीसुध्दा वेताळ पेठेत पुण्यामध्ये इ.स. १८५२ मध्ये शाळा काढली. या कार्याला दृष्ट धर्ममार्तंडांनी व सनातन्यांनी प्रचंड विरोध केला. परंतू महातमा फुले मात्र आपल्या कार्यावर व भूमिकेवर ठाम होते. त्यांना स्वत:च्या घरातून हाकलून दिले. समाजाने त्यांना बहिष्कृत केले. परंतू त्यांनी आपले समाजहित व देशहीत लक्षात घेवून शिक्षणाचा प्रसार अविरतपणे चालुच ठेविला.

महात्मा फुलेने स्त्रीयांसाठी शिक्षणाचे दरवाजे उघडले ,यासाठी त्यांना जिवेठार मारण्याची धमकी दिली. हिंदूच्या धार्मिक ग्रंथातील काल्पनीक, थोतांड विचारांना, रुढी, प्रथा, परंपरा व अंधविश्वासाच्या बळी महात्मा ज्योतिबा फुले पडले नाही. स्त्रीयांच्या उध्दारासाठी संपूर्ण जीवन समर्पित केले. त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून ,त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुलेंनी समाजाच्या ज्या दृष्ट प्रवृत्तींनी दगड, खडे, माती, शेणाने मारण्याचा प्रयत्न केला परंतू अशा गोष्टीला त्या डगमगल्या

Scanned with OKEN Scanner

नाही. स्त्रीयांना पुरुष दास्यातून मुक्ती मिळवून देण्यासाठी शिक्षण हेच साधन आहे. शिक्षण हेच मानवी जीवनाला तारु शकते. स्त्रीयांना सुदृढ व आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही. कुटुंब, समाज व राष्ट्रासाठी शिक्षणाची बिजे पेरणे ही काळाची गरज ओळखून शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार केला.

भारतीय परंपरागत समाजव्यवस्थेत शिक्षण देणे व घेणे हे ब्राम्हण वर्गाचे कार्य मानले जात होते. त्यांना शिक्षणाच्या बळावर समाजातील उच्च पदावरचा दर्जा मिळाला होता. त्यांचा फायदा त्यांनी अज्ञानी, गरीब, शेतकरी व स्त्रीयांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले. बहुजन समाजाची पिळवणूक मोठ्या प्रमाणात केली. अशा सामाजिक परिस्थितीत महात्मा फुलेंनी मुलींसाठी शाळा काढून नवपरिवर्तन घडवून आणले. बहुजन समाज व स्त्रीयांच्या दैन्यवस्थेची व गुलामगीरीतून मुक्त करण्यासाठी सामाजिक प्रबोधन व शिक्षण घेण्यास समाजाला उत्तेजन देण्याचे कार्य महात्मा फुलेंनी केले. त्याकाळात स्त्री शिक्षणाला प्रचंड विरोध होता. स्त्री शिकली तर धर्म बुडेल. स्त्रीयांना शिक्षण देणारा नरकात जाईल अशा कल्पना समाजात पसरविल्या परंतू महात्मा फुलेंनी अशा अंधकल्पना त्यांच्या जीवनात थारा दिला नाही. आधुनिक वैज्ञानिक दृष्टीकोनावर त्यांच्या खुप विश्वास होता. स्त्रीयांना हिंदू धर्माच्या व समाजाच्या जाचक अनिष्ट प्रथेतून मुक्त करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. भारतीय समाजात व्रतवैकल्ये, उपास, जपतप या सर्व गोष्टी स्त्रीयांनी करायच्या ,धर्माच्या नावाखाली स्त्रीयांचे आणी मानसिक व शारीरिक पिळवणूक करायची ,त्यांना पोथ्या ,पुराणे ,काही काल्पनीक धर्म ग्रंथाचा आधार देऊन त्यांचे शोषण करणे ही व्यवस्था बंद झाली पाहिजे. यासाठी शिक्षणाचा मार्ग हाच नव समाज निर्मितीचं साधन होऊ शकतो. असे महात्मा फुलेंचे मत होते.

महात्मा फुलेंच्या मते स्त्री ही समाजव्यवस्थेचे महत्वाचे अंग आहे. स्त्रीचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाचे उध्दारी या उक्तीप्रमाणे समाजातील तिचं स्थान किती महत्वाचे आहे. हे समाजाना पटवून देण्याचे कार्य अविरतपणे महात्मा फुलेंनी चालु ठेविले. तसेच महात्मा फुलेंनी भारतीय समाजात ज्या वाईट प्रथा त्यात बालविवाह, सतीची प्रथा, जरठ कुमारिका विवाह, व केशवपन प्रथा विषयी जनजागृती केली. स्त्री वर्ग ,शुद्रसाठी उदारमनाने कार्य केले. त्या काळात विधवांचा प्रश्न खुप गंभीर होता. बालवयातच विवाह होत असल्याने एखाद्या प्रसंगी पतीच्या अकाली मृत्यूने त्या स्त्रीला संपूर्ण आयुष्य विधवेचे जीवन व्यतीत करावे लागत असे. अशावेळी महात्मा फुलेंनी अशा स्त्रीयांसाठी इ.स.१८६४ मध्ये विधवा पुर्नविवाह घडवून आणला अथवा एखाद्यावेळी बालवयातच विधवा झाल्याने घरातील व नातेसबंधातील व्यक्तींच्या दुष्कृत्यामुळे अकाली मातृत्व येत असे अशा प्रसंगी त्या स्त्रीला सामाजिक भितीपोटी एकतर आत्महत्या किंवा बालकांना जन्मताच हत्या या सर्व गोष्टीला सामोरे जावे लागत असे. यावर महात्मा फुलेंनी जाहीरपणे समाजाला आव्हान केले की, अशा महिला असतील त्यांनी सुखरुपपणे बाळांतपण करण्याची व्यवस्था इ.स. १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधगृहाची स्थापना करून केली. अशा गृहातून यशवंत नावाच्या मुलांना त्यांनी दत्तक घेतले. एक समाजासमोर आदर्श उभा केला. तसेच ज्या विधवा झालेल्या स्त्रीयांना विद्रूप केले जात असे अशा केशवपन प्रथेला नावीकांच्या माध्यमातून संघटन घडवून आणले व केशवपन प्रथेला विरोध केला. हिंदू धर्मातील अनिष्ट प्रथेंनी स्त्रीयांचे हक्क व अधिकार हिरावून घेतले. धर्माच्या नावाखाली स्त्रीयांची एकप्रकारे पिळवणूक व शोषण केले जात होते. पुरुषांची एकाधिकारशाही रुजविणारी मुल्यव्यवस्था व विचारप्रणाली समाजात प्रचलित होती. अशा विचारप्रवृत्तींना फुलेंनी विरोध केला. मानवतावादी व व्यक्ती स्वातंत्र्यवादी विचारांना फुलेंनी महत्व दिले. अनेक शतकापासून समाजातील स्त्रीया व शुद्र हे दोन्ही वर्ग शिक्षणापासून वंचित होते. या वर्गासाठी शिक्षण खुले केले व चौदा वर्षा खालील मुलांना सक्तीचे व मोफत शिक्षण द्यावे ही भूमिका फुलेंची होती.

महात्मा फुलेंनी लोकशिक्षणासारख्या प्रसार माध्यमाचा उपयोग केला. त्यांनी दीनबंधू इ.स.१८७७ व दिनमित्र इ.स. १८८५ वृत्तपत्रे सुरु केली होती. इ.स. १८५५ मध्ये तृत्तीय रत्न नाटक, इ.स.१८७० मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांवर पोवाडा, इ.स.१८०३ मध्ये गुलामगिरी ग्रंथ, इ.स. १८८८ मध्ये सार्वजनिक सत्यधर्म ग्रंथ, इ.स.१८८५ मध्ये इशारा नावाचे पुस्तक तसेच इ.स. १८८३ शेतकऱ्यांचा आसूड व इ.स.१८७३ मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना करुन समाजासाठी मोलाचे कार्य हाती घेतले. शिक्षण हे सर्वांगिण सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे. सर्वसामान्य तळागाळातल्या लोकांना शिक्षण मिळायला हवे. असे त्यांचे मत होते.

सारांश :–

भारतात ब्रिटींशांची सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाला प्रारंभ झाला. ब्रिटीशांनी आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानावर आधारीत शिक्षण पध्दतीमुळे भारतीय समाजातील अनेक समाजसुधारक प्रभावित झाले. भारतीय पारंपारीक समाजातील अनिष्ठ रुढी, चालिरीती, प्रथा, कर्मकांड, अंधश्रध्दा यासारख्या गोष्टीमुळे भारतीय समाजाची अधोगती झाली .यांची चिकित्सक व वैज्ञानिक दृष्टीने समाजसुधारक पाहू लागले. त्यात महात्मा ज्योतिबा फुले हे एक अग्रेसर समाजसुधारक होते. त्यांनी महिला सक्षमीकरण व आत्मनिर्भर होण्यासाठी शिक्षणाची सुरुवात केली. कुटुंब, समाज व राष्ट्र उभारणीत महिलांना सक्षम व समर्थ करण्यासाठी शिक्षण हेच महत्वाचे साधन मानून स्त्री–पुरुष विषमता नष्ट करणे ही काळाची गरज आहे. अशी परखड भूमिका महात्मा फुलेची भुमिका होती.

संदर्भ

१. कीर धनंजय, महात्मा ज्योतीराव फुले, आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९२.

२. मंगला कामत, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, ज्ञानदा प्रकाशन, पुणे ४११०३०, २००१

३. फडके य.दि. (संपा), महात्मा फुले समग वाड्;मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १९९१.

४. कोंडेकर ए.वाय., भारतीय समाजाचा परिचय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या March 2019

स्त्री भृणहत्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रा. शामसिंग रामसिंग वळवी
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा, जि.जळगांव

प्रस्तावना :

समाजव्यवस्थेचे स्त्री-पुरूष हे दोन चाक आहे. स्त्रीयांना भारतीय समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. पुरूष प्रधान समाजात स्त्रीयांचे महत्त्व जाणीवपूर्वक कमी केले जाते. पुरूषांचे वर्चस्व राहावे, स्त्री ही पुरूषांची मालमत्ता, दासी म्हणून राहावी. चुल आणि मुल या परिघा बाहेर जावू नये. तसेच पुरूषप्रधान संस्काराचे बिजे बालपणापासुन तिच्या मनावर बिंबवले जाताना दिसून येते. पुरूषांची गुलामीत जीवन व्यतीत करण्यासाठी तिला प्रवृत्त केल्यावर तिच्यावर सामाजिक, सांस्कृतीक व धार्मिक बंधने लादून तिचे मानसिक, भावनिक व शारिरीक शोषणासह, आर्थिक पिळवणूक सुध्दा केली जाते. २१ व्या शतक हे विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे युग म्हणुन ओळखले जाते. तसेच लोकशाही शासन व्यवस्थेत तिचे हक्क व अधिकारांचे पंख कापले जातात. तिला कागदोपत्री अधिकार बहाल केले जातात. खरे अधिकार पुरूषी मानसिकतेत बंदिस्त केलेले दिसून येते. ही शोकांतीका म्हणावी लागेल. धर्म व सामाजिक रूढी, परंपरा, प्रथा, रितीरिवाज यांच्या नावाखाली तीची पिळवणूक व शोषण केले जाते. आधुनिक काळात स्त्रीयांच्या संदर्भात अनेक प्रश्न व समस्या भारतीय समाजासमोर उभे आहे. स्त्री-पुरूष विषमता ही भविष्यातील मानवी समाजांमध्ये फार मोठी पोकळी निर्माण करणारी गंभीर बाब आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. लिंगभेद हा कायद्याने गुन्हा असलातरी समता प्रस्थापित करणारी तत्त्वप्रणाली समाजात निर्माण होतांना दिसत नाही. समाजाचे अस्तित्व व सातत्य टिकवण्यासाठी स्त्री-पुरूष विषमता नष्ट करणे ही काळाची गरज आहे. स्त्रीयांना कमी लेखून कोणत्याही समाजाची प्रगती व विकास होणार नाही. स्त्रीयांच्या संदर्भात आधुनिक काळात जी गंभीर समस्या निर्माण झालेली आहे ती म्हणजे स्त्री भृणहत्या होय.

समाजाच्या सदृढ आरोग्यासाठी स्त्री-पुरूष समानता प्रस्थापित करणे अत्यंत आवश्यक बाब आहे. आज भारतीय समाजातील मुलींचा घटता दर हा भविष्यातील गंभीर समस्येकडे बोट ठेवणारा आहे. मुलगा हा वंशाचा दिवा व मुलगी हि परक्याची धन हा भारतीय समाजातील सडलेल्या जुनाट विचारांचा समुळ उच्चटन करणे काळाची गरज असून समाज टिकवायचा असेल तर मुलगी वाचवा हे अभियान व्यापक करणे तसेच समाजात जनजागृतीने ठसविणे आवश्यक आहे. उमलत्या कळीला जग पाहण्याआधीच तिचे आयुष्य संपवले जाते. फक्त आणि फक्त मुलगा हवा या अभिलालसेने व आईच्या गर्भातच तिचे अस्तित्त्व संपवले जाते. ज्या स्त्रीचे त्या कन्यागर्भाचे रक्ताचे नाते असते सर्व सगेसोयरे रक्त नात्यातील नातेमंडळी एकत्र येवून त्या कन्यारत्नाच्या आईला प्रवृत्त करून गर्भपात करण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. भारतीय समाजाने आई व बहिण ही नाती स्वीकारली परंतु मुलीचे नाते मात्र स्वीकरले नाही. भारता सारख्या आधुनिक देशात राजस्थान सारख्या राज्यात मुलगी जन्माला आली की दुधाच्या भांड्यामध्ये बुडवून अघोरी पद्धतीने मारून टाकले जाते. आधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञानाच्या उपयोग करून सोनग्रफिच्या यंत्राने गर्भ परीक्षण करून मुलीच्या गर्भ निदान झाल्यावर औषध व शस्त्राचा उपयोग करून आईच्या गर्भातच नवजात शिशुला मुलगी म्हणून धार-धार शस्त्राने डॉक्टरांच्या लालची वृत्तीने, रक्ताचे नाते असलेले सर्व माणुसकी शुन्य लोक मुलगी अभिशाप म्हणून कायम स्वरूपी संपून टाकले जाते. अशा समाजात स्त्री भृण हत्या थांबवणे ही एक गंभीर व जटील समस्या निर्माण झालेली आहे. आज भारतीय समाजात १००० पु. मागे महिलांचे प्रमाणे पुढील प्रमाणे दर्शविता येते.

वर्ष	पुरूष	स्त्रीया
१९८१	१०००	९६२
१९९१	१०००	९४५
२०११	१०००	९१४

वरिल आकडेवारीवरून स्त्री-पुरूष विषमता प्रखरतेने दिसून येते.

भारतात स्त्रीभृण हत्येमागे विविध कारणे कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. भारतात स्त्रीभृणहत्यामागे समाजव्यवस्थेमध्ये बुरसटलेल्या जुनाट वाईट प्रथा व धर्माच्या नावाखाली समाजाने निर्माण करून ठेवलेल्या प्रथा कारणीभूत आहे. यात प्रामुख्याने हुंडा प्रथा होय. मुलगी जन्माला आली की तिला कुटूंब व समाजाच्या रोषास बळी पडून आयुष्यभर अपमान व अवहेलना सहन करून जीवन जगते. काही प्रसंगी मुलीला हुंडा द्यावा लागेल म्हणून तिला गर्भातच संपवले जाते. हुंडा पद्धती ही भारतीय समाजातील अतिशय प्राचिन प्रथा असल्याचे दिसून येते. ही प्रथा फक्त राजेराजवाडे व श्रीमंत वर्गात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. परंतु कालांतराने सर्व वर्गात व जातीत रूढ झाल्याचे दिसून येते. वरदक्षिणा या गोडस नावाखाली सक्तीने, कराराने मौल्यवान वस्तू अथवा पैसा वरदक्षिणा म्हणून सक्तीने वधुपक्षाकडून वसूल केला जात असल्याचे दिसून येते. सर्व सामान्य व्यक्तीला हुंडा देणे परवडत नाही. शेवटी त्याचे रूपांतर स्त्रीभृण हत्येत होतांना दिसून येते. १९६१ च्या हुंडा विरोधी कायदा करण्यात आला परंतु पाहिजे त्या प्रमाणात अंमलबजावणी दिसून येत नाही. मुलापेक्षा मुलीला कमी लेखले जाते. भारतीय संस्कृती ही पुरूषप्रधान समाजाची उदो-उदो करणारी असल्याने मुलाला धर्म संस्कृतीशी जोडून दिले. त्यामुळे मुलाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. मुलगा हा वंशाचा दिवा. पित्याच्या

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143 March 2019 RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

मुक्तीसाठी पुत्राला अधिक महत्त्व व मुलगी ही परक्याचे धन म्हणून तिला दुय्यम स्थान यातुन स्त्रीभृण हत्येसारखी समस्या निर्माण होत आहे.

पुरूष प्रधान संस्कृती :

भारतीय समाजात पुरूषप्रधान संस्कृती पुरूषांना अधिक महत्त्व स्त्रीयांना दुय्यम स्थान या विषम स्वरूपाच्या दुष्टीकोणामुळे स्त्रीयांवर सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतीक बंधने लादून स्त्रीयांना गुलाम करण्याची व्यवस्था निर्माण केली गेली. यातून केशवपन, सतिप्रथा, जरठकुमारी विवाह, देवदासी प्रथा, विधवा विवाहास बंदी, पडदा पडदा पद्धती, बाल विवाह या सारख्या प्रथेत स्त्रीयांना बंदिस्त केले. तसेच व्रत, वैकल्ये व उपहास करावा तर कोणसाठी तर पुरूषांच्या दिर्घ आयुष्यासाठी अथवा मुलगा हवा या इच्छेपोटी करण्यासाठी प्रवृत्त केले जाते. अर्थात भारतीय समाजात स्त्रीयांचे अस्तित्व कमी करण्याचा प्रयत्न केला गेलेला दिसून येतो.

कुटूंबातील अत्याचार :

भारतीय समाजात बहुसंख्य स्त्रीया स्त्रीभृण हत्येच्या बळी ठरल्याचे दिसून येते. गर्भात मुलीचा गर्भ निदान झाल्यास त्या स्त्रीयांवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय, अत्याच्यार, जाणीवपूर्वक, मानसिक व शारिरीक त्रास दिला जात असल्याचे आढळून येते. यातून स्त्रीभृण हत्ये सारखी गंभीर समस्या निर्माण होते.

मुलगाच हवा ही सामाजिक मानसिकता :

मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण आजही पारंपारीक पद्धतीचा दिसून येतो. मुलगाच हवा मुलगी नको मुलगा हा म्हातारपणीचा आधार, अग्निदेतांना व पूर्वजांचे परोपकार मुलगाच फेडू शकतो ही सामाजिक मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञान :

आज आपल्या देशात गर्भलिंग चाचणी सर्रास केली जाते. कमी वेळेत अचूक निदान सहजरीत्या अल्प पैशाने गर्भ परिक्षण केले जाते. मुलीचा गर्भ असल्यास गर्भपात केला जातो.

कायद्याच्या उल्लंघनात वाढ :

भारतात स्त्रीभृण हत्या प्रतिबंधक कायदा अस्तित्त्वात असून सुध्दा स्त्रीभृण हत्येत वाढ झालेली दिसून येते. वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९७१ च्या कलम-३ नुसार स्त्रीयांच्या परवानगी शिवाय गर्भपात करता येत नाही. तसेच २००३ मध्ये हा कायदा अधिक कठोर करण्यात आला तरीही स्त्रीभृण हत्येत घट झालेली दिसत नाही.

शासनाचे दुर्लक्ष :

भारतात गर्भलिंग परिक्षण बंदी कायदा असून सुध्दा गर्भ निदान सहज केले जाते. शासनाच्या उदासिन वृत्ती व हलगर्जीपणामुळे स्त्रीभृण हत्येत वाढ झालेली दिसून येते.

निष्कर्ष :

भारतीय समाजात निर्माण झालेली स्त्रीभृण हत्या सारखी गंभीर समस्या सोडविणे एक आव्हान आहे. समाजात पुरूष प्रधान समाजातील पारंपारिक दृष्टीकोन बदलणे. स्त्री-पुरूष विषमता नष्ट करणे व सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतीक मुल्यव्यवस्थेत बदलाव करणे ही काळाची गरज आहे. २१ व्या शतकात स्त्रीयांना सामाजिक व धार्मिक गुलामीत बंदिस्त करता येणार नाही. स्त्री-पुरूष विषमता नष्ट करून स्वतंत्र, समता, बंधूता व न्याय सारखी मुल्ये समाजात रूजविणे गरजेचे आहे. समाज टिकवायचा असेल तर स्त्रीभृण हत्या थांबविणे आवश्यक आहे. तरच खऱ्या अर्थाने स्त्रीयांना न्याय मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१) संजय साळीवकर : सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर २०१६.
२) ए. एस. पैठणे : भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव २०१४.
३) प्रदिप आगलावे : भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, जुलै २००९.
४) कोंडेकर ए. वाय. : भारतीय समाजाचा परिचय, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या March 2019

पर्यावरण संवर्धन एक काळाची गरज

प्रा. डॉ.नंदिनी पा. वाघ
भूगोल विभाग प्रमुख
पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा, जि. जळगांव

प्रस्तावना :

मानवाने आपले जीवन सुखी करण्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपदेचा शोध घेऊन त्याचा उपयोग केला. ही साधनसंपदा मर्यादित असल्याने तिचा विचार काळजीपूर्वक केला पाहिजे. काही नैसर्गिक साधनसंपदेचा क्षय होऊ लागला आहे. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आहे. त्याचे मूळ कारण नैसर्गिक साधनसंपदेचा अतिवापर आणि गैरवापर हे आहे. त्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपदेचे नियोजन व त्यांचे तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. साधनसंपदांचा अनिर्बंध वापर झाल्यामुळे मानवाला पर्यावरणात्मक समस्यांना सामोरे जाण्यास नैसर्गिक संपदांचे जास्तीत जास्त जतन कसे करता येईल याविषयी विविध स्तरावर तज्ञांची धडपड सुरु झाली आहे. याबाबतीत प्रयोग, प्रचार, जनजागृती असे मार्ग अवलंबिले जात आहेत. मानवाची वाढती संख्या तंत्रज्ञान प्रगती साधनसंपत्तीच्या मूळ अस्तित्वात भेदून जात आहे. नैसर्गिक वनस्पती, जलसंपदा, जमीन, प्राणी या सर्व संपदांवर मानवाचे आक्रमण हा पर्यावरण शास्त्रातील चिंतेचा विषय आहे. म्हणून जमीन, पाणी, वनस्पती व प्राणी या प्रमुख संपदांचे रक्षण करणे आताच्या तसेच पिढ्यांच्या दृष्टीने मानवाचे आद्य कर्तव्य ठरते.

पर्यावरणत्मकदृष्ट्या साधनसंपत्तीचे बरेच वैपुल्य पृथ्वीवर असले तरी अक्षय संपदांच्या बाबतीत त्या संपदांचा उदा. सौरशक्ती, जल, जमीन, पवन, भरती-ओहोटी, भूगर्भसंपदा वापर शास्त्रीय दृष्टीने करणे अगत्याचे आहे.

संवर्धन म्हणजे काय?

संवर्धनाचा अर्थ साधनसंपत्तीच्या वापरावर पूर्ण नियंत्रण असा अभिप्रेत नाही. संवर्धनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे साधनसंपत्तीची गुणवत्ता टिकवून ठेवणे. कोणत्याही प्रकारे संपदा दुषित होणार नाही याबद्दल खबरदारी घेणे म्हणजे साधनसंपदेचे संवर्धन होय.

१) संवर्धन म्हणजे संपदांचे केवळ जतन नव्हे तर पर्यावरणातील इतर घटकांप्रमाणेच संपदांचा डोळसपणे केला जाणारा व्यवस्थित वापर होय.

२) मृदा, वनस्पती, प्राणी या तीन नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे काळजीपूर्वक नियंत्रण व व्यवस्थापन करुन पुढील पिढीच्या फायद्यांसाठी त्यांचे विनाशापासून परिक्षण करणे म्हणजे संघटन होय.

३) भावी पिढीच्या फायद्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर कमी करणे व त्यांचे अपक्षय घटवणे म्हणजे संधारण होय.

पर्यावरण संतुलनाच्या दृष्टीकोनातून १) भूमीसंवर्धन, २) मृदा संवर्धन, ३) जल संवर्धन, ४) वन संवर्धन ५) प्राणी संवर्धन या सर्वांचे संवर्धन होणे काळाची गरज आहे. यापैकी जलसंवर्धन करणे आजच्या स्थितीत अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

जलसंवर्धन :

पृथ्वीवरील सजीवांची उत्पत्ती पाण्यात झाली असून प्राणी व वनस्पती यामध्ये पाणी हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. सजीवांच्या शरीरात त्याच्या क्रिया-प्रक्रिया होण्यासाठी पाण्याची गरज असते. भूपृष्ठावरील अस्तित्वामुळेच जलचक्र कार्यरत आहे. घरगुती वापर, उद्योगधंदे, शेती यासाठी तसेच प्राणी, वनस्पती यांचे पोषण व संवर्धन, विद्युत निर्मिती, जलवाहतुक इत्यादी कारणांसाठी पाण्याचा उपयोग होतो. मानवी जीवनात व त्याच्या संस्कृतीत पाण्याला महत्त्वाचे स्थान आहे. पाणी हे घन, द्रव, वायु अशा अवस्थेत राहु शकते. वरील सर्व प्रकारचे पाण्याचे उपयोग व महत्त्व लक्षात घेता जल ही अत्यंत उपयुक्त नैसर्गिक संपत्ती आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे, उद्योगधंद्याच्या आणि जलसिंचन विकासामुळे पाण्याच्या मागणीत वाढ होत आहे. पाण्याच्या उपलब्धतेवर मानवी उद्योग अवलंबुन असतात. त्यासाठी पाण्याच्या वापराचे, वितरणाचे योग्य नियोजन करणे जरुरीचे आहे. पाण्याचा प्रत्येक थेंब महत्त्वाचा मानला पाहिजे. पर्यावरणात निसर्गत: उपलबध असलेल्या जलसंपत्तीचे योग्य संधारण होण्याची आज नितांत गरज आहे. भूपृष्ठावर उपलब्ध असलेल्या पाण्याचे संरक्षण, संवर्धन व विकास करणे व त्याची उपयुक्तता वाढविणे यासाठी पाण्याचे केलेले व्यवस्थापन म्हणजे जलसंधारण होय.

भारतातील पाण्याची समस्या व संवर्धन :

भारतीय शेतीला पावसाचा जुगार म्हणतात. पावसाचे वितरण, कालखंड व प्रमाण विषम आहे. याशिवाय वनस्पतीची अनिर्बंध तोड, मृदेची अतोनात धूप यामुळे मोसमी पावसाचा बराच भाग वाहुन जातो. पंजाब, हरियाणा, गुजरथ, तामिळनाडू, उत्तरप्रदेश ही राज्ये भारतातील सुमारे १/३ पाण्याचा वापर करतात. संपूर्ण भूजलाचे पुनर्ववीकरण होऊ शकत नाही. त्याकरिता भूजलसंवर्धन महत्त्वाचे मानले जाते. पंजाबमधील कपुरथळा, हरियाणातील मोहिंदरगढ, उत्तरप्रदेशातील बागपत, शहरनपूर या भागात नलिकाविहीरींची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागल्याने भूजलपातळी वरचेवर खाली उतरत आहे.

महाराष्ट्रात प्राकृतिक वैशिष्ट्यांमुळे काही मर्यादित भाग वगळता भुपृष्ठाखाली जलपातळी ३० मीटरपेक्षा खोल आढळत नाही. परंतु वारंवार पडणाऱ्या अवर्षणामुळे शेतकरी १०० मीटरपेक्षाही खोल विहीरी खोदताहेत. अशा नलिकाविहीरींना सुरुवातीस पूर्वीचा भूगर्भातील साठा मिळाल्यामुळे चार-सहा महिने नलिकाविहीरी व्यवस्थित चालतात. त्यासाठी किमान ५०-६० हजार रुपये खर्च येतो. पुढे नलिकाविहीरी कोरड्या झाल्याने महाराष्ट्रातील शेतकरी कर्जबाजारी झाले आहेत. केवळ महाराष्ट्रात खोदलेल्या नलिकाविहीरींपैकी ८० ते ९० टक्के

Scanned with OKEN Scanner

नलिकाविहीरी आटलेल्या आहेत.

गुजराथमध्ये दरवर्षी २ मि.मी. जलपातळी खाली उतरत चालली आहे. सागरकिनारी भागात खारट पाणी जमिनीत उतरण्याचा गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. पूर्व किनारपट्टीवर नदी-तलावाच्या वाढत्या प्रदूषणामुळे पिण्याचे पाणी व अंतर्गत मासेमारीवर भयानक संकट कोसळले आहे. त्यामुळे मच्छिमारांचे स्थलांतर अटळ आहे. कलकत्त्याजवळच्या 'सॉल्ट सरोवर' सारखी सर्वत्र सरोवरे निर्माण होण्याचा धोका आहे. सांडपाणी, किटकनाशकांचा वापर, खते पाणवनस्पीची भयानक वाढ यामळे काश्मीरमधील वूलर, दाल, नगीना उत्तरप्रदेशातील नैनीताल, भीमताल, राजस्थानमधील पुष्कर, जयसमंदर, हैद्राबादचा हुसेन सागर, कोल्हापूरचा रंकाळा, जळगावचे पद्मालय, यासारखी सरोवरे नष्ट होण्याचा धोका आहे.

जलसंवर्धनाचे उपाय :

जलसंवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. त्यासाठी खालील उपाय महत्त्वाचे आहे.

१) भूपृष्ठावर स्वच्छ पाण्याचे स्रोत सर्वत्र समान नाहीत तेव्हा सर्वांना शुद्ध पाण्याचा उपयोग समप्रमाणात घेता येणे शक्य नाही. याकरिता उपलब्ध पाण्याच्या वापराचा अतिरेक टाळुन आवश्यक तेवढेच जल वापरणे.

२) शेतीकरीता पाटाने पाणी दिल्याने खुप पाणी जमिनीत झिरपून पाण्याचा क्षय होतो. याकरिता ठिबक सिंचन पद्धत, फवारा, मडका पद्धतीचा वापर करुन जलसंवर्धन करावे.

३) पुरांमुळे, अवर्षणांमुळे पाणी दूषित होते. याकरिता अवर्षण, पुरासारख्या घटना घडू नयेत म्हणून जंगलतोड, चराईवर पूर्ण नियंत्रण आणावे. पावसाचे पाणी वाहुन जाऊ नये म्हणून सपाटीकरण, बांधबंदिस्ती, बंडिंग हे राष्ट्रीय कार्यक्रम म्हणून नेहमी राबवावेत.

४) पिण्यासाठी वापरावयाचे पाणी शक्यतो बंदिस्त असावे. ते शुद्ध करुन जंतुनाशके वापरुन बंद पाईपमधून जलाशयातून आणावे. पाणी दूषित होऊ न देणे म्हणजे जलसंवर्धन होय.

५) जलचक्र, आम्लपर्जन्य, जलप्रदूषण, धरणे, मोठे प्रकल्प, भूगर्भजल याच्याबाबतीत सर्वेक्षण, उपाययोजना आणि मार्गदर्शनाची सर्वसामान्य जनतेला गरज आहे. हे कार्य पर्यावरण व नियोजन विभागाकडून प्रभावीपणे होईल.

६) जलसंवर्धन ही नैसर्गिक हाक आहे हे प्रत्येक सुजाण नागरिकाने लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

७) अवर्षण, अनिर्वषण, उपलब्ध जलसाठे व जलविनीयोग या संबंधी अंदाजपत्रक आखुन प्रचलीत जलव्यवस्थापनासाठी प्रथम पसंती देणे गरजेचे आहे.

८) प्रसार माध्यमांतून पाण्याचे महत्त्व लोकांना समजावून दिले पाहिजे. कायद्याचा दुरुपयोग केल्यास होणारा दंड व शिक्षा याची सर्वांना जाणीव झाली पाहिजे. पाणी ही राष्ट्राची संपत्ती असल्याने कायद्याचे उल्लंघन करणारा देशद्रोही समजावा व योग्य ती शिक्षा करावी.

९) जलसंवर्धनाची आवश्यकता विविध प्रसार माध्यमांतून जनजागृती करुन त्यासाठी काय करावे याबद्दल मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांना व जनतेला या बाबतीत डोळसपणे जलसंवर्धनाचे महत्तव पटवून द्यावे.

१०) सागरी खाऱ्या पाण्याच्या वनस्पती व मानवास फारसा उपयोग होत नसला तरी मानवास अन्नपुरवठा या सागरामुळे होत असतो. सध्या जलाचे प्रदूषण होत असल्यामुळे सागरी जलाचे संवर्धन करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. सागरीजलाची क्षारता कमी करुन त्या पाण्याचा उपयोग करण्याचे तंत्रज्ञान उपलब्ध झाले आहे.

अशाप्रकारे वरील जलसंवर्धनाचे उपाय केल्यास भविष्यात पाण्याचा तुटवडा भासणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१) Armin Jasrotia, (2007) Environmental Protection and Sustainable Development.
२) S. A. Azad, (2001) Sustainable Development and Environment.
३) डॉ. विठ्ठल घारपुरे, पर्यावरण भूगोलशास्त्र
४) अहिरराव वा. र., पर्यावरण विज्ञान

Scanned with OKEN Scanner

018-19

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-71
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building February 2019

Environmental Reformes And Environmental Preservation In India

- Dr. Nandini P. Wagh
Head Dept. Of Geography
Pankaj Arts College, Chopda

Introduction:

International trade has traditionally been affected by the interaction of reigning political, economic, and social forces. Invariably, trade among nations bears the imprint of contemporary history and is influenced by movements entering into the composition of community life. In recent times, no single movement has -so transformed the perspectives of human outlook as the crusade to protect and preserve the planet's environment. The ethos of environmental philosophy has profound implications for international trade, and significant international events during the past two decades have evidenced the close involvement of the world community in those consequences.

Environmental Tradition

The interest in international trade and the respect for environmental values lie deep in India's past. As early as 2000 B.C., Indian goods were already being marketed in regions as far as Babylonia, Asia Minor, Greece, Arabia, East Africa, Madagascar, China, and South Asia. Trade routes from northwest India passed overland across the Hindukush to Balkh, linking up with caravan routes to Antioch and ports on the Black Sea, while several routes radiated eastward to central Asia and China. India's approach to environmental considerations can likewise be traced back to its ancient past. The philosophy which flows from the Vedas and the Upanishads teaches reverential regard for nature and all its manifestations. People must live in harmony with nature, and although authorized to use natural resources, they enjoy no divine power of control and dominion over nature and its elements.2 That dimension has been. carried into Buddhist philosophy and continues to find expression in the present practices of orthodox Indian sects. The essence of the modem doctrine of sustainable development appears broadly reflected in a statement from the Ishopanishad, dating back 2,000 years, which translated freely reads, "All in this manifested world, consisting of moving and non-moving, are covered by the Lord.

Environmental Law And Policy In India

Although the role of development has taken a high profile in the Indian economy, India has also developed a strong structure of legislative measures and policy initiatives, with the goal of safeguarding the environment. The Indian Constitution was amended in 1976 by the Constitution (42nd Amendment) Act. Inserted in the Directive Principles of State Policy in Part IV of the Indian Constitution, Article 48A obliges the State to "endeavor to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country.

Environmental Regulation

1. **The Water (Prevention & Control of Pollution) Act, 1974** this Act provides for the prevention and control of water pollution and the maintenance or restoration of water's purity and wholesomeness. To meet these goals, a Central Pollution Control Board as well as State Pollution Control Boards exist. Without the prior consent of the State Pollution Control Board, no person is permitted to establish any industry which is likely to discharge sewage or trade effluent into a stream, well, sewer, or on land. Contravention of this provision by any person is punishable by imprisonment for a prescribed minimum term of one year and six months.
2. **The Water (Prevention & Control of Pollution) Cess Act, 1977'** - This Act's purpose is to provide for the levy and collection of a cess on water for human consumption, within industries and by local authorities. A rebate is available for a person or local authority installing a plant for the treatment of sewage or trade effluents.
3. **The Air (Prevention & Control of Pollution) Act, 1981** - This enactment occurred as a consequence of decisions made at the 1972 Stockholm Conference. An integrated approach has been considered advisable for tackling environmental problems relating to the pollution of water and the pollution of air. Accordingly, the Central Pollution Control Board, created under the Water (Prevention & Control of Pollution) Act of 1974, has also been empowered to function as a Central Pollution Control Board for the prevention and control of air pollution.
4. **The Environment (Protection) Act, 1986** - This is a comprehensive enactment which passed in response to decisions made at the 1972 Stockholm Conference. The definition of "environment" includes "water, air and land and the interrelationship which exists

Scanned with OKEN Scanner

among and between water, air and land, and human beings, other living creatures, plants, micro-organisms and property." The Act also provides for the prevention of hazards to human beings, other living creatures, plants, and property .

5. **The Public Liability (Insurance) Act, 1991** - This Act is designed to provide relief to persons affected by accidents which occur while a company is engaged in handling hazardous substances. Every company must carry liability insurance against claims arising from such accidents. The Act additionally specifies that locations in which hazardous substances are handled are subject to entry and inspection; hazardous substances may be seized if they are being handled by companies without the requisite insurance.

6. **The National Environment Tribunal Bill, 1992** - This Bill, if enacted, would provide for the establishment of Tribunals to provide relief, compensation, and restitution to victims of accidents which occur as a result of handling hazardous substances, and to victims of environmental damage

The New Environmental Philosophy

Globalization

In the growing jurisprudence and ethos of sustainable development, the key words are "globalization" and "equity." Several forms of environmental damage extend across national borders to the degradation of the global commons, affecting a global society. Therefore, the concept of a global society involves the need for global perspectives which, in turn, call for new definitions ofjurisprudential, economic, and social relationships. Definitions which arose from the old order tend to lose their validity when reckoning with human society in a global dimension. With the development of new philosophic systems in modern international law, such as human rights, the individual is now treated as the direct beneficiary of the law. The members of a global society, in the final analysis, are individuals, and individuals are the beneficiary of both state law and international law.

Equity

The other key word in the jurisprudence and ethos of sustainable development is "equity." It is evident that, as members of the global community, countries are held together by an inescapable interdependence and must inevitably interact with each other. Viewed from the perspective of an equilibrated unity, the world community must find its stability in a pervading equity. Considerations of environmental security alone require that equity be an imperative principle in knitting together a stable community. Consequently, developing nations claim that in any process of sustainable development, the present disparities between nations, as well as the needs of present and future generations, should be taken into account.

India and Future Partnerships

The period following the Rio Conference is remarkable for the symposia and deliberations which have taken place in developing countries to appraise the Conference's import and to assess its achievements. In a post-UNCED Seminar on Environment and Development Policy Issues in Asia, eminent economists, jurists, and scientists from several Asian countries conferred on the implications of the Rio Declaration, Agenda 21, the Framework Convention on Climate Change, and the Biological Diversity Convention.34 From the outset, conferees expressed disappointment that the Rio process was suffering from the absence of an effective follow-up, and there was an uneasy feeling that the Rio process had, in fact, become dormant.

Conclusion

India places great emphasis on an appropriate restructuring of the international economic system. Restructuring is imperative if "an open, equitable, secure, non-discriminatory and predictable multilateral trading system ... of benefit to all trading partners"4 2 is to be established. The existing international economic system is regarded as weighted heavily in favor of the North and against the South. Indian opinion regards it as essential that market processes should be allowed to take into account the true costs of products, in order for the liberalization of trade'to benefit developing countries. Because of inequitable pricing, developing countries are driven to over-exploitation of their natural resources. Liberalization of trade without corrections in the pricing system will, it is feared, accentuate the degree of over-exploitation. To reform the pricing system, it has been suggested that environment-related costs be reflected in international market prices.

Reference

1. Chaudhary,R.K., n.d, Inscriptions of India, Meerut:Meenakshi Prakashan
2. Das, Shukla, 2003, "Concern for Environment: An early Indian Perspective", Journal of Ancient Indian History, XXI: 129-141
3. Dwivedi,O.P and B.N.Tiwari, 1987, Environmental Crisis and Hindu Religion, New Delhi
4. Jaswal,P.S and N.Jaswal, 2007, Environmental Law , Faridabad: Pioneer Publications.
5. Koshambi,D.D, 1996, The Culture and Civilization of Ancient India: In Historical Outline, New Delhi: Vikas Publishing House Pvt. Ltd..

Scanned with OKEN Scanner

2018-19

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

10. Role of Agriculture and Ecotourism on Indian Geography

Dr. Nandini P. Wagh
Head Dept. Of Geography. Pankaj Arts College, Chopda.

Abstract

Tourism is now well recognised as an engine of growth in the various economies in the world. Several countries have transformed their economies by developing their tourism potential. Tourism has great capacity to generate large-scale employment and additional income sources to the skilled and unskilled. Today the concept of traditional tourism has been changed. Some new areas of the tourism have been emerged like Agro-Tourism. Promotion of tourism would bring many direct and indirect benefits to the people. Agro-tourism is a way of sustainable tourist development and multi-activity in rural areas through which the visitor has the opportunity to get aware with agricultural areas, agricultural occupations, local products, traditional food and the daily life of the rural people, as well as the cultural elements and traditions. Moreover, this activity brings visitors closer to nature and rural activities in which they can participate, be entertained and feel the pleasure of touring. Agro-Tourism is helpful to the both farmers and urban peoples. It has provided an additional income source to the farmers and employment opportunity to the family members and rural youth. But, there are some problems in the process of the development of such centres. Hence, the government and other related authorities should try to support these activities in Indiafor the rural development and increase income level of the farmers. The farmers should also try to establish their co-operative society for the development of agro-tourism centres. The agro-tourism may become a cash crop for the farmers in Maha and also an instrument of the rural employment generation.

Keywords: Agriculture, Eco-Tourism, Country Side tourism

Introduction

Eco-tourism is located in agricultural landscapes and is characterized by enjoyment of a tamed – nature or highly modified landscape. It is about the land uses and human cultures that the interaction between humans and the land have created. It positions agriculture and farms as the foundation upon which the attraction is built. With farms as the foundation or core elements,

Scanned with OKEN Scanner

the CORE product domain is defined by on-farm tourism operators. The most common terms used are Agri Tourism and Farm Tourism which refer to the same phenomena as described in the LEADER definition as "hosting" and "holiday's" but the key meaning relates to the use of tourism as a "supplement to" farm business.

Definition Agro Tourism

Can be defined as activities that go on within the property generating occupations that complement the agricultural activities that continue to make up a part of daily life on the property with greater or lesser intensity. These activities should be understood as part of a process of adding services in the agricultural products and non material values existing on rural properties (landscape, fresh air etc.) using the free time of farm families and sometimes involving hired labour. Some examples of activities associated with agro tourism are ranch resorts, leisure fishing, hunting grounds, country lodging, country restaurants, farmers, makers local handicrafts, home industries and other leisure activities devoted to the revival of the local residents lifestyle.

Types and Description (Agri – Tourism)

a) Agri Tourism

Of all the characterizations of tourism in rural areas, agri tourism is perhaps the easiest to define. Many of the functionaries in rural tourism already agree about what agri tourism is and consensus appears to be grounded in on farm experiences. This includes farm stay, farm host and farm holiday experience. Where this document departs from the existing characterizations, is in strictly defining agri tourism as the eco tourism niche that the LEADER programmes use. As an eco tourism product, agri tourism is on farm experiences where the tourist participates in the daily activities on farm and experiences the realities of rural living. The tourist's desire is to share farm life and learn from the host, and in this sense is an experiential learning and self discovery experience. The farms are viable, working businesses that derive nearly all of their income from agricultural production. These experiences are truly (intrinsically) authentic, in that they require a willingness for both the host and guest to develop.

b) Country Side Tourism

This term accommodates all of the other terms used to describe tourism in rural areas not captured by Agri tourism or Touriagriculture. Countryside tourism is any tourist activity that takes place in the country side. The landscape, culture and activities available are the essence.

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

१४. राजर्षी शाहू महाराज यांचे कामगार विषयक विचार

प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे
इतिहास विभाग, पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा.

औद्योगीक क्रांतीचा उदय सर्वप्रथम इंग्लडला झाला व हळूहळू युरोपमध्ये प्रसारीत होऊन यंत्रक्रांतीने उदयोग व्यवसायाला विकसीत केले. इंग्लड हा वसाहतवादी देश असल्याने त्यांचा सुर्य कधीच मावळत नव्हता. त्यामुळे व्यापाराच्या माध्यमातून संबंध जगभर व्यापारी वर्ग विस्तापीत झाला होता. त्यामुंळे उदयोग व्यवसाय मोठ्याप्रमाणात विकसित झाला. औद्योगीक क्रांतीने कामगार वर्गाला अपेक्षित ठेवले. कामगार हा घटक अत्यंत कष्ठाळू, मेहनती मात्र नफ्याच्या तुलनेत त्यांना मोबदला कधीच मिळाला नाही. त्यांनी कष्ट करावे मात्र नफा हा गिरणीमालक व भांडवलदार वर्गांनी मिळविला. नव-नवीन कारखानदारीतुन भांडवलशाहीचा उदय झाला. या कारखान्यात राबणारा कामगार वर्ग उदयाला आला. मात्र यांच्यात शिक्षणाचा अभाव असल्याने एकतेचा अभाव दिसून येतो. त्यांच्यात संघटन नव्हते, एकता नव्हती, नेतृत्व नव्हते, निर्णय क्षमता नव्हती. या घटकांचा उदय होणारी परिस्थिती कामगार वर्गात कधीच पोषक ठरणारी नव्हती. यामुळे कामगार हा नेहमी अपेक्षीतच राहला. हे घटक कामगार वर्गानी आपल्यात निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे असे तत्वज्ञान व तात्वीक विचार सदैव राजर्षी शाहू महाराज भाषणाच्या माध्यमातून कामगार वर्गाला सांगताना दिसतात. घामगाळून आपला जीवननिर्वाह चालविणाऱ्या वर्गाबद्दल करूणा व निव्हाळा बाळगणारा राजा म्हणजेच शाहू महाराज होय.

"मी तुमच्यापैकीच आहे. मला मजूर समजा अगर शेतकरी समाज" [१] यावरून असे दिसते की शाहू महाराज यांना कामगार वर्गाबद्दल अत्यंत आपूलकी होती. एक राजघराण्यातील व्यक्ती आपण कामगार वर्गापैकी आहोत असे उद्‌गार काढले म्हणजे हा एक दुर्मिळ योगायोग होय. राजवाड्यापेक्षा दीनदुर्बलांच्या झोपड्यांमध्ये वेळोवेळी राहणे महाराजाना आपुलकीचे वाटत होते. भारतातील कामगारवर्ग संघटीत नव्हता या बद्दल महाराजाना वाईट वाटत होते. "इंग्लडसारखी राष्ट्रेही आता कामगार वर्गाचा अनुभव करावयास लागली होती." [२] म्हणजे वसाहतवादी राष्ट्रांना कामगारांच्या भावना समजल्या होत्या. त्यांच्या गरजांची जाणीव भांडवलदार व गिरणी मालकांना झाली होती. हे सर्व होण्यासाठी तेथील परिस्थिती जबाबदार होती. तेथील कामगार वर्ग संघटीत झाला होता. त्यामुळे कामगाराना त्यांचे हक्क मिळू लागले. या परिस्थितीची जाणीव झाल्यामुळे महाराजाना भारतीय कामगाराबद्दल नेहमी वाटत होते की "युरोपप्रमाणे आपल्या देशांतील कामगारवर्गाने संघटित होऊन, आपल्या हक्कासाठी लढे दिल्याशिवाय त्यांच्या पदरात काही पडणार नाही."[3] शाहू महाराजाना भारतीय औदयोगीक क्षेत्राची जाणीव होती. भारतीय गिरणीमालक व भांडवलदार वर्ग कामगार वर्गाला कोणत्याच सुविधा बहाल करणार नाहीत. कारण भारतातील कामगारवर्ग संघटीत नव्हता.

Scanned with OKEN Scanner

त्यांच्यात एकता नव्हती. त्यामुळे महाराज आपल्या भाषणात कामगारांना सांगतात की. तुम्ही युरोपीय राष्ट्राप्रमाणे संघटीत व्हा, एकत्र या यामुळे तुम्हाला तुमच्या मागण्या पूर्ण करणे सहज सोपे होईल. मुंबईच्या परळ भागात कामगार सभेला संब्बोधीत करताना महाराज म्हणतात की, "युरोपीयन राष्ट्रात भांडवलदार लोकांची मजूरदार लोकांवर बेसुमार सत्ता चाले. पण आता मजूरदार लोकांनी आपले संघ बनविले आहेत" [४] हे भाष्य कामगार घटकांवर अत्यंत प्रभावी ठरले. यामुळे कामगारांना संघटनेचे महत्व पटले. कामगारांमध्ये संघटन होण्यासाठीची परिस्थिती निर्माण झाली होती. यामुळे कामगारांना संघटनेचे महत्व पटले होते. त्यांना या परिस्थितीचा मोठयाप्रमाणत फायदा होऊ लागला.

छोट्या कामगार वर्गाप्रती महाराजाना अत्यंत स्नेह होता. कामगार कष्टाची जाणीव त्यांना होती. यामुळे त्यांनी कोल्हापूरातील गुऱ्हाळमध्ये काम करणाऱ्या कामगाराप्रती आपुलकी दाखवली यासाठी त्यांनी एक सभा आयोजित करून जाहिरात प्रसिध्द केली होती. "घाण्यामध्ये हात सापडणार नाही. अगर सापडला तर त्यास इजा होणार नाही, अशा तऱ्हेची त्यात काही यांत्रिक युक्ती कोणी शोधून काढल्यास ज्याची युक्ती सोपी थोडक्या खर्चात होणारी व पसंत अशी ठरेल त्यास चांगले बक्षीस देण्यात येईल." [५] कोल्हापूर ही गुळाची मोठी बाजारपेठ होती. त्यामुळे या प्रदेशात गुऱ्हाळे मोठ्या प्रमाणात होती. यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना नेहमी ईजा होत होती. त्यामुळे कधीकधी कामगारांचे आयुष्य उद्ववस्त होत होते. तर कधी विकंलागत्व येत होते. अशा घटनेमुळे कामगारांच कुटूंब बरबाद होत होते. त्यांच्यावर उपासमारीची पाळी येत होती. अशा घटना होऊ नये म्हणून महाराजानी नवीन गुऱ्हाळ यंत्र शोधून काढण्यासाठी योग्य ते बक्षीस जाहिर केले होते. आपल्या राज्यातील कामगाराप्रती आस्ता दाखविणारा राजा म्हणजेच शाहु महाराज होय. औदयोगीक क्षेत्रात अनेक कामगारांचे आयुष्य यंत्रामुळे उध्दवस्त झाले होते. मात्र त्यांची दखल कोणी घेतली नाही. अशी परिस्थिती आपल्या राज्यातील कामगारांवर येणार नाही म्हणून महाराजानी ही खबरदारी घेतली होती.

"१८९६-९७ मध्ये कोल्हापूर प्रदेशात दुष्काळात ७५ मैलचे रस्ते तयार करून घेतले" [६] यामुळे या प्रदेशात अनेक कामगारांना काम मिळाले. ही एक रोजगार हमी योजना होती. ज्यांमुळे अनेकांना जीवन जगण्याचा अधिकार मिळाला. उदरनिर्वाह निर्माण झाला. हे काम करत असताना त्या कामगाराच्या लहान मुलांची व्यवस्था खास शिशुगृहात करण्यात आली होती. त्यासाठी अनेक ठिकाणी शिशुगृह निर्माण करण्यात आली होती. अशी दुरदृष्टी ठेवणारा व कामगारांच्या कुटूंबाचा विचार करणाराा कैवारी म्हणजेच राजर्षी शाहू महाराज होय.

कोल्हापुर संस्थानातील कलाकुसरीचे काम करणाऱ्या कामागारांना प्रशिक्षणासाठी महाराजांनी मुंबईला पाठविले होते. त्यांच्या कलागुणांचा योग्य तो विकास व्हावा म्हणून शिल्पकलेचे शिक्षण घेण्यासाठी मुंबईला पाठविल्याचे अनेक दाखले मिळतात. [७] योग्य त्या कामगारांना योग्य ते प्रशिक्षण मिळाले की त्यांचा विकास होतो. व त्यांच्या कलागुणांना वाव मिळतो. तसेच त्यांच्याहातून होणारे प्रत्येक काम उत्तम दर्जाचे होते. अशी

महाराजांची धारणा होती. या पध्दतीचे प्रशिक्षण गिरणिकामगारांना मिळाला पाहिजे. कारण "आजचा मुंबईतील हा कामगार वर्ग यापूर्वी मागासलेला शेतकरी होता." [८] हा वर्ग शेती कामात पारंगत होता. मात्र गिरणीमध्ये त्यांना हे काम योग्य पध्दतीने करता येत नाही त्यासाठी गिरणी मालकांनी त्यांना प्रशिक्षण दिले पाहिजे. त्यांना योग्य ते शिक्षण मिळाले तर हा वर्ग चांगल्या प्रतिचे काम करु शकेल. मात्र मुंबई प्रांतात हे होताना दिसत नाही. येथे तर अशी परिस्थिती होती की, एखाद्या कामगाराला एखादे काम चांगल्या प्रकारे करता आले नाही तर त्या दिवसाचा पगार कापला जात असे अशा परिस्थितीत तो कामगार काय करेल. त्याला त्या संबंधीचे प्रशिक्षण मिळाले नसेल तर त्यात त्याचा काय दोष असू शकतो. त्यामुळे शाहू महाराज म्हणतात की, कामगारांना योग्यते प्रशिक्षण दिले पाहिजे. त्यामुळे त्यांच्याकडून चुका होत नाहीत व कामाची सुब्बत्ता वाढले प्रत्येक काम योग्य पध्दतीने पुर्ण होते.

"कामगार हा मूळचा शेतकरीच होय" [९] तो कामधंद्याच्या शोधात शहरात जातो. व तेथे तो कामगार हा मजूर या वर्गात गणला जातो. मात्र हा वर्ग मूळात शेतकरीच असतो. जेव्हा शेतकऱ्यांना निसर्ग धोका देतो त्यावेळी ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्ग कामधंद्यासाठी शहरात जातो. व कामगार म्हणून मिळेल ते काम तो करतो. या शेतकरी वर्गातुनच कामगार वर्ग उदयास आला त्यामुळे तो शेतकऱ्यांहून वेगळा नाही.

शाहू महाराज नेतृत्व करणाऱ्या मंडळीना वेळोवेळी प्रोत्साहन देत होते. त्यांनी कामगार वर्गासाठी सतत काहीतरी केले पाहिजे. याच प्रयत्नामुळे "लोकहितकर्ते सी.के. बोले यांनी 'लोकसंघ' या संस्थेची स्थापना केली." [१०] या संघटनेने कामगार वर्गासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. अनेक कामगारांना सहकार्य केले. या संघटनेने कामगारवर्गाची आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, धार्मिक अशा सर्वांगीण प्रगती करण्यासाठी आहोरात्र प्रयत्न केले. कामगार कल्याणासाठी कटीबध्द असणाऱ्या या लोकसंघास ५००० रुपयाची देणगी महाराजानी जाहिर केली होती. त्यावेळी महाराजानी १००० रु. बाबासाहेब बोले यांच्याकडे लगेच सुपूर्द केले होते. अशा सहकार्यामुळेच या संघटनेचे मनोधैर्य वाढले व पुढे या संघटनेने कामगार वर्गासाठी महत्वपूर्ण कामे केली. या संघटनेच्या व्यासपीठावरून महाराजानी कामगार वर्गाला वेळोवेळी प्रोत्साहीत केले. वेळ मिळेल तेव्हा ते "कामगारांच्यात मिळून-मिसळून त्यांच्याशी सुसंवाद करीत होते." [११] त्यांचे प्रश्न समजावून घेत असत. यामुळे अनेक कामगारांना सहकार्य झाले. कामगार वर्गात आत्मविश्वास निर्माण झाला होता. महाराजांच्या विचारांचा फायदा अनेक कामगारांना झाला. त्यांना जीवन जगण्याची कला मिळाली. शाहु महाराजांच्या विचारामुळे कामगार चळवळीला तात्वीक अधिष्ठान प्राप्त झाले होते.

निष्कर्ष

१) शाहु महाराजांच्या विचारामुळे कामगार चळवळीला तात्वीक अधिष्ठान प्राप्त झाले होत

२) कामगार वर्गानी संघटीत व्हावे.

३) कामगार वर्ग संघटीत असल्यामुळे त्यांची ताकद वाढते.

Scanned with OKEN Scanner

४) कामगारांना आपल्या मागण्या मान्य करणे सहज सोपे होते.

५) गिरणी मालक व भांडवलदार वर्गावर नियंत्रण राहते

६) कामगार हा मुळात शेतकरीच आहे. ग्रामीण भागातून शहरात गेल्यामुळे. काम करू लागला म्हणून हे कामगार या वर्गात गणल्या जातात

७) कामगार नेतृत्वाला वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले.

८) कामगार वर्गाच्या समस्या जाणून घेतल्या.

९) कामगार हिताचे अनेक निर्णय शाहू महाराजानी घेतले.

१०) कामगार वर्गाच्या कुटूंबाचा विचार करणारा कैवारी म्हणून शाहू महाराजाची ओळख आहे.

११) युरोपीय औद्योगीक क्षेत्रांची जाणीव महाराजाना होती.

१२) युरोपातील कामगार संघटनांची माहिती महाराजाना होती.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. जाधव रमेश, राजर्षी शाहू छत्रपती, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली पा. नं. १०९

२. पवार डॉ. जयसिंगराव, राजर्षी शाहू छत्रपती, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधीनी ,कोल्हापूर पा. नं. १३७

३. कित्ता – पा. नं. १३८

४. कित्ता – पा. नं. १३८

५. उपरोक्त – पा. नं. ११०

६. कित्ता – पा. नं. ११०

७. बागल माधवराव, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्या आठवणी, जनराज ऑफसेट राजारामपूरी, कोल्हापूर पा. नं. ११३

८. उपरोक्त – पा. नं. ११३

९. उपरोक्त – पा. नं. १३९

१०. उपरोक्त – पा. नं. ११४

११. कित्ता – पा. नं. ११४

Scanned with OKEN Scanner

कामगारांचे उध्दारक : नारायण मेघाजी लोखंडे

– प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे
इतिहास विभाग, पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा
– डॉ. विपीन राठोड
इतिहास विभाग प्रमुख, आर. ए. महाविद्यालय, वाशिम

भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा कामगार महत्वाचा आधारस्तंभ राहलेला आहे. कामगारांच्या मेहनतीमुळेच औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला. आहोरात्र काबाडकष्ट करून कामगारांनी उद्योग व्यवसायाला भरभराटीस आणले. उद्योग व्यवसायाची उन्नती झाली म्हणजे आर्थिक परिस्थिती बळकट बनते. आर्थिक परिस्थिती बळकट बनली म्हणून देशाचा विकास होता. देश आयात व निर्यात करण्यासाठी सक्षम होता. ही परिस्थिती कामगारांच्या मेहनतीमुळे अधिक दृढ होते. म्हणजे देशाच्या आर्थिक जडणघडणेत कामगारांचे महत्वाचे स्थान आहे. देशांच्या जडणघडणेत कामगार एक आधारस्तंभ म्हणून सतत कष्ट करतो. मात्र याच कामगारांच्या परिस्थितीचा विचार कोणी करताना दिसत नाही. याच कामगारांचे उध्दारक म्हणून नारायण मेघाजी लोखंडे हे पहिले कामगार सुधारक दिसतात. ज्यांनी कामगारांना महत्वाचे हक्क प्राप्त करुन दिले. कामगारांना आपले अधिकार प्राप्त करून दिले. महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतीय कामगारांचे ते जनक आहेत. कामगारांच्या प्रत्येक प्रश्नाकडे विशेष लक्ष देतात. त्यांना नोकरी देण्यापासून ते त्यांचा पगार मिळण्यापर्यंत त्यांच्या पाठीशी वेळोवेळी उभे रहताना दिसतात. म्हणून त्यांना कामगारांचे उध्दारक म्हणतात.

हजारो गिरणीकामगारांचे संसार फुलविण्याचे असिधारा व्रत ज्यांनी हयातभर स्वीकारले ते लोखंडे एका माळी कुटूंबात जन्माला आले आणि त्यांनी हे कार्य सर्वस्व पणाला लावून पूर्ण केले १ नारायण मेघाजी लोखंडे हे एक गिरणी कामगार होते. तसेच ते सामान्य कुटूंबातून असल्या कारणास्तव त्यांना परिस्थितीची जाणीव होती. भारतीय समाजव्यवस्था त्यांना ज्ञात होती. जातीव्यवस्थेचे चटके त्यांना अनेकवेळा बसले होते. त्यामुळे त्यांनी ग्रामीण भागातील कामगारांना प्रचंड सहकार्य केले. त्यांच्या या मदतीमुळे हजारो गिरणीकामगारांचे संसार नक्कीच बहरले. या कुटूंबात जीवन जगण्याची नविन उम्मीद मिळाली. ग्रामीण भागात विस्तापीत झालेल्या संसाराला औद्योगीक वसाहतीत नवचैतन्य मिळाले ते फक्त ना. मे. लोखंडे यांच्यामुळे. नारायण मेघाजी लोखंडे यांची जडण-घडण सत्यशोधक विचारांची होती. माळी समाजातील ज्या नवशिक्षित तरूणाचे मानस जोतीरावांच्या आक्रमक विचारांनी घडत गेले. त्यापैकी लोखंडे एक होते २ सत्यशोधक विचारधारा नेहमीच शोषीतांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभी राहली. याच मुशीत यांची जडण-घडण झाल्यामुळे निश्चित ते कामगारांचे कैवारी झाले होते. भांडवलदार व गिरणीमालकाकडून वेळोवेळी कामगारांना त्रास दिल्याजात होता. तो त्रास जातीव्यवस्थेनुसार होता कारण ती मानसीकता वर्ण व जात व्यवस्थेची होती. सरकारी खात्यातील ब्राम्हणांकडून शूद्रातिशूद्रांना किती त्रास दिला जातो, हे दयाळू इंग्लीश सरकारला कळावे ३ अशा घटनावरून स्पष्ट होते की सरकारी खात्यातील परिस्थिती अशी होती तर औद्योगीक क्षेत्र हे तर भांडवलदाराचे हुकूमशाही क्षेत्र होते. येथे तर सर्वसामान्याचे काय हालअपेष्टा असतील याची जाणीव होते. अवघ्या दोन-तीन दशकात मुंबईचा गिरणी उद्योग भरभराटीला आला. परंतू या भरभराटीमागे कामगारांचे अपरिमित शोषण होते'. ४ या शोषणाला थांबवण्यासाठी नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या मिल हॅण्ड्स असोसिएशनने चळवळ उभारली. सदर चळवळ सत्यशोधक विचारसरणीवरच तयार झाली होती. स्थापनेपासून संपूर्ण काळ या संघटनेने कामगारांचे प्रश्न मार्गी लावले. त्यांना वेळोवेळी वाचा फोडली. कामगारांच्या पाठीशी वेळोवेळी उभी राहली. त्यांचे मनोबळ वाढवण्याचे काम केले. या संघटनेचे नेतृत्व नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी केले.

गिरण्याचे मालक व मजूर यांच्यात मध्यस्थी असणारे व्यवस्थापक अशा ह्या धार्मिक, राजकिय व आर्थिक क्षेत्रातील मध्यस्थांवर सत्यशोधकांनी हल्ला चढविला. विशेष म्हणजे या सर्व क्षेत्रातील मध्यस्थ हे नवशिक्षित ब्राम्हण जातीतील होते. लोखंडे यांनी स्वत: गिरणीत काम केल्याने ब्राम्हणी व्यवस्थापकांचा मुजोरपणा जवळून पाहिलेला होता. अशा पध्दतीचा त्यांनी वेळोवेळी धिक्कार केला. दिनबंधू या वृत्तपत्रात या परिस्थिती संदर्भात लिखान केले. समाजापुढे या परिस्थितीचे वर्णन करून यावर तिव्र नाराजी व्यक्त केली. मात्र याचा काहीच फायदा झाला नाही. कारण गिरणीमालक, भांडवलदार, ब्रिटीश व व्यवस्थापक हे सर्व एका बाजूने असल्याने त्यांनी कामगारांची बाजू कधीच घेतली नाही. मात्र नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी या विरूध्द मोठा लढा उभा केला होता. कामगार वर्गात जनजागृती निर्माण केली. कामगार वर्गात एकता निर्माण केली. मिलहॅंडस असोसिएशन च्या माध्यमातून वेळोवेळी तिव्र विरोध निर्माण केला. अनेक वेळा कामबंध आंदोलन केले. या घटनामुळे गिरणीमालकांचे प्रचंड नुकसान झाले. भांडवलदारानी नमते घेवून कामगारांना बऱ्याच सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. यामुळे कामगारांना चांगले दिवस आले होते.

कामगार वर्गाचे वेळोवेळी होणारे आंदोलन कामगार वर्गाला पोषख नव्हते. त्यांना याचा मोबदला चुकता करावा लागत होता. संपावर जाणाऱ्या कामगारांना दुसरीकडे काम मिळू नये ५ अशी तरतुद मालकांनी केलीच होती. अशा तरतुदी वारंवार केल्या जात यामुळे कामगार आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी टाळाटाळ करत होते. मात्र कामगारांच्या आत्मविश्वास वाढविण्याचे काम लोखंडे करत होते. कामगार वर्गाला पाठींबा देवून त्याचे मनोबळ वाढविले होते. त्यांना आर्थिक मदत करणे, उपासमारीचा प्रश्न सोडविणे, दुसऱ्या गिरणीत

काम मिळवून देणे. इत्यादी प्रकारची मदत नारायण मेघाजी लोखंडे वेळोवेळी करत होते. यामुळे कामगारांना पाठींबा मिळत होता. त्यांचे शोषण थांबल्या जात असे. कामगारांच्या मनात नवचैतन्य निर्माण होत असे.

कामगारांची दयनीय स्थिती दूर होऊन गिरणी मध्ये संरक्षण व स्वास्थ मिळावे यासाठी लोखंडे यांनी आहोरात्र प्रयास केले. ६ गिरणी मालकांनी कामगारांना काय, काय सुविधा उपलब्ध करून दिल्या, याबद्दल पाहणीसाठी फॅक्टरी इन्स्पेक्टर वेळोवेळी भेंट देत होते. मात्र यांनी पैशाच्या जोरावर भांडवलदार गिरणीमालक आपल्या बाजूने करून घेण्यासाठी त्यांना लाज देण्याचा प्रयत्न करत होते. फॅक्टरी इन्स्पेक्टर या परिस्थितीला बळी पडत होते. यामुळे कामगार कल्याणाच्या गोष्टी नजरआड केल्या जात होत्या. मात्र लोखंडे यांनी या गोष्टीकडे जातीने लक्ष दिले. कामगार हिताच्या बाबी धाब्यावर बसविल्या जातात, यामुळे यांची अंमलबजावणी संतोषजनक झाली. असे म्हणणे मोठ्या चुकीचे आहे. ७

१८८४ साली साडेपाच हजार कामगारांच्या सह्यांचा अर्ज सादर करून सामहिक सुट्टी मिळावी, रोज अर्धातास सुट्टी मिळावी, सकाळी साडे सहा पासून सुर्यास्तापर्यंतच काम करून घ्यावे, १५ तारखेच्या आत पगार दयावा अशा मागण्या केल्या होत्या ८ अशा पध्दतीच्या मागण्या कामगार वर्गासाठी करणारा पहिला कामगार सुधारक म्हणून लोखंडे यांचे नाव अग्रस्थानी येते. या मागण्यावरून त्या काळाची कामगार वर्गाची काय परिस्थिती असू शकते. यांची जाणीव होते. म्हणजेच कामगारांची अवस्था अतिशय वाईट होती. त्यांना गुलामाप्रमाणे वागविल्या जात होते. कामगारांना गिरणीत कामावर येण्याची वेळ निश्चित होती मात्र जाण्याची वेळ निश्चित नव्हती. त्यांना दुपारी जेवणासाठी अर्धातास दिल्याजात नव्हात. त्यांचा पगार वेळेवर करणे गिरणीमालकांकडून बंधनकारक नव्हते. अशा परिस्थितीत कामगारांची किती पिळवणूक होत होती. यांची जाणीव होते. याच परिस्थितीसाठी लोखंडे यांनी लढा दिला. व कामगारांना हे सर्व हक्क प्राप्त करून दिले. या काळात कामगारांची अतिशय वाईट परिस्थिती होती. त्यांना कामाचे तेव्हाचे अमानुष तास, कमी वेतन, कामासाठी आणि राहण्यासाठी गलिच्छ जागा आणि या सर्वांमुळे कामगारांचे प्रकृतीवर होणारा अनिष्ट परिणाम. ९ अत्यंत घातक होता. परंतू अधिकाधिक नफा कमविणे ऐवढाच उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून भांडवलदार व गिरणीमालक कामगार वर्गाला गुलामाप्रमाणे वागणूक देतांना दिसते.

या श्रीमंत वर्गाला कामगारांच्या प्रकृतीची काहीच पर्वा नव्हती. त्यांना त्यांची जाणीव नव्हती. त्यांना फक्त नफा आणि नफा ऐवढेच माहित होत. या परिस्थितीवरून एक जाणीव होते की, कामगारांची अत्यंत वाईट परिस्थिती होती. या परिस्थितीला सावरण्याचे काम लोखंडे यांनी केले. मुकी बिचारी कुणी हाका अशी गिरणी कामगारांची त्यावेळी दयनीय स्थिती होती. दिवसरात्र जनावरासारखे गिरणीत काम करावे, श्रीमंत मालक जेवढा देईल तेवढा मोबदला मुकाट्याने घ्यावा १० म्हणजेच गिरणी मालक वर्गावर कोणत्याच प्रकारचे निर्बंध नव्हते की त्यांनी कामगारांना किती पगार दयावा. कधी दयावा. त्याचू व गिरणीमालक आपल्या मर्जीप्रमाणे कामगार वर्गाला वापरून घेत होते. यामुळे कामगारांची आर्थिक परिस्थिती कधीच सुधारली नव्हती. परंतू या परिस्थितीला सावरण्याचे काम लोखंडे यांनी केले. यासाठी वेळोवेळी संप घडवून आणले. या प्रकारचे कायदे करण्यास ब्रिटीश सरकारला भाग पाडले.

अशा प्रश्नासाठी वेळोवेळी मोर्चे काढले. कामबंद आंदोलन केले. यांचे सर्व श्रेय लोखंडे यांनाच जाते. कामगार वर्गाची बाजू घेतांना लोखंडे म्हणतात की चौकशीअंती असे दिसेल की यातले बरेच संप हे पगार उशिरा देणे किवा कमी देणे अशा कारणांनी कामगारांच्या माथी मारलेले आहेत ११ तसेच कामगार एक दिवस न सांगता कामावर आला नाही तर त्याचा डब्बल खाडा या अंर्तगत दोन दिवसाचा पगार कापल्या जात असे हया प्रर्थमुळे अनेक कामगारांचे पगार कापल्या जात असत. सुटटीच्या दिवसी कामगाराना मशनिरी साफ करण्यासाठी यावे लागत होते. मात्र या दिवसी पगार दिला जात नव्हता. अशा अनेक प्रर्थाना बंद करण्याचे काम नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी केले. खऱ्या अर्थाने कामगाराच्या कल्याणसाठी सर्व प्रथम लोखंडे यांनी पाऊल उचले. म्हणून त्यांना भारतीय कामगार चळवळीचे जनक, कामगारांचे उध्दारक म्हणतात. या कार्यतून कामगारचे कल्याण झाले व औदयोगीक विकास साधल्या गेला. पर्यायाने औदयोगिक विकासातून आर्थिक सुब्बत्ता प्राप्त झाली व राष्ट्रउभारणीला पोषख वातावरण निर्माण झाले.

निष्कर्ष : –

१) कामगार उध्दारातुन राष्ट्रउभारणी केली.
२) सत्यशोधक विचारसरणीत नारायण मेघाजी लोखंडे यांची जडण-घडण झाली होती.
३) गिरणी कामाचा अनुभव त्यांना होता.
४) अन्याय अत्याचाराचे चटके. लोखंडे यांनी बसले होते.
५) मिल हॉड असोसिएशनच्या माध्यमातून कामगार लढा यशस्वी केला.
६) कामगारांच्या समस्यांसाठी वेळोवेळी आंदोलन केले.
७) कामगारांचे नेते म्हणून थोड्यात काळात लोखंडे प्रसिध्द झाले होते.
८) गिरणीमालक व व्यवस्थापक यांच्यावर नियंत्रण प्रस्तापील केले.
९) स्त्रि कामगारांसाठी प्रेषक म्हणून काम केले.
१०) औद्योगीक क्षेत्रातील अनेक प्रथा, परंपरा मोडीत काढल्या.
११) रविवार ची सुट्टी कामगारांना मिळवून दिली.
१२) ब्रिटीश सरकारवर नियंत्रण प्रस्तापीत केले होते.
१३) ग्रामीण कामगारांना काम मिळवून देण्यात लोखंडे यांची महत्वाची भूमिका राहली.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ

१. प्राचार्य डॉ.मा.गो. माळी, नारायण मेघाजी लोखंडे, - महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई पान नं ३
२. कदम मनोहर, भारतीय कामगार चळवळीचे जनक नारायण मेघाजी लोखंडे, अक्षर प्रकाशन मुंबई पान नं ४४
३. फडके य. दि., व्यक्ती आणि विचार पान नं. ४८
४. उपरोक्त, पान नं. ४
५. कित्ता, पान नं.१००
६. उपरोक्त, पान नं. ६
७. कित्ता, पान नं. ७
८. डॉ. चंद्रकांत चव्हाण, सोलापूरची गिरणी कामगार चळवळ, आचार्य जंबूसागर ग्रंथमाला, सोलापूर पान नं. ४
९. दातार भा. ना., भारतीय कामगार- १८८५-१९८५- आंबेडकर इन्स्टिट्यूट फॉर लेबर स्टडीज, मुंबई पान नं. ८८
१०. उपरोक्त, पान नं. ६
११. कर्णिक व्ही.बी., स्ट्राईक्स इन इंडिया पान नं. ७

Scanned with OKEN Scanner

ब्रिटीश काळातील भारतीय कृषी समस्या : ऐतिहासिक परिपेक्ष

प्रा. दिलीप भिमराव गिऱ्हे
इतिहास विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून भारत कृषीप्रधान देश आहे. भारतीय कृषी व्यवस्था अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेचे जीवनमान कृषी क्षेत्रावरच अवलंबून आहे. ग्रामीण भारतातील ८० टक्के जनता कृषीक्षेत्रावरच आपला उदरनिर्वाह भागवत असते, म्हणून भारतीय कृषी व्यवस्था अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याचे वेळोवेळी सांगीतले जाते. मात्र तेव्हापासुन भारतीय शेतकरी कधी सुखी, समाधानी व आनंदी झाल्याचे पुरावे इतिहासात सापडत नाही. (अपवादात्मक सोडून) आदिमानव काळापासून आजतागत भारतीय शेतकऱ्यांची दैनव्यवस्था राहलेली आहे. शेतकरी नेहमीच उपेक्षित राहला. शेतकऱ्यांच्या मेहनतीवरच समाजव्यवस्था जीवन जगत असते. भारतीय गावाची रचना म्हणजे छोटे, छोटे गणराज्य होय, या गणराज्यात दैनंदिन उपयोगी येणाऱ्या प्रत्येक वस्तु शेतकरी वर्ग स्वयंम निर्माण करतात. (हिट्री ऑफ इंडिया) भारतीय ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्ग स्वय:भू होता. तो दुसऱ्यावर अवलंबून नव्हता. भारतात ब्रिटीश व्यापार करण्यासाठी आले व राज्यकर्ते झाले. ब्रिटीश कृषी धोरणामुळे भारतीय कृषी जीवनात अमुलाग्र बदल घडून आले. शेतकऱ्यांची दैनंव्यवस्था झाली. याच काळात अनेक वर्षी निसर्गनेही धोखा दिला. या कारणाने ब्रिटीश काळात भारतीय कृषी व्यवस्था डबघाईय आली होती. त्यांचे मुख्यकारण म्हणजे ब्रिटीशानी दुष्काळाबाबत कोणतेच ठोस निर्णय घेतल्याचे दिसत नाही. या संदर्भात समित्या नियुक्त केलेल्या होत्या परंतु त्यात ब्रिटीश अधिकारी असल्याने त्यांनी अहवाल देण्यात भेदभाव केला. त्यामुळे भारतीय शेतकरी वर्गाला सुविधा मिळाल्या नाहीत. या दुष्काळाच्या झळा अधिक तिव्र होत्या. शेतकरी वर्गाचे मोठया प्रमाणात हाल झाले. त्यांना कृषीकर भरणे अवघड होत होते. करभरण्यासाठी स्वत:चे घर, मालमत्ता सावकार वर्गाकडे गाहाण ठेवावी लागत असे. ऐवढ करून शेतकरी कधीच सुखी झाला नाही, या परिस्थितीला ब्रिटीशांचे कृषी धोरण जबाबदार होते.

प्राचीन काळी भारतात तांदुळ हे मुख्य पिक होते, त्याच बरोबर गव्हु, ज्वारी, बाजरी, तिळ, जव इत्यादी पिके घेतली जात असत. मात्र भारतात तादुंळ हे मुख्य पिक होते (पी.एन.चोपडा व इतर पान नं १५४) परंतू भारतात ब्रिटीश आले तेव्हा पासून नगदी पिके घेण्यासाठी शेतकरी वर्गाला बंधनकारक केरण्यात आले होते. त्यामध्ये कपाशी, पटसन, निळ, अफीम, कॉफी, चहा आणि तंबाखू इत्यादी (पी.एन.चोपडा व इतर पान नं १५५) यामुळे भारतीय कृषी व्यवसायात अमुलाग्र बदल झाले. ब्रिटीशपुर्व काळात भारतात शेतकरी वर्ग जीवन उपयोगी पिके घेत होती. मात्र ब्रिटीश काळात नगदी पिके घेण्यासाठी अग्रह केल्या जात होता. या परिस्थितीमुळे शेतकऱ्यांवर उपासमारीची पाळी येत असे. नगदी पिकामुळे कधी कधी पैसा मिळत होता परंतू तो कर स्वरूपात शासनाला दयावा लागत होता. त्यामुळे शेतकरी वर्गा आर्थिक दृष्टीकोणतून चिंतेत राहत असे. कारण की, त्यानां घरामध्ये उदरनिर्वाह करण्यासाठी धान्य राहत नव्हते. म्हणून त्यांचे हाल होत असत. ही परिस्थिती दुष्काळाच्या काळात अधिक बिकट होत होती. १९ व्या शतकात भारतीय शेतकरी वर्गाला आर्थिक समस्यांचा सामना करावा लागला, कारण ब्रिटीशाचे आर्थिक धोरण त्यासाठी जबाबदार आहे (पी.एन.चोपडा व इतर पान नं १८५) ब्रिटीशांचे कृषी धोरण जाचक अटी व अन्यायकारक होते. या धोरणात त्यांनी व्यापारी दृष्टीकोण समोर ठेवला होता. भारतीय कृषी क्षेत्रापासून उत्पन्न होणाऱ्या मालापासून आपल्याला व्यापार कसा वाढवता येईल याकडे त्यांचे अधिक लक्ष होते. म्हणून व्यापारी दृष्टीकोणातून कृषी धोरण निर्माण करण्याचे काम वेळोवेळी ब्रिटीश सरकारने केल्याचे दिसून येते. या धोरणाचा फटका वेळोवेळी भारतीय शेतकरी वर्गाला मोठया प्रमाणात बसला होता.

महात्मा गांधीजी म्हणायचे खेडयाकडे चला यातुन देशाचा सर्वकंष विकास साध्य होईल म्हणजे महात्माजीना असे अभिप्रेत होते की, खेडयाकडे लोकांचा ओढा वाढला तर खेडे भरभराटीला येतील. खेडयातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती असतो. पर्यायाने शेतीचा विकास होईल व शहराचा फुगोटा कमी होईल. कृषीप्रधान भारतासाठी खेडी ओस पडणे धोक्याचे आहे. ही चांगली गोष्ट नाही. परंतू ब्रिटीश काळात कृषी धोरणाचा फटका शेतकरी वर्गाला मोठया प्रमाणात बसला. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने पिकांना लागलेला खर्च आणि मजुरीच जेमतेम निघत होती (अनु. एन.के. बेल्हेकर पान नं १९५) यावरून असे स्पष्ट होते की, शेतकऱ्यांची किती वाईट परिस्थिती होती. ब्रिटीश सरकार हिदुस्थानला आपली हक्काची जागीर समजत होते. हिदुस्थानातून जास्तीत जास्त पैसा कसा मिळविता येईल या दृष्टीने ब्रिटीश सदैव विचार करत होते. याच दृष्टीकोणातून भारतात मध्ययुगीन कृषी धोरणे मोडीत काढून कायमधारा पध्दती, महालवारी पध्दती, तालुकदार पध्दती व रयतवारी पध्दती हया भू:धारण पध्दतीचा अवलंब हिदुस्थानात केला.

भारतात लॉर्ड कॅार्नवालीय यांनी कायमधारा पध्दती लागु केली. या पध्दतीला जागीरदारी, मालगुजारी, बिस्वेदारी इ. वेगवेगळया नावानी ओळखली जाते. या पध्दतीत ब्रिटीश शासनाचा कराचा हिस्सा कायम स्वरूपात निश्चित करण्यात आला होता. कृषीकर संदर्भात जमीनदाराला जबाबदार धरल्या जात असे. सदर कर जमीनदारानी भरला नाही तर त्यांची जमीन जप्त केल्या जात असे. मोगल काळातील कृषीकर प्रणाली पेक्षा कायमधारा पध्दती चांगली होती असे वसाहतवादी इतिहासकार सांगतात. परंतू असे दिसत नाही. दरवर्षी या पध्दतीत कृषीकर ब्रिटीश तिजोरीत अधिक जमा होत होता. १७९१-९२ मध्ये झालेली वसूली कंपनीच्या दिवाणीच्या पहिल्या वर्षाच्या वसूलीच्या जवळ-जवळ दुप्पट झाली होती (अनु. एन.के. बेल्हेकर पान नं.१९७) यावरून स्पष्ट होते

Scanned with OKEN Scanner

की, ब्रिटीश शासनाच्या कायमधार पध्दतीत किती पैसा जमा होत होता. दुप्पट कृषीकर वसूल होत असेल तर शेतकऱ्याकडुन सक्तीने कृषीकर वसूल केला जात होता. यासाठी ब्रिटीश अधिकारी दंडुकाशाहीचा वापर करत होते. या पध्दतीला कायमधारा असे म्हणत असले तरी त्यामध्ये स्थिरता काही दिसत नाही. सरकारचा आकडा ठरलेला असला तरी शेतकऱ्यापासन जी वसूली जमिनदार करीत तो आकडा निश्चित नव्हता (अनु. एन.के. बेल्हेकर पान नं.१९७) म्हणजे ब्रिटीश सरकार व जमिनदार आपल्या मर्जीप्रमाणे शेतकऱ्यांची लुट करत होते. जमिनदार हे ब्रिटीशाचे हस्तक म्हणून काम करताना दिसतात. सदर दुष्परिणाम ब्रिटीश कृषी धोरणाचे होते. शेतकऱ्यांनी कृषीकर दिला नाही तर त्याचा अतिशय छळ केला जात असे. त्याचबरोबर त्याच्या घरच्या मंडळीचा छळ केल्या जात होता. यामध्ये विशेष करून घरातील महिलाचा छळ झाल्याचे दिसते. हा छळ करण्यामध्ये ब्रिटीश अधिकारी, जमिनदार, सावकार ही मंडळी अग्रेसर होती. या मंडळीना ब्रिटीश कृषीधोरणामुळे बळ मिळत होते. या कृत्याविरूध्द शेतकरी उच्च अधिकारी वर्गाकडे तक्रार करू शकत नव्हते (पी.एन.चोपडा व इतर पान नं १८२) यावरून असे स्पष्ट होते की, ब्रिटीश अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व किती कडक होते. यामुळे कोणताच शेतकरी त्यांच्याकडे तक्रार करण्याचे धाडस करत नव्हता.

उत्तर प्रदेश, पंजाब व मध्यप्रदेश या प्रांतात ब्रिटीश सरकारने महालवारी पध्दती लागु केली होती. या कृषी धोरणानुसार काही ठिकाणी ३० वर्ष तर काही ठिकाणी २० वर्ष कृषीकर लागु केले होते. ह्या पध्दतीनुसार भूमीकर शेतकऱ्यांपासून जमा केल्या जात असे. सदर गावच्या जमिनीवर संपुर्ण गावचा अधिकार होता. याला हिस्सेदारांचा समुह असे म्हणत होते. जमिन कसण्याचा अधिकार एकटयाचा असला तरी कृषी कराच्या बाबतीत संपुर्ण गाव जबाबदार होते. गावतील संपुर्ण जमीन किती त्यावर कृषीकर आकारून सदर कर संपुर्ण गावकरी मंडळीना जमा करून द्यावा लागत होता. यामुळे पडीक जमिन व उपजावू जमिन यांना समान कर आकारण्यात येत होता. या चुकीच्या पध्दतीमुळे गावकरी मंडळीवर कराचा अधिक भार पडत होता. यामुळे ब्रिटीश सरकारला अधिक कर मिळत होता. नबाबाच्या काळात उत्पन्न कमी झाले तर त्या प्रमाणात कराचीही मागणी कमी होत होती पण कंपनीने ठरविलेली रक्कम इतकी कठोर स्वरूपाची होती (अनु. एन.के. बेल्हेकर पान नं.१९७) अशा जुलमी कृषी धोरणामुळे भारतीय शेतकरी हवालदीर झाला होता. महालवारी पध्दतीत गावातील उच्चभू:, श्रीमंत लोक सरकारशी मिळालेले होते. अशा व्यक्ती स्वत:च्या स्वार्थासाठी दुसऱ्यांचा बळी देत असत म्हणजे जबरदस्ती शेतकरी वर्गावर अन्याय अत्याचार करून अधिकचा कर वसूल करत होते. हे सर्व कृत्य ब्रिटीशाच्या पाठीब्यामुळे करत होते.

उत्तर प्रदेशात अवध जिल्ह्यात तालुकदार पद्धती अस्तित्वात होती (पी.एन.चोपडा व इतर पान नं.१८३-८४) या धोरणानुसार सरकारला तालुका प्रमुखाशी समझोता करावा लागत होता. सदर प्रमुख तालुक्यातील गावचा कर जमा करत होता. त्यामधून आपला हिस्सा काढुन बाकीची कराची रक्कम शासन तिजोरीत जमा करत होते. तालुकाप्रमुख शेतकऱ्यांकडून अनियंत्रीत कर वसूल करत होते. त्यांच्यावर कोणत्याही पद्धतीचे नियंत्रण नव्हते. त्यामुळे शेतकरी वर्गावर वेळोवेळी अन्याय अत्याचार होत होता.

सर थॉमस मनरो यांनी मद्रास, मुंबई आणि सिंध प्रांतात रयतवारी पध्दती लागु केली होती. या कृषी पद्धतीत मध्यस्ती नव्हते, सरकार व जनता अशा पद्धतीचा व्यवहार होत होता. या पद्धतीत संपुर्ण गावचे सर्वे क्षण करुन त्यांच्या नोंदी करण्यात येत होत्या. शेतीमध्ये होणारे उत्पन्न व जमिनीचा दर्जा यांचे वर्गीकरण करण्यात आले होते. शेतात निर्माण होणारे उत्पन्न व त्यांची किमंत यानुसार एकुन किमंत ठरविण्यात येत होती. सदर किमंतीतुन एकुन खर्च वजा करून उर्वरीत रक्कमेवर कर आकारण्यात येत होता. मात्र शेतकऱ्यांना या पध्दतीत असुरक्षित वाटत होते. दर वर्षी किती कर दयावा लागेल यांची शंका होती. तसेच कृषीकर हा नगदी स्वरुपात होता. परंतू त्यामध्ये मोठया प्रमाणत तफावत होती. प्रत्यक्ष झालेले उत्पन्न किंवा त्यावेळेचा बाजारभाव ह्याचाही काहीही संबंध नव्हता परिणामी शेतकऱ्यांवर जास्तीचा भार पडत होता (अनु. एन.के. बेल्हेकर पान नं १९९) सदर कृषीकर प्रणाली जवळ जवळ ३० वर्ष होती. या पद्धतीमुळे भारतीय शेतकरी वर्गावर अन्याय अत्याचार झाला. या परिस्थितीमुळे ब्रिटीश सरकार विरूध्द असंतोष निर्माण झाला होता. यावरुन स्पष्ट होते की, ब्रिटीशांचे कृषी धोरण अन्याय, अत्याचार, जुल्मी, हुकुमशाही, दंडुकाशाही इत्यादी प्रकारचे होते. त्याचा भारतीय कृषी धोरणावर विपरीत परिणाम झाला.

निष्कर्ष :

भारतात ब्रिटीश सरकारने कृषी धोरण स्वता:च्या स्वार्थासाठी राबविले. त्याचा दुष्परिणाम शेतकऱ्यांना भोगावा लागला होता. अधिकचा कर तसेच नव्या प्रशासकीय आणि न्यायालयीन व्यवस्थेचा दुष्परिणाम म्हणून अर्थव्यवस्था डबघाईस आली होती. नवनविन कृषी धोरणामुळे शेती आणि शेतकरी दोन्ही घटक अस्थिर झाले होते. शेतकऱ्यांना कर भरणे बंधनकारक असल्यामुळे सावकार आणि जमिनदार यांचे हक्क अधिक हुकुमशाही पध्दतीचे झाल्याचे स्पष्ट होते. यांचे अन्याय, अत्याचार, जुल्मी, हुकुमशाही, दंडुकाशाही इत्यादी प्रकारचे स्वभाव वेळोवेळी वाढताना दिसतात. मात्र यांच्यावर कार्यवाही होताना दिसत नाही. त्यांचे महत्व अधिक वाढले होते. यांच्याच वरदहस्तामुळे शेतकरी वर्ग आपला उदरनिर्वाह करू लागला. छोटे-छोटे शेतकरी, मजूर, भुमीहीन शेतकरी यांची सत्ता ग्रामीण भागात अधिक वाढली होती. अशी परिस्थिती निर्माण होण्यासाठी फक्त ब्रिटीशांचे कृषी धोरण कारणीभूत होते.

संदर्भ सूची :

१. चोपडा पी. एन., पुरी बी. एन., दास एम. एन. - भारत का सामाजिक सांस्कृतिक और आर्थिक इतिहास-खंड १,२,३- मॅकमिलन इंडिया लि., नवी दिल्ली-२००४
२. अनु. बेल्हेकर एन. के.- आधुनिक भारताचा इतिहास- एस. चंद आणि कंपनी लि. नवी दिल्ली-२०१२
३. देवरे पी. डी.- विचार मंथन- अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव
४. Chandra Bipan- History of modern India- orient BlackSwam
५. Chandra Bipan- India's struggle for Independenc-1857-1947
६. Sarkar sumit- Modern India -1885-1947-

Scanned with OKEN Scanner

प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे
इतिहास विभाग
पंकज कला महाविद्यालय,चोपडा

भारतीय कामगारांची पुरातन काळापासून मानवाच्या विकासात अत्यंत महत्वाची भूमिका राहिलेली आहे. त्याच प्रमाणे आजही भारताच्या आर्थिक विकासात कामगाराला महत्व आहे. कामगार विकासाचा केद्रंबिदू आहे. त्यांच्या कष्टामुळे अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळते. कामगार आहोरात्र काम करतो व व्यवसायाला आकार देते. मात्र त्या कष्टाच्या मोबदल्यात त्याला दाम मिळत नाही. तरीही तो त्याची तमा बाळगत नाही. तो रात्रदिवस काम करतो, मेहनत करतो. मात्र एक दिवस त्या सर्व गोष्टीचा त्याला पश्चाताप होतो त्याचे रुपांतर विद्रोहात होते. तस पाहता हा असुशिक्षीत घटक आपल्या कार्यकर्तृत्याची छाप मागे सोडताना दिसत नाही म्हणून महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह हा उपेक्षित राहलेला आहे. तो प्रकाशात आणल्या गेला नाही. कामगाराना स्वतःच्या हक्कासाठी सतत संप करावे लागले. भांडवलदाराना अनेकवेळा नफा मिळत राहीला. मात्र नफयाच्या तुलनेत भांडवलदारानी कामगार वर्गाला मोबदला दिला नाही. पर्यायाने कामगारानी अनेक वेळा अनेक ठिकाणी संप घडवून आणले. महाराष्ट्रात दुष्काळ पडला तेव्हा शेतातील मजुर वर्ग शहराकडे काम करण्यासाठी मोठया प्रमाणात आला. अशावेळी मिळेल तेवढया पैशात मिळेल ते काम कामगार करू लागला. या परिस्थितीचा दलाल वर्गानी मोठया प्रमाणात गैरफायदा घेतला. त्याच बरोबर भांडवलदार वर्गानी सुध्दा या परिस्थितीचा फायदा घेतला. या सर्व परिस्थितीला प्रतिउत्तर म्हणून कामगार विद्रोह माठया प्रमाणत झाल्याचे आढळतात. मात्र बरेच कामगार विद्रोह प्रकाश झोतात आल्याचे आढळत नाही. " अमेरिकन यादवी युध्दामुळे अमेरिकेतील उत्पत्र घटले. त्यामुळे भारतातील मालाला मागणि वाढली त्यामुळे भारतीय व्यापारी वर्गाला महत्व प्राप्त झाले होते. १८६० नंतर कापसाच्या मुल्यामध्ये आश्चर्यकारक तेजी वाढली महाराष्ट्रातील उदयोगाला त्याचा चांगला फायदा झाला"[1] मात्र त्या फायदयाच्या तुलनेत कामगारांना त्याचा मोबदला दिला गेला नाही. भांडवलदार वर्गानी स्वहित जोपासले. कापडाच्या व्यापारात तेजी वाढली त्यामुळे कामगारांवर काम करण्याचा जास्त भार पडू लागला मात्र त्यावेळी भांडवलदारानी कामगाराचे हित राखले नाही. या घटनेचा दुरगामी परिणाम कामगार वर्गाच्या आरोग्यावर झाला. आहोरात्र काम, विश्रांती नाही यामुळे कामगार वर्गात भांडवलदार वर्गाविरोधात असंतोष पसरला. कामगार वर्ग एकत्र येवू लागला. संघटन करून जनजागृती करू लागला. या एकसंघामुळे त्याच्या हक्कासाठी ते जागृत झाले. कामगार संघटना कामगारांमध्ये नवचैतन्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करू लागले. कामगार संघटनानी अनेक वेळा आपले हक्क मिळविण्यासाठी संप घडवून आणले. याच काळात महाराष्ट्रात अनेक संप झाल्याचे आढळते. मात्र ती संपाची सुरूवात होती. "१८७३ साली मुंबईच्या गिरणी कामगारांना दिली जाणारी अमानुष वागणूक सर्व जनतेच्या निदर्शनास अगदी प्रथमच आणून दिली गेली"[2] या घटनेमुळे मुंबई प्रांतात कामगारानी संप घडवून आणण्यास सुरुवात केली होती. १८७२-७३ वर्षातील मुंबई सरकारच्या शासकिय अहवालात स्त्री कामगार, बाल कामगार यांच्या कामाची परिस्थितीची व कामाच्या वेळाची माहिती फार मोठया सविस्तरपणे देण्यात आली होती. कमी पगार व अधिक तास काम यामुळे मुबंई प्रांतात कामगार वर्ग संप घडवून आणत होते.

Scanned with OKEN Scanner

"१८७५ साली नागपुरच्या प्रक्रेस मिलमध्ये संप झाला"[३] या घटनेचे प्रसाद महाराष्ट्राच्या अनेक मोठया शहरामध्ये झाल्याचे जाणवते. या काळापासुनच कामगार वर्गाला एकतेचे महत्व समजले होते. कारण या सततच्या संपामुळे भांडवलदार व मालक वर्ग काही प्रमाणात नमताना दिसतो. "सन १८७२ ते १८९० या दरम्यान मुंबई या ठिकाणी २५ संप झाले असा अंदाज आहे."[४] या अंदाजावरून आपणास असे स्पष्ट सांगता येते की, महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी कामगार वर्गात संघटन होऊन संप मोठया प्रमाणात घडवून आणल्या जावू लागले. एकसंघ, एकजुटपणा, एकता व नेतृत्व या गोष्टीचे महत्व या असुशिक्षित वर्गाला खऱ्या अर्थाने चांगल्या दिवसाची ही सुरुवात होती. महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोहाची ही सुरुवात काहीच दिवसात भारतात अनेक शहरामध्ये पोहचली होती. हा कामगार वर्गाचा दृष्टीने एक चांगला परिणाम होता. "१८८६ ला ६ वेळा कामगारांनी तिव्र स्वरुपाचे आंदोलन मुंबईत केले होते."[५] या घटनेवरून असे दिसुन येते की, मुंबई प्रांतात कामगार वर्ग जागृत झाला होता. दिवसेन दिवस त्यांच्यात भांडवलदार वर्गा विरूध्द तिव्र नाराजी निर्माण होताना दिसते. " ग्रेट ब्रिटन मधील कामगार वर्गाने आपला नैतिक पाठींबा भारतीय कामगार वर्गाला दिला होता"[६] तो कामगार वर्ग ऐवढयावरच थांबला नाही तर त्यांनी इंग्लडमधील चिटणीसांच्या कार्यलयापुढे निदर्शने केली. या घटनेमुळे महाराष्ट्रातील कामगार वर्गाला पाठींबा मिळाला त्यांचे मनोध्यैर्य वाढले. " १८९० साली कापड कामगारांच्या चळवळीत स्त्री कामगारांनी पुढाकार घेऊन संपात भाषणे केली आहेत"[७] या घटनेमुळे आपणास असे आढळते की, भारतात स्त्री चुल आणि मुल ऐवढया पुरतीच मर्यादीत होती ती स्त्री आता चळवळीत सहभागी होऊ लागली. ऐवढेच नव्हे तर चळवळीच्या व्यासपीठावर स्वतः भाषण देण्यास पुढे येऊ लागली. म्हणजे कामगार विद्रोह दिवसेन दिवस तिव्र होताना दिसतो. त्यांची ढगढग सर्वत्र प्रचार व प्रसारित होताना आढळते. "गरिब व अज्ञानी लोक जेव्हा पोटासाठी खपतात तेव्हा ते आपल्या धन्याचा जुलूम त्यास सहन होईपर्यत सोसतात. परंतू जो जुलूम जेव्हा मर्यादेबाहेर जातो तेव्हा त्याच्या डोक्यात येईल तसा प्रकार करण्यास ते प्रवृत होतात"[८] आठवडयास होणारा पगार १५ दिवसानी करण्याचा मालकानी निर्णय घेतला. हा निर्णय मजुरांना अंधारात ठेवून घेतला होता. भांडवलदार व गिरणीमालक अधिकारी यंत्रणा वेठीस धरून मन मानेल तसा कारभार करत. नितीनियम व व्यवहार यांचा कोणताही विचार होत नव्हता. अरेरावीची भाषा, कामगाराना गुलाम म्हणून वागणुक नेहमी हा वर्ग देताना दिसतो. या सर्व घटनाचा निषेध म्हणून कामगार वेळोवेळी विद्रोह करत होते. वेळोवेळी होणाऱ्या कामगार विद्रोहामुळे "रविवार १० जून १८९० रोजी बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशने कामगारांना दर रविवारी सुटटी देण्याचा जो निर्णय घेतला तो भारतातल्या कष्टकरी शक्तीच्या एकजुटीने मिळविलेला पहिला महत्वपुर्ण विजय होय"[९] या सुटटीमुळे कामगार वर्गाला एक दिवसाचा आराम मिळू लागला. परंतू अनेक गिरण्यात रविवारी कामगारांना येणे बंधनकारक होते. त्यांचे कारण म्हणजे यंत्राची साफसफाई करणे. सदर काम पुर्णपणे विनामोबदला करूण घेतले जात असे. या दिवसी एखादा कामगार कामावर आला नाही तर त्या संबंधीत कामगाराचा एक दिवसाचा पगार कापला जात असे. म्हणजे अप्रत्यक्ष कामगार वर्गावर हा अन्याय होता. या अन्यया विरूध्द महाराष्ट्रात अनेक विद्रोह झाले होते. "N.A. Moos, the chief Inspector of Factories spoke of all Factories every Said that there were at Least two Strikes every year in every Factory"[10] अशा घटना वारंवार होतात. त्यामागखे

कारण म्हणजे कामगाराना कोणतीही नोटीस न देता त्यांना कामावरून कमी केल्या जात असे त्यांचा पगार कमी केल्या जात होता. संबंधीत कामगाराना सदर घटना दोन महिन्यानंतर कळत होत्या. कारण कामगाराना दोन ते तिन महिन्या नंतर पगार मिळत होता. अशा घटना नेहमी होत होत्या. यामुळे कामगार विद्रोह करत होते. अशा पध्दतीचे विद्रोह झाले की गिरणी मालक कामगारांना कोणतीच नोटीस न देता कामावरून कमी करत होते. "१८९२ मध्ये २८०० कामगारांना कमी केले होते"[११] या घटनेमुळे कामगार वर्गात मोठी दहशत निर्माण झाली होती. अनेक कामगार बेघर झाले होते. अनेकांचे संसार उध्वंस्त झाले होते.हा लढा तिव्र करण्याचा प्रयत्न कामगार वर्गानी केला, परंतू गिरणी मालकांनी काही कामगारांना जवळ करून कामगार वर्गात फुट पाडली होती. मात्र काही. कामगार एकजुटीने राहले सदर लढा अतिशय तिव्र स्वरूपाचा करण्याचा पर्यत्न केला. "१८९३ मध्ये डेव्हीड ससुन यांच्या नेतृत्वखाली ८००० कामगारांनी लढा तिव्र केला होता"[१२] अशा घटना या काळात अधिकाधिक होताना दिसतात कारण की, गिरणी मालक आपल्या हुकुमशाही पध्दीतीने कामकाज करताना दिसतात. या घटनेचे पडसाद तिव्र गतीने झाल्याचे जाणवते. "१८९२ च्या अखेरिस आणि १८९३ च्या सुरुवातीस गिरणीमालक पुर्वसुचना न देता पगाराच्या दिवशी पगारात अचानक कपात करून कामगारांची कोडी करू लागले"[१३] या घटनेमुळे संपाची लाट उसळली. परंतू याच काळात नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्यावर भ्रष्टाचाराचा आरोप केला गेला. मात्र सर्व आरोप धादांत खोटे होते. यामुळे कामगार वर्गात व्यवस्थापक व गिरणी मालका विरोधात असंतोष पसरला. त्याचा परिणाम म्हणजे आंदोलन "संपावर गेलेल्या संतप्त कामगारानी व्यवस्थापकास धक्काबुक्की केली त्यांच्यावर दगड अगर जोडे फेकले"[१४] यामुळे मुंबई प्रातातील कामगार वर्ग चवथळून उठला त्यांनी आंदोलन तिव्र केले. यावेळी लोखंडे योनी कामगाराना आवाहन केले की, हा प्रश्न शांततेच्या मार्गाने सोडवू. "जे काही करणे ते कायदेशीर रीतीने करा. दंगाफिसाद करू नका"[१५] परंतू कामगार वर्ग एक झाल्यामुळे त्यांच्यात गिरणी मालकाविरूध्द तिव्र असंतोष निर्माण झाला होता. त्यांना त्यांच्या एकतेचे महत्व कळले होते. त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढला होता. भांडवलदार आर्थिकदृष्टया सक्षम असले तरी ते कामगारांच्या मेहनतीवरच सक्षम आहेत. आपण कष्ट करतो म्हणून हा वर्ग आर्थिकदृष्टया सक्षम आहे. अशी महत्वकांक्षा कामगार वर्गात निर्माण झाली होती. १८९७ मध्ये दरोज दिला जाणारा पगार बंद केल्यामुळे कामगारांनी आंदोलन केले होते. या तिव्र आंदोलनामुळे कामगारांचे महत्व वाढले होते. त्यांच्या मागण्याकडे काही प्रमाणात लक्ष दिल्या जावू लागले. मात्र १८९७ नंतर महाराष्ट्रातील कामगार लढा काही प्रमाणात मंदावला होता. "या काळात कामगार चळवळीचा जोर टिकू शकला नाही कारण की, नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या मृत्यूमुळे चळवळ नेतृत्वाला पारखी झाली होती.[१६]

निष्कर्ष:-

१. सुरूवातीला भारतात कामगार संघटन नव्हते.
२. कामगार वर्गात शिक्षणाचा अभाव जाणवतो.
३. भारतात कामगार कायदे सक्षम नव्हते.
४. गिरणी मालकानी नफयाच्या तुलनेत कामगाराना पगाराचा मोबदला दिला नाही.
५. कामगारांच्या आरोग्याची काळजी घेतल्या गेली नाही.
६. सुटटीच्या दिवसी कामगारांना कंपनीत काम करणे बंधनकारक होते.

Scanned with OKEN Scanner

७. महाराष्ट्रात नारायण मेघाजी लोखंडे च्या रुपात कामगार चळवळीला नेतृत्व लाभले.
८. गिरणी मालक कामगार वर्गात फुट पाडत होते.
९. कामगारांना राहण्याची योग्य सोय नव्हती.
१०.सुरुवातीला कामगारांना स्वतःच्या हक्काची जाणिव नव्हती.
११.महाराष्ट्रात कामगारांचे अनेक तिव्र आंदोलन झाली.
१२.या काळात कामगारांच्या संघटनात्मक स्वरूपाची बांधनी झाली.

संदर्भ :-

१. Gupte V.- Lobour Movement in Bomboy, Govt. of Maharashtra,-1981-P.No.05
२. अनु. अिनामदार प. ना. -(रामानुजम जी) - बाबुल वृक्षाच्या छायेतील कामगार कथा,-राष्ट्रीय मिल मजदूर संघ, परेल,मुंबई- पान नं. ०५
३. अहवाल- कामगार शिक्षण केंद्र,मुंबई- पान नं. २४
४. कित्ता-पान नं. २४
५. उपरोक्त-पान नं. २१
६. उपरोक्त-पान नं. ०६
७. कित्ता--पान नं. ०६
८. प्राचार्य माळी डॉ. भा.गो.- नारायण मेघाजी लोखंडे - महाराष्ट्र राज्य साहिज्या आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई - पान नं. ०९
९. कदम मनोहर, नारायण मेघाजी लोखंडे -अक्षर प्रकाशन,मुंबई -पान नं. ८८
१०. उपरोक्त-पान नं. २१
११. कित्ता-पान नं. २१
१२. कित्ता-पान नं. २१
१३. उपरोक्त-पान नं. ०६
१४. कित्ता--पान नं. २६
१५. कित्ता--पान नं. २६
१६. कित्ता--पान नं. २८

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

9. Role of GIS in Human Geography

Prof. Ajay D. Patil
Asst. Prof. Dept. of Geography, Pankaj Arts College, Chopda.

Abstract

The purpose of this paper is to provide an introduction to geographic information systems (GIS) and a research framework for information systems researchers. The paper summarizes the main GIS features, functions, and capabilities, including a research framework for GIS. In addition, several opportunities for research are suggested including those related to GIS management, organizational impacts, collaborative issues, evaluations of decision making effectiveness, and societal impacts in both developed and developing countries.

Introduction

This admonition is sage advice and sets the stage well for discussing applications and research opportunities for geographic information systems (GIS) in business. GIS are increasingly being used in business because they are powerful tools that can be used to unleash the wealth of information that is locked up in the data that describes location (e.g., addresses, zip codes, counties, latitude and longitude). GIS. is a decision support tool that allows a user to bring together spatial data (e.g., maps) and databases containing attribute and other types of data (e.g., images or graphs). A key features of GIS which distinguishes it from other information systems is that the spatial relationship between objects can be integrated into analyses. This provides users the opportunity to realize greater benefits from their data because most data include a significant geographic component.

Geographic Information Systems: A Definition

A logical starting point for discussing GIS is to define the term. It should be recognized that GIS is more than a tool for map preparation or for generating presentation graphics. For example, several spreadsheet packages now include GIS functionality that allows users to prepare map displays. Although such capabilities are useful for creating presentation graphics and similar displays, this represent only a few of the capabilities that full-function GIS possess. Thus, GIS should be viewed as much more than a simple mapping tool

GIS Applications

Most organizations use information systems for one or more of the following core applications: transaction processing, operations, inventory management, planning and decision

making, and internal management and control. GIS can be used for these and other applications because they possess functionalities that are common to other types of information systems. However, GIS also possess unique functionalities that distinguish them from other information systems.

GIS and Human Factors

Because GIS is a technology that supports the manipulation and analysis of spatial data, the display characteristics and tools associated with the user interface are critical in the use and management of GIS. Consequently there is a great need for ongoing research in human factors issues associated with using GIS. There is a rich literature on human factors that can be applied to GIS. Early research about human factors in geographic data analysis studied how humans perceive and mentally process data on maps.

Decision Making and Collaboration

Often GIS are used only as a tool to query a database or as a vehicle for displaying maps and spatial imagery. In this context, GIS represents an important enhancement to traditional database management systems and presentation graphics tools because it provides the decision maker with a powerful way to organize, retrieve, and display data based on it's spatial characteristics. However, as noted above, GIS can also be employed as a tool to support more sophisticated manipulations and analyses of data. For instance, most current GIS incorporate transformational and statistical functions and thus can be used to manipulate data and develop analyses and projections. Even though GIS provide researchers with capabilities that are not present in other information systems, little has been done to examine the efficacy and efficiency of GIS functionality in supporting decision making. One of the few reported studies of GIS supported decision making did find that GIS enables the decision maker to answer certain kinds of questions more quickly and more accurately compared to decision makers using paper maps.

Nevertheless, more needs to be done to precisely evaluate whether and how various GIS functions, tools, and displays influence decision quality, user satisfaction, and other variables related to decision making . For instance, more research is needed to examine the impacts of varying display characteristics, data representations, and map projections on decision making.

Organizational Impacts

As GIS are diffused into various orzations, they are likely to have significant impacts oil the structure and operation of these organizations. Furthermore, as GIS becomes more pervasive, it is also likely to have greater impacts on the society as a whole. Prior research on various information systems have found that information technology can have important and, in some

cases, unanticipated impacts on power, politics, and organizational design. GIS is a tool with the potential to improve activities related to decision making, planning, and information exchange. Information systems that change organizational patterns of information exchange or information availability have the potential to significantly change both the power and political structures within organizations . GIS is likely to change the information flow within organizations and therefore the distribution of power should be expected to change as well . In addition, as information distribution patterns change, so too should the form of the organization . For instance, greater interdepartmental collaboration should be expected as organizational units are, in many cases, required to share data and other GIS resources . Thus, future research should focus on the relationship between collaboration, organizational communication, and GIS adoption.

Social Impacts

With the arrival of most new technologies also comes the potential for impacts, both positive and negative, on the society in which the technology is used. GIS is no different. For example, GIS has been used for several years in developed countries such as the United States and the United Kingdom for public policy and political applications. As GIS technology diffuses into a greater number of government and businèss organizations, increasing societal benefits derived from more efficient and effective decision making and planning should be realized. For instance, one of the authors [BEM] is currently working with the Department of Labor's Labor Market Information Training Institute to bring GIS into State Employment Security offices. GIS is sought by these agencies to bring improved service to the unemployed and to employers within each statistic.

Developing GIS In many ways, GIS is similar to other types of information systems such as decision support systems and management information systems. As is the case with these other systems, GIS needs to be managed properly to be used effectively. Information systems researchers possess a rich literature that can be applied to studying GIS . For instance, an important concern facing management when adopting a new technology is whether the technology will be accepted and used by members of the organization. Yet, in the context of business, little has been done to examine GIS adoption and diffusion , for a review of several case studies of GIS adoption in the public sector], the GIS development process , and cost/benefit tradeoffs . The research on GE development and implementation published to date has focused primarily on public sector organizations and on technical rather than behavioral factors affecting success.

Scanned with OKEN Scanner

Conclusions

The purpose for this paper was to describe GIS and explore how information systems researchers can set about j to examine this technology. The paper summarized the main GIS features, functions, and capabilities. In addition, several applications for GIS were discussed. The paper concluded with a discussion of a proposed framework which defines those areas where information systems faculty can focus their research efforts. GIS is moving quickly into the private sector, yet few members of the information systems research community have actively examined this technology. Many opportunities exist for research. For instance, more information about managing GIS through the implementation and operational phases of its life-cycle is needed. In addition, research needs to examine issues related to organizational impacts of GIS, collaborative issues, decision-making effectiveness, and factors affecting human perception and cognition. Finally, much needs to be done to examine the societal impacts of GIS in both developed and developing countries. GIS is important because it will likely become an integral part of many information systems. Most business problems include significant spatial components, thus GIS represents a powerful tool that can be used to assist decision makers to ask and answer questions they could not address previously.

References

1. Aangeenbrug, R.T. (1991). A critique of GIS. in D.J.Maguire, M.F.Goodchild, & D.W. Rhind (eds.), Geographic Information Systems: Principles and Applications, Vol. 1, London: Longman Scientific & Technical, 101-107.
2. Abrams, M.E. (1994). Valuing privacy in the information age. GeoZnfo Systems (4:6), 26-28.
3. Antenucci, J.C., Brown, K., Croswell, P.L., & Kevany, M.J. (1991). Geographic Information Systems: A Guide to the Technology. New York, N.Y.: Van Nostrand Reinhold.
4. Kapur, Anu (1998),Indian Geography: A future with a difference (1998): . Allied Publishers Limited, Mumbai. 1-21

Scanned with OKEN Scanner

भारत का जल संसाधन विकास – भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर का उल्लेखनीय योगदान

– प्रा. अजय डी. पाटील
पंकज कला महाविद्यालय,
चोपडा

जल एक प्रमुख प्राकृतिक संसाधन है जल संसाधन का सम्बन्ध संपूर्ण मानव जीवन, मानव सभ्यता एवं संस्कृति से निकट तथा बहुत गहरा रहा है। जल मानव जीवन के लिए नितांत आवश्यक तथा पवित्र माना जाता है। इसीलिऐ जल संसाधनो की राष्ट्रीय स्तर पर नियोजन, विकास, कार्यान्वयन और प्रबन्धन की आवश्यकता है। राष्ट्रीय जलनिति यह स्पष्ट करती है कि जल एक दुर्लभ और पवित्र राष्ट्रीय साधन है। उसका संवर्धन, प्रगती और आयोजन होना जरुी है। जल संसाधन की परियोजनाएँ बहुउद्देशिय होनी चाहीए जैसे कि पेयजल, सिंचाई, जल विद्युत निर्माण, बाढ नियंत्रण, नौचालन तथा उद्योग के लिए होनी चाहिए।

देश की जलनिति बनाने तथा जल संसाधन विकास के लिए बहुत सारे शास्त्रज्ञों तथा अभियंताओं ने अपना योगदान दिया है। इन विभूतियों में सर मोक्षगुंडम विश्वश्वरया, डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर, रायबहादूर, डॉ. ए.एन.खोसला, डॉ. के.एल.राव, डॉ. मेघनाद साहा, मानसिंग विशेष अभियंता (सिंचाई) बंगाल सरकार, ए. करीम,उपमुख्य अभियन्ता (बिहार सिंचाई विभाग), एच.सी. प्रयिर, सचिव , बी. एल. सबरवाल, जे. के. रसेल, डब्ल्यू. एल. व्हर्दवीन, डी. एल मुजूमदार सर इगलिस आदी का जल संसाधन विकास के लिए विशेष योगदान रहा है।

भारत निरंतर विकास की दिशा में बढ रहा है। औद्योगिक उत्पादन वृध्दि के साथ-साथ अनेक संस्थान भी विकसित हुए है। विकास की उपलब्धी के फलस्वरुप हमारे देश ने विश्व के अग्रगण्य औद्योगिक देशो में स्थान प्राप्त कर लिया है। विकास के कारण लोगों में आर्थिक सपन्नता आयी है। लोगों का जीवन स्तर भी सुधरा है। तथापि, इस विकास के लिए जल संसाधन क्षेत्र का एक अहम योगदान रहा है। देश के विकास के लिए डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर सन १९४२ से १९४६ के दौरान वायसराय के मंत्रिमण्डल के श्रम मंत्री के रुप में थें उन्होने बहुउद्देशीय नदी घाटी विकास, जल संसाधन का उपयोग, रेलवे और जलमार्ग, सिंचाई तथा नौचालन आयोग, केंद्रीय जल आयोग, तकनिकी बिजली बोर्ड का निर्माण, केंद्रीय जलमार्ग, दामोदर नदी घाटी निगम, महानदी पर हिराकुंड बाँध का निर्माण और सोन नदी परियोजना यशस्वी करने के लिए योगदान दिया है। इससे कम लोग परिचित है। डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकर की अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र तथा संवैधानिक कानून के क्षेत्र में बुध्दिमता तथा कल्पना अलौकीक थी। श्रम मंत्रालय को जल एवं विद्युत नीति और नियोजन के फायदे को समझना डॉ. अम्बेडकर की भूमिका के पहलू को उजागर करना जरुरी है।

डॉ. अम्बेडकर की जल संवर्धक भूमिका

२० जुलाई १९४२ को वाइसराय के मंत्रीमण्डल में श्रम मंत्री के रुप में कार्य ग्रहण किया। श्रम विभाग के साथ-साथ उनको सिंचाई और विद्युत शक्ती विभाग का भी कार्यभार सौपा गया था। तब डॉ. अम्बेडकर ने युध्दोत्तर पुर्ननिर्माण समिति ब्दारा अपनी जल संसाधन की बहुउद्देशीय नदी घाटी विकास की नीति अपनाई। इस समिति में केंद्र सरकार प्रान्तीय सरकार, रियासतों की सरकार तथा व्यापार, उद्योग और वाणिज्य के प्रतिनिधि भी शामिल थे। मंत्री के रुप में उन तीनों विभागों के सचिव बाबासाहेब डॉ. अम्बेडकर की अध्यक्षता में कार्य करते थे। डॉ. अम्बेडकर के जल संवर्धन के बारे में विचार उल्लेखनीय तथा सराहनीय है।

डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर कहते थे, यह सोचना गलत है कि पानी की बहुतायत कोई संकट है, मनुष्य को पानी की बहुतायत के बजाए पानी की कमी के कारण ज्यादा कष्ट भोगने पडते है। कठिनाई यह है कि प्रकृति जल प्रदान करनें में केवल कंजूसी ही नही करती, कभी सूखे से सताती है तो कभी तूफान ला देती है। परन्तू इससे इस तथ्य पर कोई अन्तर नही पडता कि जल एक सम्पदा है। इसका वितरण अनिश्चित है। इसके लिऐ हमें प्रकृति से शिकायत नही करनी चाहीए, बल्की जल संरक्षण करना चाहिए

जनहित के लिये यदी पानी का संरक्षण अनिवार्य है, तो पुरता बनाने की योजना भी गलत है। यह ऐसा तरीका है, जिससे जल संरक्षण का अन्तिम लक्ष्य प्राप्त नही होता। इसलिये इसे त्याग दिया जाना चाहीए। ओडिशा का डेल्टा ही एकमात्र उदाहरण नही है जहाँ अत्याधिक पानी आता है और उसके कारण बहुतायत से संकट उत्पन्न होता है। अमेरिका में भी यही समस्या है। वहाँ की कुछ नदियों मिसौरी, मियामी और हेतेसी ने भी ऐसी समस्या उत्पन्न की है।

डॉ. अम्बेडकर कहते थे कि, ओडिशा को भी वही तरीका अपनाना चाहीए जो नदियों की समस्या से निपटाने के लिए अमेरिका ने अपनाया है, वह तरीका है पानी का स्थायी भण्डार रखने के लिये कही जगह नदियों पर बाँध बनाना। ऐसे बाँध सिंचाई के साथ अन्य कई लक्ष्य भी साधते है। महानदी में बह जाने वाले पूरे पानी का भण्डारण सम्भव है। इतनी भूमी होने पर, दस लाख एकड जमीन की सिंचाई हो सकती है। जलाशयों मे एकत्र जल से बिजली उत्पादन भी हो सकती है। उपरिनिर्दिष्ट विषयो पर डॉ. अम्बेडकर के अपने खुद के विचार थे।

सन १९४२-४६ में राष्ट्रीय जलनिति अपनाई गई। तब बाबासाहेब अम्बेडकर स्वयं भी सम्बाधित विचार-विमर्श में सक्रिय सहभागी थे। १५ नवम्बर १९४३ से लेकर ८ नवम्बर १९४५ तक उन्होने श्रममंत्री के रुप मे पाच सगोष्ठियों को सम्बाधित किया था। इस उपलक्ष्य में उन्होंने तकनिकी संस्थाओ का निर्माण किया। केंद्रीय जलमार्ग, ऊर्जा तथा अन्तरराष्ट्रीय नौचालन आयोग के बाद में नामान्तरण केंद्रीय जल

आयोग हुआ। बहुउद्देशीय जलसंसाधन विकास, दामोदर नदी घाटी परियोजना, महानदी बहुउद्देशीय परियोजना आदि संकल्पनाओं का निर्माण किया गया। डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने भारत की जिन दो बडी परियोजनाओ का निश्चय किया है, वह है दामोदर और महानदी परियोजना।

दामोदर नदी घाटी प्राधिकरण का गठन

डॉ. अम्बेडकर ३ जनवरी १९४४ की दामोदर नदी घाटी परियोजना की पहली संगोष्ठी में कहा था कि, दामोदर परियोजना बहुउद्देशीय होनी चाहीए। इस परियोजना का बाढ की समस्या के साथ-साथ सिंचाई, ऊर्जा, और नौचालन के लिए इस्तमाल होना जरुरी है। इसलिए नदीघाटी प्राधिकरण, केंन्द्रीय जल तथा सिंचाई नौचालन आयोग, केंन्द्रीय तकनीकी ऊर्जा मण्डल के निर्माण में उनका योगदान रहा। पानी के बहुउद्देशीय विकास के लिए उनके व्दारा उठाए गए कदम साहसी कदम माने जाते है।

उस समय बंगाल की दामोदर नदी में दुःख का मूल कही जाने वाली दामोदर वस्तुतः भारत की राष्ट्रीय समस्या के रुप में उभरकर आ रही थी। बाढ की समस्या बहूत गंभीर थी। अनाज की कमी तथा यातायात की समस्या खडी हुई थी। १७ जुलाई १९४३ को दामोदर नही में आई बाढ के कारण गम्भीर संकट उत्पन्न हो गया था। पाच दिनों के लगातार जल रिसाव के कारण यह दरार १००० फूट चौडी हो गई। इस प्रकार आई बाढ से ७० से अधिक गाँव प्रभावित हुए थे। १८ हजार मकान नष्ट हो गए थे। इस बाढ में मानव जीवन की हानी बहुत हुआ करती थी। इसलिए उस समय के बंगाल के राज्यपाल लार्ड ई.जी. केसी ने श्री. महाराजाधिकार वर्धमान की अध्यक्षता में एक दस सदस्यीय जल समिति गठीत की थी। जिसमें मेघनाद साहा जैसे विख्यात वैज्ञानिक भी शामिल थे। श्री. मेघनाद साही अनुसूचित जाति समुदाय के सदस्य थे। समिति ने जो रिपोर्ट प्रस्तुत की, वह राज्यपाल व्दारा केन्द्र सरकार के पास उचित कार्यवाई के लिए भेजी गई। बंगाल की समस्या हम करने के लिए डॉ. अम्बेडकर ने गवर्नर जनरल लॉर्ड वेव्हेल अभियन्ता के साथ काम करने की इच्छा प्रकट की थी।

अमेरिका की टेनेसी नदी घाटी परियोजना के आधार पर आयोजन करना निश्चित किया गया। बाढ नियंत्रण, जल सिंचाई और जल विद्युत निर्माण इन तीन लक्ष्यों की पूर्ती के लिए केन्द्र सरकार के अधीन डब्ल्यू.एल. व्हर्दवान नामक एक अमेरिकन ने दामोदर नदी घाटी परियोजना का प्रस्ताव तैयार किया। प्राथमिक प्रतिवेदन के अनुसार, एक दस लाख क्यूसेक्स के बाढ के आधार पर आठ बाँध बराकर नदी पर बेरमो, अयर सनोलापूर बाँध दामोदर नदी पर, बोकोरे तथा कोनार बाँध का बनाया जाना तय हो गया। इसके उपरान्त चार विशाल बाँधो का निर्माण हुआ। उनका मुख्य उद्देश ऊर्जा निर्माण, कृषी सिंचाई, तापीय केन्द्र और औद्योगिक विकास के लिए किया गया। तिलैया बाँध ४५ मीटर ऊँचाई, कोनार बाँध ५८ मीटर ऊँचाई, मैथॉन बाँध ५६ मीटर ऊँचाई और पानशेत बाँध ४९ मीटर ऊँचाई का निर्माण क्रमशः १९५३, १९५५, १९५७ और १९५९ वर्ष में पूरा हुआ।

दामोदर नदी घाटी परियोजना से बहुउद्देशीय विकास बाढ नियंत्रण, सिंचाई और परिणामस्वरुप अकाल से मुक्ती तथा बिजली आपूर्ती की सम्भावना थी। इसलिए बंगाल और बिहार की सरकार ने इसका उत्साह से स्वागत किया। क्योकी इस परियोजना में १. ४७००,०० एकड क्षेत्र में नियमित जलाशय से जल उपलब्ध होने वाला था। २. ७६०,००० एकड क्षेत्र की अविरत सिंचाई के लिए पर्याप्त जल उपलब्धता ३. ३००,००० किलो वॅाट बिजली ४. ५० लाख लोगों का प्रत्यक्ष रुप से कल्याण होने वाला था।

महानदी घाटी बहुउद्देशीय परियोजना

डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने कटक में ओडिशा की नदियों के विकास की बहुउद्देशीय परियोजना पर सम्बोधन दिया। बीज भाषण उध्दोधक तथा महत्वपूर्ण है। डॉ. अम्बेडकर ओडिशा की बाढ की समस्या से मुक्ति चाहते थे। ओडिशा में मलेरिया से भी मुक्ति जाना चाहते थे। नौचालन तथा सस्ती बिजली तैयार करके वे अपनी जनता का जीवनमान स्तर सुधारणा चाहते थे। इसके सभी उद्देश सौभाग्य से एक योजना से पूरे हो सकते है। अर्थात जलाशयो का निर्माण और नदियों के बह जाने वाले पानी का भण्डारण।

इस बाढ की समस्या की सुलझाने के लिए सन १९२८ में उडिसा में आई बाढ की जाँच के लिए सर मौक्षगुंडम विश्वश्वरया के नेतृत्व में उडिसा बाढ नियंत्रण जाँच समिति का गठन किया गया। विश्वश्वरया जैसे प्रख्यात अभियन्ता ने दो रिपार्ट पेश की थी। उस समय डॉ. अम्बेडकर दामोदर नदी परियोजना में व्यस्त थे। उनके कार्य की सराहना करते हुए उडिसा के प्रसिध्द नेता हरकिशन मेहताब ने बाबासाहेब को पत्र लिया और महानदी घाटी बहुउद्देशीय परियोजना का विकास करने की इच्छा प्रकट की।

सन १९५४ में उडिसा नदी बाढ समस्या भारत सरकार के पास सुलझान के लिए भेजी गई। वैसे डॉ. खोसला केंन्द्रीय जलमार्ग, सिंचाई तथा नौचालन आयोग के अध्यक्ष के नाते भेट की। उडिसा राज्य के गवर्नर के सलाहगार बी.के. गोखले तथा मुख्य अभियन्ता रायबहादूर ब्रिज नारायन इस नतीजे पर पहुँचे की उडिसा राज्य की बाढ़, अकाल, गरीबी और बिमारी के निर्मूलन के लिये नदी जैसे जलसम्पदा का जलाशय का निर्माण करके पानर का नियंत्रण, संवर्धन तथा विनियोग कर सकते है। इस प्रकार बाढ नियंत्रण करके सिंचाई नौचालन जल विद्युत निर्मीती, मत्स्यपालन और मनोरंजन के लिये पानी का उपयोग हो सकता है।

सन १९३७ में सर मोक्षगुंडम विश्वश्वरया के प्रतिवेदन ने बहुउद्देशीय नदी घाटी विकास करने की सिफारस की थी। बहुउद्देशीय विकास अमेरिका में टेनेसी नदी घाटी परियोजना, कोलम्बिया बेसिन विकास के अन्तर्गत घाटी विकास किया गया था।

डॉ. ए.एन. खोसला के नेतृत्व में महानदी पर बाँध का निर्माण करने का फैसला किया गया।

१. इन तिनों बाँधों के निर्माण में अतिरीक्त जल का इस्तमाल बाढ नियंत्रण ही नही बल्की सिंचाई, नौचालन और ऊर्जा निर्माण के लिए करना।
२. बाँध पर नौचालन जलाशय के निर्माण तथा यथासम्भव मध्यस्थ स्थान पर समुद्र के मुख से ५०० कि.मी. की दूरी तक महानदी नौचालन को बनाय रखना।

Scanned with OKEN Scanner

३. चिरस्थायी सिंचाई के लिये नहर प्रणाली का निर्माण करना।

४. सस्ती ऊर्जा का प्रयोग, कृषी उद्योग एवं क्षेत्र की बडी खनिज सम्पत्ति के उचित लाभ उठाने के लिये तीन बाँध पर ऊर्जा संयंत्र निर्माण करना।

५. जल विकास और मलेरिया रोधी कार्य करना।

६. मत्यपालन एवं उत्पादन की सुविधा का प्रबन्ध करना।

इस प्रकार नदी विकास प्रबन्धन के लिये देश स्तर पर जलनीति का निर्माण हो गया।

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने इस देश की पूरी जल संसाधन विकास नीति बनानें में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। इसलिए उनका व्यक्तित्व तथा विचारधारा पूर्णत: और सही मायने में समझने की नितांत आवश्यकता है। राष्ट्र कोन सी दिशा में जाना चाहिए, उसका सटीक आरेखन ही उनके विचारो में स्पष्ट दिखाई देता है। अर्थ विषयक, कृषी विषयक पर्यावरणवादी तथा जल संसाधन विषयक दृष्टिकोन पूरी गम्भीरता से न लेने से ऐसी दुर्दशा देश को झेलनी पड रही है। डॉ. अम्बेडकरका बहुउद्देशीय नदी घाटी विकास का मॉडल आज हिमालय की बहती नदीयों के बारे में अहम किया जा सकता है। [illegible] ब्रम्हपुत्रा, यमुना, कोसी, गंडक आदी नदियों के जल प्रबन्धन के [illegible] में सोचना जरुरी हुआ है। पानी की दुर्लभता, पानी की बढती [illegible] बढते हुए शहरीकरण, गहराते पर्यावरण की समस्या में बदलाव [illegible] को जलसंकट हो सकता है। सन २०५० ज्यादा दूर नही है, जल [illegible] आवश्यकता के लिए अभी से जल के प्रबन्धन, नियोजन तथा संरक्षण के बारे में प्रणाली विकसित कर जल बचाया जा सकता है। बहुउद्देशीय विकास पहलू स्वीकार कर नदियों पर विचार करना अनिवार्य [illegible] जा सकता है।

संदर्भ

१. जाधव, नरेंद्र (१९९२). डॉ. आंबेडकर आर्थिक [illegible] आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन,पुणे

२. वसु दुर्गादास (अनु), ब्रजकिशोर शर्मा,(२०००) भारत का संविधान एक परिचय, वाधवा एण्ड कंपनी नागपूर, [illegible] संस्करण.

३. कीर, धनंजय, (१९९०). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: जीवन पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

४. मोरे शेषराव, (१९९९). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण एक अभ्यास, पायल प्रकाशन

5. www.wikipedia.com

सूखा एक प्राकृतिक आपदा : विशेष सन्दर्भ में महाराष्ट्र का मराठवाडा प्रदेश

प्रा.अजय डी. पाटील
भूगोल विभाग
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा, जि.जळगांव.

सूखा जल के अभाव का संचयी प्रभाव होता है। जिसका प्रभाव एक प्राकृतिक आपदा के रुप में कृषी, प्राकृतिक परिवेश तथा सम्बंधित प्रकमों पडता है। इसकी प्रभावशिलता निरंतर बढती जाती है, तो अकाल की स्थिती उत्पन्न होत जाती है। वैज्ञानिक भाषा में सूखा किसी भी भूभाग में व्याप्त उस असामान्य मौसमी की अवस्था को कहते है, जहा वर्षा की संभावना रही हो पर वर्षा न हुई हो। दिर्घकाल तक शुष्कता में वृध्दी के कारण सूखे की स्थिती बनती है। सूखे की स्थिती में वर्षा की मात्रा सामान्य औसत वार्षिक वर्षा में उसके विचलन तथा जल की मांग का गहरा सम्बंध होता है। ब्रिटीश वर्षा संगठन ने सूखे को तीन प्रकार से वर्गीकृत किया है। प्रथम निरपेक्ष सूखा इसमें निरंतर १५ दिनों तक प्रतिदिन ०.०१ इंच से कम वर्षा होती है। द्वितीय आंशिक सूखा में कम से कम २९ दिनों तक लगातार औसत वर्षा ०.०१ इंच या इससे अधिक हो तथा तृतीय प्रकार में सूखे की शुष्कता का दौर पाया जाता है तथा निरंतर १५ दिनो तक दैनिक वर्षा ०.९४ इंच से कम होती है।

भारतीय मौसम विभाग के अनुसार सूखा उस दशा को कहते है। जब किसी भौगोलिक क्षेत्र में सामान्य वर्षा से वास्तविक वर्षा ७५ प्रतिशत से कम होती है। भारतीय मौसम विभाग ने सूखा को दो रुपों में विभक्त किया है।

१. प्रचंड सूखा इस स्थिती में वर्षा का अभाव सामान्य वर्षा के २६-५० प्रतिशत से अधिक हो जाता है।
२. सामान्य सूखा जब वर्षा का अभाव २५-५० प्रतिशत के मध्य रहता है।

सी.जी. बेटेज के अनुसार- सूखे की स्थिती उस समय उत्पन्न होती है, जब वार्षिक वर्षा सामान्य वार्षिक वर्षा की ७५ प्रतिशत थी। इससे कम तथा मासिक वर्षा सामान्य मासिक वर्षा की ६० प्रतिशत या इससे कम होती है। जबकी

जे.सी. होयट ने लिखा है की सूखे की दशा उस समय उत्पन्न होती है। जब वार्षिक एवं मासिक वर्षा सामान्य वर्षा के ८५ प्रतिशत से कम होती है। सूखे की स्थिती में अपेक्षा के अनुरुप वर्षा न होने पर भूजल की संभव्यतापरभी प्रतिकूल प्रभाव पडता है।

परिभाषा

वैज्ञानिक भाषा में सूखा किसी भी भूभाग में व्याप्त उस असामान्य मौसमी की अवस्था को कहते है, जहा वर्षा की संभावना रही हो पर वर्षा न हुई हो। दिर्घकाल तक शुष्कता में वृध्दी के कारण सूखे की स्थिती बनती है।

मराठवाडा का सूखा सुलतानी या आसमानी

मराठवाडा का भीषण जल संकट रातोरात नही आया है सालो से जल संचयन की अनदेखी सत्तासीन दलो व सरकारी मशिनरी की लापरवाही से यह भयावह स्थिती पैदा हुई है।

महाराष्ट्र का मराठवाडा इलाका १९७२ के बाद सब से बडे सूखे की चपेट में है। वहा के लोग बूंदबूंद पानी के लिए तरस रहे है। पिछले ४ सालों से चल रहे सूखे के कारण खेत रेगिस्तान जैसे नजर आने लगे है। सूखा तो इन इलाकों मे अकसर हर साल ही पडता है लेकिन मौजूदा सूखे ने पिछले ४ दशकों का रिकॉर्ड तोड दिया है। फसलें तबाह होने के चलते किसानों द्वारा आत्महत्याए किए जाने के कारण मराठवाडा सुर्खियो मे जादा रहता है।

यहा का लातूर जिला इन दिनों पानी के अकाल के कारण चर्चा में है। यहा पानी का अकाल इस सीमा तक पहूच चूका है की, सारे देश से रेल के जरीए पानी पहुचाया जा रहा है। पानी के लिए ऐसी मारामारी रही की पानी के लिए यहा धारा १४४ लगानी पडी। लातूर में पानी का अकाल चरम पर है। लगातार ३ सालों से पड रहे सूखे ने किसानों की तो सारी उम्मिदों पर पानी फेर दिया है। तालाब सूख चुके है, हॅन्डपंप बेकार हो गए है, कुओं में पानी नही, कुओ की तली दिखाई देती है। मराठवाडा की धरती भी प्यासी है और लोग व मवेशी भी प्यासे है।

मराठवाडा के बांधो में पिछले साल जलस्तर १८ प्रतिशत था। इस साल उन में केवल ३ प्रतिशत ही पानी रह गया है। बीड, लातूर और उस्मानाबाद के बांधो में जलस्तर एक फिसदी से भी नीचे आ चूका है। औद्योगिक इलाके औरंगाबाद में आने वाले कुछ महिनो में पानी बंद हो सकता है। २०१४ से इलाके मे कम बारीश हो रही है। यह सब देखने पर लगता है ही कोई क्यो कर सकता है यह तो प्रकृति के खेल है भूगतनेही होंगे, लेकीन जानकर कहते है की हम प्रकृति को बेकार ही दोष दिए जा रहे है, यह बिभिषिका आसमानी नही सुलतानी है। प्रकृति निर्मित नही, मानव निर्मित है।

सूखा निर्माण होने के कारण

महाराष्ट्र राज्य के मराठवाडा प्रदेश में सूखा एक प्राकृतिक आपदा है, जो प्रत्यक्ष रुप से किसी भी भौगोलिक क्षेत्र की जलवायुवीय दशाओं से अन्तसंबंध है। लेकीन कुछ सीमा तक मानव भी इसके उत्तरदायी है। सामान्य सूखा के निम्न मुख्य कारण है।

१. मौसम का देरी से आना तथा शिघ्र लौटना
२. ज्यून अबदाब के अभाव में कम वर्षा
३. मान्सून वर्षा में लंबा अंतर
४. मराठवाडा प्रदेश वर्षाछाया क्षेत्र में आता है।
५. मान्सूनी दक्षिणी शाखा का जेट स्टिम के कारण पुन:स्थापित होना
६. अरब सागर पर सोमली की ठण्डी धारा का प्रभाव
७. मान्सून का नूतन विक्षोभ - अलनिनो
८. तिव्र वनोन्मूलन

९. भूजलस्तर में गिरावट
१०. कृषी प्रारुपों में परीवर्तन
११. सदोष सिंचाई
१२. पर्वतों की दशाएँ
१३. अनियमित चक्रवात
१४. नित्यवाही नदीयों का अभाव
१५. तापमान में वृध्दी
१६. सरकार का जलप्रबंन्धन पर दुर्लक्ष
१७. जल का अत्याधिक उपयोग

सूखे से उत्पन्न समस्याएँ

१. सिंचाई के लिए जलाभाव
२. पेयजल संकट
३. खाद्यान्न की कमी
४. चारे की फसल की कमी
५. कच्चे माल की कमी कृषी आधारीत उद्योगों के लिए
६. मूल्यवृध्दी
७. वनस्पतीयों के विकार में बाधा
८. परिस्थितीकी असंतुलन
९. विद्युत उत्पादन में कमी जलविद्युत
१०. बेरोजगारी
११. मृदा अपरदन
१२. सूखा राहत कार्यक्रम हेतू धनराशी जुटाने के लिए सार्वजनिक क्षेत्र की अनेक परियोजनाओं को बंद करना पडता है।
१३. कई प्रकार की उष्ण कटिबंधीय बिमारीयाँ/महामारी
१४. नैतिक पतन - आत्महत्या
१५. प्रवास में वृध्दी

सूखे से बचने के उपाय

१. रेन वाटर हार्वेस्टिंग
२. वाटर ग्रिड
३. पेय जल के लिए धरण का निर्माण
४. नई तकनिकी का प्रयोग जी.आय.एस., जी.पी.एस.
५. शहरों के पानी वितरण में सुधारणा
६. गंधे पानी का उचित प्रबंधन
७. जलसाक्षरता की आवश्यक्ताएँ
८. स्वतंत्र अर्थनिती
९. ग्रामीण जलस्त्रोतों की नियमित जाँच
१०. कृषी में न्युनतम जल का उपयोग
११. जल नियोजन एवं प्रबंधन
१२. नदीजोड परियोजनाओं को अपनाना

निष्कर्ष :

जनसंख्या वृध्दी, शहरीकरण और औद्योगिकरण के कारण यह समस्या दिनोंदिन जटिल हो रही है। इस स्थिती पर काबू पाने के लिए आवश्यक है की पानी की एक-एक बूंद की रक्षा की जाए और उसका सोच समझकर उपयोग किया जाए।

अगर पानी का युक्तिसंगत ढंग से उपयोग, संग्रह और संरक्षण किया जाए तो बाढ और सूखे की समस्या को आंशिक रुप से हल किया जा सकता है।

संदर्भसूची :

१. डॉ. मिश्रा महेन्द्र कुमार, (२०१४) भारत में जल संरक्षण कानून, मनिषा प्रकाशन, जयपूर.
२. नाटाणी पी.एन. (२००८), जलसंरक्षण समस्या एवं समाधान, बुक एनक्लेव, जयपूर.
३. जोशी अनुजा, (२००९-१०), महाराष्ट्रातील नद्या, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. भार्गव नरेश (२०१४), वैश्विकरण-समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्य, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
५. गुर्जर राम कुमार, जाह बी.सी. (२०१५), जलसंसाधन भूगोल, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
६. हुसेन माजिद (२०००), कृषी भूगोल, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
७. www.wikipedia.com

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
March 2019

Challenges in Library Information Professionals in India

Rahul Jadhav
Librarian,
Pankaj Arts College,
Chopda Dist. Jalgaon

Abstract :

This paper presents some of the challenges and concerns for library and information science (LIS) education in India. In order to provide context for these challenges, the paper begins with a brief overview of higher education in India in general and then discusses the beginning of LIS education. It briefly summarizes LIS education in South Asia to provide additional context. The paper discusses concerning issues, including curriculum, accreditation, program delivery through distance education, and research in LIS. The paper goes on to highlight some of the challenges that LIS educators face in India. It concludes with suggestions about how some of these challenges might be addressed including implementation of the Recommendations of National Knowledge Commission.

Introduction :

Information, as the saying goes, is power. The primary objective of libraries is to organize and provide access to information. This objective will never change, although the format and the methods that are used can change dramatically, providing new opportunities and challenges. Higher education, scholarship, technology and economics, which are all interrelated, play an important role in understanding the needs of libraries. In this paper, the term "technology" refers to computer technology, communications technology, and information technology. A librarian who is aware of all of these three technologies can face the challenges of the new millennium.

How to Meet the Challenges?

Resource sharing :

Keisler says, "the social efforts of computer networks may be far greater and more important than you imagine," and modern technology will enable libraries to cooperate and create networks with speed and ease. New technology provides opportunities for delivery of services in which the role of the librarian will be that of entrepreneur, marketing information without waiting for users to come to the institution. Now we have a technology that will allow us to move from a holdings-oriented environment to that of an access-oriented one.

Networks :

Some of the important data networks are India's National Informatics Center's NICNET (home.nic.in/htm/bnicnet.htm), INDONET (www.indonet.net/ -- "a directory of India-related sites on the Internet"), and ERNET (www.eis.ernet.in/ -- the "largest nationwide terrestrial and satellite network … located at the premiere educational and research institutions in major cities in [India]"). The library networks are CALIBNET (www.calibnet.org/ -- the Calcutta Library Network), DELNET (http://delnet.nic.in/) -- India's Developing Library Network, and INFLIBNET (www.inflibnet.ac.in/ -- the Information and Library Network Centre-- "an autonomous Inter-University Centre (IUC) of University Grants Commission.

Associations :

According to a survey of academic librarians, (Frank 1997) 78% of the respondents considered networking with colleagues to be a very important reason for joining professional associations, while 81% felt that the professional membership was important for retention, tenure, or promotion, and 84% used professional memberships to influence professional goals and to keep up with developments in the field through professional journals, and 74% used their association membership to speak or publish. Associations are seen as ways of getting and sharing information, as well as a way to make contacts with others. Information professionals recognize that they need relevant information to be effective in their positions and that practical up-to-date information is shared at association conferences and in association publications, listservs and websites. Association committees, interest groups, discussion groups, and round tables provide further informal settings. In addition to hearing about the best and worst practices, the external environment, the activities of vendors and the movement of people within the profession, librarians in India, like their colleagues in other countries, are looking to make contact with those who are working in similar settings and have successfully worked though similar problems. It is through association activities that librarians can enlarge their network of contacts ensuring that they get the most current and practical information.

Software :

The last few years have seen some important and useful initiatives in the development of library automation software. Some special libraries, notably at BHEL (66.39.99.160/bhel/ -- Bharat Heavy Electricals Limited), SAIL (www.sail.co.in/ --Steel Authority of India Limited),

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned with OKEN Scanner

ICRISAT (www.icrisat.org/ -- the International Crops Research Institute for SemiArid Tropics), the Indian National Scientific Documentation Centre INSDOC (www.insdoc.org/), the National Informatics Center ("NIC"-- home.nic.in/), DESIDOC (www.drdo.org/labs/compsci/desidoc/index.shtml)--the Defence Scientific Information and Documentation Centre, the Indian Institute of Technology, IIT Kanpur (www.iitk.ac.in/), have successfully developed software for library automation. Book and serial acquisitions, computer assisted cataloging, union-listing, and current awareness services are some of the applications developed.

Required Skills :

The electronic environment of the 21st century will demand a range of skills from by library and information science (LIS) professionals, including: • Technical skills • IT skills • Managerial skills Users may turn for help and advice on search techniques, database quality, database development, and the range of databases that are available. Librarians will need organized training programs, which can be in the form of workshops, conferences, seminars, symposia, etc.

Role of the Government, UGC, Professional Bodies and LIS Professionals :

India's LIS education system requires a strategic planning, in order to develop a comprehensive LIS curriculum at the national level. The Government of India has encouraged the application of computers and use of telecommunication through various policy decisions. But the role of the Government in LIS education is not satisfactory. The Government should play a leading role in promoting LIS education in India, in creating more job opportunities for LIS professionals and removing disparity in pay scales among LIS professionals. LIS professionals' pay are low in India and they should be paid more in the present scenario. The role of University Grants Commission (UGC) is very important in designing the curricula and in providing guidelines for developing LIS education in the country. The role of UGC is becoming more challenging in the context of growing information society and fast growing information technology. The professional bodies like Indian Library Association (ILA) and State Library Associations should organize useful courses, seminars and conferences so that the library professionals may increase their knowledge and efficiency in the application of ICT in their work.

Significant Features of Indian LIS Professionals :

Academic institutions act independently in such activities as admission, tenure, curriculum development, and educational grading. Organizations such as the University General Allocation Commission (UGC) merely serve an advisory role. Although in general all educational departments suffer from inadequate or inappropriate levels of faculty memberships, financial assets, equipment

Conclusion :

A librarian with diverse talents and training, and who is flexible, will be able to meet the challenges of future library scene. An ideal librarian is one who is competitive and assertive, who is cooperative and willing to compromise, one who is intellectually committed, who is equipped with technical and managerial competencies, who is enthusiastic to the needs of new technology at the same time not being emotionally attached to any one system. Librarians should be ready to participate in the process of generating and distributing information and knowledge for quality of life and education for all.

References :

1. Battin, Patricia. "Developing University and Research Library Professionals: A Director's Perspective," American Libraries.
2. Devarajan, G. Professional Librarianship. New Delhi: Ess Ess Publications, 1991 Frank, Donald G. "Activity in Professional Associations: The Positive Difference in a Librarian's Career." Library Trends
3. Kochar, R.S. and K.N. Sudarshan. Theories and Principles of Librarianship. Daryaganj: APH Publishing Corporation, 1997.
4. Sharma, Jaideep. "Personal Transferable Skills and the LIS Profession," Library Science with a Slant to Documentation and Information Studies
5. Sridhar, M.S. "Skill Requirements of LIS Professionals in the New E-World," Library Science with a Slant to Documentation and Information Studies.

Scanned with OKEN Scanner

256
59

ISSN : 2348-7143 February 2019 RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building

Role Of S. R. Ranganathan To Promote Indian Library Movement

- Rahul Jadhav
Librarian
Pankaj Arts College, Chopda

Introduction

Libraries and information centers arean indispensable part of any academic or research institution in India. Information transfer and dissemination of information have long been recognized as essential elements for research and development activities. Libraries and information centers put lot of effort and energy into designing information services and products and distributingthem to satisfy their users. Despite their best efforts, users sometimes feel that they are not being adequately and appropriately served. The best way to overcome this problem is by designing and developing an appropriate marketing strategy for LIS products and services.

Ranganathan's Five Laws of Library Science

During his eighty-year lifespan, Dr. S.R. Ranganathan made contributed many new ideas to library and information science. He wrote 60 books and about 2,000 research articles in his life. Really, Dr. Ranganathan was a multifaceted personality. He devoted his life to the cause of development of library science in India. Dr. Ranganathan enunciated various laws, principles, canons, theories, etc., in LIS. His theories are based on scientific principles. They are accepted universally and are relevant even today. We can say that his ideas are like a lighthouse for libraries, and LIS students and teachers. His ideas are still exciting and, even today when computers and other developments in the field of telecommunication have changed the whole scenario of LIS. Even now, when libraries and information centres face the problem of underused information resources as well as the challenges of implementing Information Communication Technology (ICT), Dr. Ranganathan's philosophy is relevant and accepted as a way to overcome both these problems. The answer comes in the application of his Five Laws of Library Science.

Ranganathan's Five Laws of Library Science

1. Books are for use
2. Every reader his/her book
3. Every book its reader
4. Save the time of the reader
5. The library is a growing organism

The father of library science in India propounded the five laws of library science in 1931. The first law is that books are for use. It is imperative to ensure library patrons use the materials we select and purchase for them. Libraries are not just about storing books, they are about people having access to books. This is something Ranganathan made clear in his own discussion of the first law (Ranganathan 1988). His talks and writings emphasize the preservation.

information and knowledge to be as important as access to information and knowledge. Undoubtedly, both preservation and access are important, and the availability of digital technologies that Dr. Ranganathan could only have dreamt of have a vital role to play in preservation and access. Librarianship is now blessed to have the opportunity of making knowledge available through digitization, but digitization can best be justified by focusing on the priorities laid down in the first law. The first law is also forward-thinking in its emphasis on the library's location. Increasingly we are seeing libraries sited, or even relocated, in more accessible locations in order to increase custom.There is debate among library professionals on the issue of merging of public libraries with other services, such as sports centres, or moving the library to main thoroughfares rather than outlying parts of the community. The implication of first law of library science in marketing library is the emphasis on the optimum use of resources, facilities, and services.Convenient location, effective signage, and longer opening hours; helping hands for using resources and services are all important.

In order to make use of these laws more effective, libraries and information centres must adopt marketing tools. Important promotion tools include:

Communication

Rowley (1998) divides communication channels into personal and non-personal. Personal communication channels are those in which two or more people communicate, and word of mouth is the primary means of communication, although other media such as e-mail are significant. Non-personal communication channels include TV, radio, posters, newspapers, etc.

Atmospherics

This term is coined by Philip Kotler (1975) who defines atmospherics as "the designing of buying and consuming environments in a manner calculated to produce specific cognitive and/or emotional effects on the target market." In other words, the working environment, library ambience, appearance of employees, the physical setting, lighting, work environment, noise levels, etc. These must be healthy and suitable to make a positive impact on users

Scanned with OKEN Scanner

not always a matter of extra cost but simply a matter of thoughtfully designing space in the library, placing of relevant guides to use, etc. This may help in attracting and maintaining users.

Advertising

Advertising is important for promoting library services. A library can advertise its products and services in newspapers, scholarly journals, magazines, newsletters, radio, television, Web, etc. Advertisements help in image-building. They can be in a short message, or staff can write longer articles on new and existing library services. Librarians can appear on local radio and TV, highlighting the new role the libraries plays in the present era (Jaafar, 1998). There are a variety of ways of advertising online. Traditional print advertisements include brochures, pamphlets, newspaper advertisements, etc.

Brochure

The design and presentation of brochures and leaflets should be aesthetic and attractive to users. The language should be simple and should hold the interest of the user.

Leaflets

Leaflets include guides to the library and its special collections, Web guides, Reading list on IT, and so on. Other brochures can be kept in the library at a location which is placed so that anyone who enters the library is attracted to that corner.

Posters

Posters offer good visual communication. They can draw attention when displayed at prominent locations and provide brief information about an event, service, etc. Old and defaced posters should be replaced on a regular basis.

Newsletters

The library can convey information about new acquisitions, new services, events and activities, fee changes, etc. Information regarding library can be included to conveys a message to readers about the alertness of the library in updating and communicating small but important pieces of information. In fact, they are an excellent marketing tool because they list all the activities of a library. With ICT facilities in the library, an e-newsletter can be produced. The text of the newslet can also be included on the library website.

Extension activities

Activities such as book displays, lectures, qu debates, seminars, competitions, exhibitions, etc., can ha a positive impact on the image of the library and c motivate people to come to the library and promote t use of its products and services.

Library Tour

Library tour for new and existing members can b used to promote the library services. While on a libra tour, users can be prompted to ask questions and find o more about new activities, products, and services.

Websites

Libraries websites can be accessed by users a any time.The websites contain details about the librar including the collection, subscriptions, service polic terms and conditions, etc. It may also have graphic and multimedia advertising that can have an impact o visitors. The library webite should be contiuously update to avoid an adverse effect the image of the library. The website can also be interactive so users can communicate with staff. For this purpose, a directory of staff member should be posted on the website.

Refrences

1. Mahajan, Preeti and Chakravarty, Rupak (2007), "How to promote library services: academic libraries in India," in Mullins, Jame L. (Ed.), Library Management and Marketing in a Multicultural World, Proceedings.
2. Moorthy, A Lakshmana and Karisiddappa, C. R. (2000), "Internet for Libraries", in Ashok Babu, T. et al. (Eds.), Vision of the future library and information systems, Viva Publications, New Delhi, pp. 67-81
3. Ranganathan, S. R. (1988), Five laws of library science, 2nd ed., Sarada Ranganathan Endowment for Library Science, Bangalore.
4. Singh, S. P. and Krishan Kumar (2005), Special libraries in electronic environment, Bookwell, Delhi.
5. www.dlib.org

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 109 : Role of Social Reformers in Nation Building | February 2019

सरदार वल्लभभाई पटेल : भारत निर्मितीतील योगदान व कार्य

– प्रा. संजय काशिनाथ पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
पंकज कला महाविद्यालय, चोपडा, जि.जळगाव

आजच्या भारताचे ते अस्तित्व आहे, जे राष्ट्र महासत्ताक होण्यासाठी प्रयत्नरत आहे, ज्या राष्ट्राने दहशतवाद, नक्षलवाद, दंगली, भूकंप पूर यासारख्या मानवनिर्मित व नैसर्गिक आपत्तीचाही सामर्थ्याने लढा दिला. या देशाच्या अस्तित्वाचे तीन खरे नायक महात्मा गांधी , जवाहरलाल नेहरु आणि सरदार वल्लभभाई पटेल यापैकी भारताचे पोलादी पुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल होत. त्यांची देशभक्ती, त्यांनी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी केलेला त्याग, बार्डोलीच्या सत्याग्रहातील यशस्वी नेतृत्व या गोष्टी सर्वश्रुत आहेतच. मात्र एक कुशल संघटक, प्रशासक आणि निर्भयपणे कुठल्याही आपत्तींना सामोरे जाण्याची वृत्ती ज्ञात करुन घेणेदेखील गरजेचे आहे. काँग्रेस विघटनाच्या मार्गावर जाण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली असताना या संघटनेला अध:पातापासून त्यांनी वाचविले. आज काश्मिरपासून कन्याकुमारीपर्यंतच्या भारताच्या एकसंघ निर्मितीचा शिल्पकार म्हणून सरदार वल्लभभाई पटेल यांचेच नाव घेणे योग्य ठरेल. सरदारांनी स्वत:चा संप्रदाय निर्माण केला नाही. मात्र स्वत:चे स्वतंत्र्य अधिष्ठान निर्माण केले. स्वतंत्र्य भारताच्या भौगोलिक, राजकीय व सामाजिक जडणघडणीतील त्यांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

१) स्वतंत्र्यता आंदोलनातील भूमिका :-

सरदार पटेल यांनी १९१६ पासून गांधीजीचे शिष्यत्व पत्करुन आपल्या सार्वजनिक जीवनाची सुरुवात केली. यात खेडा सत्याग्रह, बोरसद सत्याग्रह नागपूरचा झेंडा सत्याग्रह ही त्यांची यशस्वी कारकीर्दीची सुरुवात होती. गांधीजींच्या संपर्कात आल्यानंतर त्यांच्या राहणीमानात विशेष बदल झाला. गुजरात सभेचे चिटणीसपदी वल्लभभाई पटेल व अध्यक्षपदी महात्मा गांधी असताना या काळात गुजरात सभेचे रुप पालटून गेले. त्यात नवचैतन्य व सामर्थ्यशील गतिमानता निर्माण झाली. राजकारणात व राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेणारी प्रातिनिधीक संख्या म्हणून गुजरात सभा ओळखली जावू लागली. येथूनच वल्लभभाई पटेल यांच्या राजकीय जीवनाची सुरुवात झाली.

अहमदाबादच्या नगरपालिकेत निवडून आल्यानंतर इंग्रज सरकारच्या नियुक्त सनदी अधिकाऱ्याच्या हातात असलेला नगरपालिकेचा कारभार बंड करुन लोकप्रतिनिधींच्या हाती घेजला. यावेळी वल्लभभाईंच्या शिवाय लढा यशस्वी झालाच नसता असे गौरवोद्‌गार महात्मा गांधीनी काढले.

यानंतरच्या काळात १९२१-२४ या काळात असहकार आंदोलनातही सक्रीय भूमिका बजावली. १९२४ मध्ये अहमदाबादच्या नगरपालिकेत नगराध्यक्षपदी निवडून आल्यानंतर या काळात अनेक योजना यशस्वी करुन दाखवल्या. १९२७ मध्ये गुजरातमध्ये प्रचंड पूर आला तेव्हा त्या परिस्थितीला धैर्याने तोंड दिले.

२) बार्डोलीचा लढा :-

१९२८ मध्ये गुजरात मधील सुरत जिल्हयातील बार्डोली तालुक्यात करबंदीची चळवळ सुरु झाली. १९२८ मध्ये बार्डोली तालुक्यात १३७ गावे होती. १९२८ मध्ये सरकारने कराचा दर २२ टक्के वाढविला, तर २३ गावात हा कर दुप्पट केला. बार्डोलीतील शेतकऱ्यांना शेतसारा वाढ मान्य नव्हती. शेतकऱ्यांनी अधिकाऱ्यांच्या पुढाऱ्यांच्या गाठीभेटी घेतल्या मात्र त्याचा काहीच उपयोग झाला नाही. शेवटी शेतकऱ्यांना सरदार वल्लभभाई पटेल यांना शेतसारा विरोध करण्यासाठी आंदोलनाचे नेतृत्व करण्याची विनंती केली. सरदार पटेल यांनी मोहनलाल पांडे व कुशवलभाई यांना शेतकऱ्यांचे जनमत आजमविण्याचे सांगून सर्व शेतकऱ्यांनी शेतसारा न भरण्याचा निर्णय घेतला. दरम्यान राष्ट्रीय काँग्रेसच्या नेत्यांनी वल्लभभाई पटेल यांच्याशी संपर्क साधून त्यांनी चळवळीचे नेतृत्व स्वीकारावे यासाठी मन वळविले. कादोद विभागातील ६० खेडयांतील शेतकरी प्रतिनिधींची सभा बामण्णी येथे भरविण्यात येवून चळवळीचे नेतृत्व वल्लभभाई पटेल यांनी करावे, असे रितसर आमंत्रण त्यांना देण्यात आले. गांधीजींनीही या आंदोलनास संमती दिली.

४ फेब्रुवारी १९२८ रोजी वल्लभभाई पटेल बार्डोलीत दाखल झाले. त्यांनी अहमदाबादला परतल्यानंतर मुंबईच्या राज्यपालांना पत्र लिहून कर आकारणी अहवालातील सर्व चुका स्पष्ट केल्या आणि या प्रश्नाची नव्याने चौकशी करण्यासाठी एक स्वतंत्र्य समिती नियुक्त करण्याची मागणी केली. मात्र सरकारने याबाबत असंतोष दाखवल्याने १२ फेब्रुवारी रोजी वल्लभभाई पुन्हा बार्डोली येथे परतले व सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेतला.

बार्डोलीत नवे युग अवतरले. स्त्रिया, हरिजन, मुसलमान, ख्रिश्चन वगैरे सर्वजण अहिंसक युध्दात उतरले. सत्याग्रहाचे लोण सर्वत्र पसरु लागले. जप्ती, वारंट यासारख्या कडक उपाययोजना सुरु झाल्या. बार्डोलीच्या लढयाला गुजरात बाहेरच्या प्रांतातूनही पाठींबा मिळू लागला. शेतकऱ्यांच्या समस्यांच्या संदर्भात सरदार पटेलांनी आपल्या भाषणात म्हटले, सारी दुनिया का आधार किसान है! मै किसान हूं, किसान के दिल मैं घूस सकता हूं और इसलिए उसे समझता हूं की उसके दु:ख का कारण यह है की वह हताश हो गया है, वह मानने लगा है की इतनी बडी सत्ता के सामने हमारी क्या चलेगी ! सरकार के नाम पर एक चपरासी भी आकर उसे धमका जाता है!

३) भारत चीन संबंधात सरदार पटेल – विदेश निती:-

देशासमोर ज्या ज्या वेळी गंभीर समस्या निर्माण झाल्या, त्या त्या प्रत्येक वेळी सरदार पटेल नेहरुंना विदेशी धोरणांवर आधारीत आपले विचार स्पष्ट केले. या संदर्भात ते म्हणाले, चीन के तथाकथित राष्ट्रवादी चीन के हस्तांतरण में ले जाने की मान्यता मिलने से विदेशी मामलो के मंत्रालय की स्थिती कितनी विकट थी, जिसके नेता ने निस्सं देह अपने तरीके से स्वतंत्रता संग्राम में हमारी मदत करने की

कोशिश की थी, हमारे बाओ दाइ को मान्यता देने की विरुध्द इजराइल को मान्यता देने मे विलंब होने और फ्रांस ब्रिटन एवं अमेरिका के द्वारा गलत समझा जाना ही था, क्यों की इस मामले में हमारे मुसलिम नागरिकों के प्रति हमारी भावनों और इसमें दिलचली लेनेवाले मित्र देशों की सद्भावना की किमत चुकानी पडेगी !

सरदार पटेल यांनी परकीय धोरणासंबंधी महत्वाच्या गोष्टीवर अधिक लक्ष ठेवून समस्या निराकरणासाठी सरकारला सल्ला देण्याचे काम केले. जवाहरलाल नेहरु परराष्ट्र खात्याचे मंत्री व पंतप्रधान होते तरी सरदार पटेल देशहिताच्या प्रश्नांवर चिंतीत राहत. भारताचे चीनविषयी मैत्री आणि हिंदी चीनी भाई भाई या गोष्टींवर सरदार पटेल नाराज होते. त्यांनी नेहरुंना तिबेटमधून भारतीय सैन्य मागे घेण्यास भाग पाडले.

विदेश मंत्रालयातील महासचिव गिरीजाशंकर वाजपेयी यांनी सरदार पटेल यांना वास्तव स्थितीबद्दल पत्र लिहीले माहीती दिली. यात ल्हासा येथील भारताचे अपमानकारक वागणूक, याशिवाय चीनच्या वादग्रस्त सीमाप्रश्नाबाबत ब्रम्हदेश वनेवाळ यांना लवकरच संकटाचा सामाना करावा लागेल असे सूचित केले. या सर्व गोष्टींचा अभ्यास करुन सरदार पटेल यांनी राजकीय दुरदृष्टी ठेवून प्रतिक्रीया दिली – तिबेटमधील चीनचा प्रवेश हा भारतीय सुरक्षेपुढील सर्वात मोठे संकट असून यामुळे पहिल्यांदाच उत्तर आणि उत्तर पूर्व दिशेकडून सर्वात मोठा धोका निर्माण झाला आहे. साम्यवादी राष्ट्राच्या तुलनेत या स्थितीवर पुन्हा विचार करण्याची आवश्यकता आहे. नेपाळ, भूतान, सिक्कीम, आसाम हा भाग पोलिस सुरक्षेच्या दृष्टीने कमजोर असून आसामातील आदिवासींशी भारताचा कोणताही संपर्क नाही. यातून सीमावाद लक्षात घेणे गरजेचे असून ते एक आंतरराष्ट्रीय मतभेदाचे कारण बनल्याने त्याचा फायदा चीन व साम्यवादाचा प्रसार करणारे सोविएत संघ यांना स्वत:चा प्रभाव वाढविण्यासाठी होतो. सरदार पटेल यांनी ११ नोव्हेंबर १९५० मध्ये पत्रात लिहिले की, चीनी सरकार शांतीपूर्व पध्दतीने धोका देण्याचे काम करीत आहे. यातील सर्वात दु:खद गोष्ट म्हणजे तिबेट लोक आमच्यावर विश्वास ठेवतात., मार्गदर्शन घेणे पसंद करतात आणि आम्ही चीनी कूरनिती च्या जाळ्यातून बाहेर निघण्यास असमर्थ आहोत.

यावरुन सरदार पटेल यांनी चीनच्या धोरणाबाबत पंडीत नेहरुंना वेळोवेळी सावधगिरीच्या सूचना दिलेल्या दिसतात.

४) भारतीय संविधान निर्मितीतील पटेल यांचे योगदान:–

सरदार पटेल यांचे संविधान निर्मितीतील योगदानाविषयी फारसे लिहिलेले दिसून येत नाही. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यांनी भारतातील एकता आणि अखंडता निर्माण करण्याचे महत्वाचे कार्य केले. त्यांच्या या योगदानाबद्दलच इतिहासकार त्यांना भारताचे बिस्मार्क म्हटले जाते. त्यांनी संविधानाचे विलीनीकरण करुन भारताला राष्ट्राचे रुप दिले. याशिवाय त्यांचे राष्ट्रीय कॉंग्रेसमधील योगदानही तितकेच महत्वाचे आहे. सरदार पटेल यांनी आपला अधिक वेळ गृह मंत्रालय आणि संविधान सभेतील सदस्यांसोबत विचारविमर्श करण्यात घालवला व संविधानातील महत्वाच्या अनुच्छेदांच्या निर्मितीत उल्लेखनीय कार्य केले.

संविधान सभेने नियुक्त केलेल्या प्रांतीय संविधान समितीचे अध्यक्ष म्हणून सरदार वल्लभभाई पटेल यांची निवड करण्यात आली. या समितीची स्थापना ३० एप्रिल १९४७ च्या प्रस्तावानुसार झाली.

संविधानातील मूलभूत अधिकाऱ्यांच्या निर्मितीत त्यांनी आपल्या रहस्यमयी कल्पना आणि बुध्दीमत्तेचा परीचय दिला. मानवी जीवनमूल्यांना संरक्षित करणे हे नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या भारताच्या दृष्टीने खडतर गोष्ट होती. मात्र या संबंधात सरदार पटेल यांचे योगदान अविस्मरणीय असे आहे. आधुनिक समाजातील नागरिकांना दिले जाणारे सर्व मानवाधिकार भारतीय संविधानातील राइट ऑफ बिल मध्ये समाविष्ट आहे. याचे सर्व श्रेय सरदार पटेल यांना आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत आलेल्या समस्याचे निराकरण संवधिानात केलेले दिसते. फाळणीनंतर भारतात राहिलेल्या मुसलमान जनतेने स्वतंत्र मतदार क्षेत्राची मागणी केली. तेव्हा संविधान सभेत सरदार पटेल यांनी तीव्र विरोध केला. ऐतिहासिक दृष्ट्या भारत एक संघ राष्ट्र राहण्यासाठी हा स्वतंत्र मतदार संघ न देणेच हिताचे होते. १६ मे १९४६ मध्ये कॅबिनेट मिशनने सल्लागार समिती नेमली. सल्लागार समितीचे अध्यक्ष सरदार पटेल या समितीकडे मूलभूत अधिकार व अल्पसंख्याकांचे अधिकारासंबंधीची अंतिम प्रस्ताव तयार करण्याची जबाबदारी देण्यात आली. सरदार पटेल यांनी सल्लागार समितीने तयार केलेल्या मूलभूत अधिकारांचा प्रस्ताव, संविधान सभेपुढे सादर केला. या समितीने २३ एप्रिल १९४७ ला आपला अंतिम प्रस्ताव सादर केला त्यात न्यायोचित मूलभूत अधिकारांवर एक परिशिष्ट देण्यात आले.

पटेल शक्तिशाली केंद्र निर्मितीबाबत विशेष प्रयत्न केले. त्याच्या प्रयत्नानुसार संविधानातील अनुच्छेद ३५४ आणि ३५६ नुसार जर राज्यसरकार संविधानातील अनुच्छेदानुसार कार्य करीत नसेल तर केंद्र सरकारला त्यास बरखास्तीचा अधिकार मिळाला.

भारतातील न्यायालयाच्या निर्मितीतही सरदार पटेलांचा प्रभाव दिसून येते. त्यांच्या सल्ल्यानुसार भारतात न्यायालय स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण झाली. त्यामुळे उच्च न्यायालयाचे राज्यसरकारचे नियंत्रण न ठेवता सर्वोच्च न्यायालयाचे नियंत्रण ठेवण्यात आले. भारतीय राष्ट्रपतींची र्निर्वाचित प्रणाली सरदार पटेल यांचीच देत आहे. नेहरुंच्या मते राष्ट्रपती फक्त लोकसभेकडून निवडल जावे असे होते. मात्र सरदार पटेल या तत्वाशी सहमत नव्हते. त्यामुळे राष्ट्रपती निर्वाचन प्रक्रियेत बदल करुन राष्ट्रपतीचे निर्वाचित मंडळ लोकसभा, राज्यसभा व विधानसभांच्या फक्त निवडून आलेल्या सदस्यांचे मिळून बनविण्यात आले.

५) साम्यवादी चीन बाबत :–

डिसेंबर १९४९ मध्ये साम्यवादी चीनला मान्यता देण्याचा प्रश्न उभा राहीला. यासंबंधात नेहरु आणि पटेल यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. नेहरु चीनला तात्काळ मान्यता देवू इच्छित होते. मात्र पटेल यांच्या मते, चीनला मान्यता देण्याविषयी मंत्रिमंडळ विचार घेतला जावा. राष्ट्रकुलातील इतर राष्ट्रांनी मान्यता दिल्यावर भारताने मान्यता द्यावी.

त्यांच्या चीन संदर्भातील सर्व शंका खऱ्या ठरल्या. १९६२ मध्ये चीनने भारतीय सीमांवर आक्रमण करुन ते दाखवून दिले. मार्च १९३१ मध्ये कराची कॉंग्रेस अधिवेशनाचे अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली.

तेथील संक्षिप्त भाषणात त्यांनी अध्यक्षपदी निवड ही शेतकऱ्यांचा सन्मान असल्याचे सांगितले.

६) आर्थिक निती :-

सरदार पटेलांवर अनेक टिका केल्या जातात. ते प्रतिक्रीयावादी संप्रदायवादी मात्र पटेल हे व्यवहारवादी होते. देशहिताच्या प्रत्येक विचाराचा स्वीकार करण्यासाठी तयार असत. राष्ट्र निर्माण प्रक्रियेत ते राजा ,जमिनदार, उद्योगपदी यांचे स्वीकार करीत.

सरदार पटेल यांची आर्थिक विचारधारा ही गांधीजीची आर्थिक विचारधारा होती. ते घरेलू आणि कुटीरउद्योगांना प्रोत्साहन देत औद्योगिककरणामुळे भारतातील लोकसंख्या जास्त असल्याने बेरोजगारी वाढेल. मात्र त्यांच्या आर्थिक विचारांकडे दुर्लक्ष करीत सोविएत रशियाचे योजनाबदध विकासाची प्रक्रियेचा स्वीकार केला गेला.

सरदार पटेल परकीयांकडून कर्जे घेण्याच्या विरोधात होते. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी आणि सरदार पटेल यांनी नेहरुंच्या समाजवादी विचारांना १९३६ मध्येच विरोध केला. मालक व कामगार यांच्यातील वाद पंचाद्वारा सोडवला जावा. गांधीजींच्या ट्रस्टीशील सिधांतावर पटेलांचा विश्वास होता.

७) मुत्सदी प्रशासक :-

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला वसाहतीचे स्वराज्य मिळाले. याचे पहिले पंतप्रधान म्हणून पंडीत नेहरु, उपपंतप्रधान व ग,हमंत्री म्हणून सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी कार्यभार घेतला. भारतात एकूण ५०० पेक्षा जास्त लहान मोठी संस्थाने होती. संस्थानाचा प्रश्नही एक जटील समस्या होती. अधिराज्य समाप्त झाल्याने ब्रिटीश सरकार संस्थानांना संरक्षण देणार नव्हते. या संस्थानाचे विलीनीकरणाचे काम तितकेच अवघड जिकरीचे व तातडीचे होते. लॉड वेलस्ली व डलहौसी यांच्या कृपेमुळे ब्रिटीश राजवटीत ब्रिटीश भारत व संस्थानाचा भारत असे दोन भाग पडले होते. संस्थानाचा कारभार संस्थानिकांकडे व अंतिम सार्वभौमत्व ब्रिटिश राजपदाकडे होते. वांशिक, भौगोलिक, सामाजिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या ही संस्थाने भारताचे अविभाज्य अंग होती. हा संस्थानिकांपैकी सर्व संस्थाने हिंदूचीच होती. काश्मिर, हैद्राबाद, भोपाळ व जुनागड ही मुसालमानांची संस्थाने होती. पाकीस्तानात सामील होणाऱ्या संस्थानाची संख्या अगदी अल्प प्रमाणात होती. संस्थानाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी २५ जुलै १९४७ रोजी संस्थानिकांची परिषद माऊंट बॅटन यांच्या अध्यक्षतेखाली दिल्ली येथे भरली. यात स्टेट डिपार्टमेंट स्थापन करुन या खात्याचा प्रमुखपदी वल्लभभाई पटेल यांना नेमण्यात आले. त्यांनी भारतभूमीतील सर्व संस्थानांना, त्यांच्या राष्ट्रभक्तीला आवाहन केले व संस्थानांनी भारतात विलीन व्हावे, भारत सहकार संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार व दळणवळण हे विषय सोडून इतर बाबतीत कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही तसेच संस्थानिकांना हक्कही दिले जातील, असे निवेदन पाठविले.

या आवाहनाला उत्तम प्रतिसाद मिळाला व संस्थानांचे विलीनीकरण झाले. प्रादेशिक विलीनीकरण, प्रशासकीय आधुनिकीकरण आणि राजकीय लोकशाहीकरण या प्रक्रिया यशस्वीपणे पार पाडल्या. बहुतांश संस्थाने इतर प्रांताच्या बरोबरीने कारभार पाहु लागली. याबाबतीत तीन संस्थाने अपवाद ठरली.

८) जुनागढ :-

जुनागढच्या नबाबाला पाकीस्तानात सामील व्हावयाचे होते. काठेवाड संस्थानातील हे प्रमुख संस्थान दक्षिणेला व नैऋत्येला अरबी समुद्र व उरलेला भाग भारतीय संस्थानानी वेढलेला. मात्र या संस्थानात ८० टक्के लोक हिंदू होते. सर शहानवाझ भुट्टो १९४७ मध्ये जुनागडचे दिवाण झाले. त्यांच्याकडे पाठविलेल्या सामीलनाम्यावर स्वाक्षरी न करता त्यांनी जुनागड पाकीस्तानात सामील झाल्याचे कळविले. काठेवाडच्या मुसलमानांच्या रक्षणासाठी मी माकीस्तानात आमचे संस्थान सामील करीत आहे, असे नबाब उघडपणे सांगू लागले.

नबाबांची लोकशाही विरोधी वागणूक त्यांनी पाकीस्तानला दिलेला सामीलनामा हिंदू प्रजेला मान्य नव्हता.पुढे फेब्रुवारी १९४८ मध्ये सार्वमत घेऊन प्रचंड बहुमताने जुनागड भारतात विलीन झाले.

९) हैद्राबाद :-

हैद्राबादमध्ये ८५ टक्के हिंदू होते मात्र १५ टक्के मुसलमानांच्या हातात सत्ता होती. ३ जून १९४७ रोजी ब्रिटीशांनी जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. हा जाहीरनामा प्रसिध्द होताच आम्ही घटना समितीत सामील होणार नाही. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून आमचे सार्वभौम राज्य स्थापन होईल, असे निजामाने सांगितले. निजामाने राज्यात दंगली घडवून शेकडो हिंदूची हत्या केली. दहशतीचे रझाकारी राज्य सुरु झाले. ८ ऑगस्ट १९४७ रोजी निजामाने आम्ही पाकीस्तानात अथवा हिदुस्तानात सामील होण्णर नाही असे कळविले. मात्र पाकीस्तानशी गुप्तपणे वाटाघाटी सुरु केल्या. भारताचे शिष्टमंडळ बऱ्याचदा वाटाघाटी न करता परत आले. निजाम कोणत्याच गोष्टीची तडजोड करण्यास तयार नाही असे लक्षात येताच सरदार वल्लभभाई पटेलांनी सरदार त्यातकजलीस निर्वाणीच्या भाषेत सांगितले.

हैद्राबादच्या वाटाघाटीचे भाग्य अखेर कोणाच्या हाती असले पाहीजे हे आपल्या ठाउॅक आहे. जो कालीम रघवी आपल्या वर्चसवाखाली हैद्राबाद मानतो. त्याने स्पष्टपणे सांगितले आहे की, जर भारताचे सैन्स हैद्राबादला आले तर त्याला दीड कोटी हिंदूंची हाडे व राख पहायला मिळेल. मात्र हो जर त्याची कल्पना असेल तर निजाम व त्याचे वंशज यांचा भविष्याचा निकालच लागला. हैद्राबादचा प्रश्न इतर संस्थानासारखा सुटला पाहिजे. आम्ही आमच्या सक्ताने व श्रमाने उभारलेल्या भारतीय संघाचा नाश हैद्राबादसारखे संस्थान कधीच करु शकणार नाही. याचा अर्थ हैद्राबादचे स्वातंत्र्य आम्ही मान्य करु असे नाही. तरी देखील हैद्राबाद मध्ये रझाकारांचा छळ सुरुच होता. त्यामुळे सरदार पटेल यांनी नेहरुंचा विरोध पत्करत हैद्राबादमध्ये सैन्य पाठवाने सैन्यापुढे टिकाव न लागल्याने निजाम शरण आला. हैद्राबादचे रितसर भारतात विलीनीकरण करण्यात आले.

१०) काश्मिरचा प्रश्न :-

काश्मिरची परिस्थिती वेगळी व गुंतागुंतीची होती. काश्मिरमध्ये ९० टक्के जनता मुसलमान होती. उर्वरित संख्या हिंदू, शीख, बौध्दांची होती. तेथील राजा हरिसिंग हिंदू होता. १५ ऑगस्ट पूर्वी राजा हरिसिंग यांनी भारत किंवा पाकीस्तान यापैकी कोणत्याही बाजूने विलीनीकरणाचा निर्णय घेजला नाही. हिंदू असल्याने पाकीस्तानात सामील होऊ शकत

Scanned with OKEN Scanner

नव्हते आणि भारतात सामील झाली तर बहुसंख्य मुस्लीम उठाव करतील अशी त्यांना भिती वाटत होती. अशा परीस्थितीत १९४७ च्या संख्येवर महिन्यात जमाती टोळ्यांच्या नावाखाली पाकीस्तानचे लष्कर काश्मीरात घुसले तेव्हा काश्मीरचा राजा हरिसिंग योनी भारत सरकारकडे मदतीची याचना केली व सामील नाम्यावर स्वाक्षरी केली. काश्मीरच्या घटना समितीने भारतात सामील होण्याचा निर्णय घेतला व काश्मिर भारताचे एक घटकराज्य बनले.

संस्थानातील सर्व प्रजेला लोकशाहीचे अधिकर मिळाले. अनेक छोट्या मोठ्या राज्यांच्या विलीन करुन भारत अखंड बनविण्याचे अलौकीक कार्य सरदारांनी केले.

११) राज्यपुनर्रचनेतील सहभाग :-

भारताला नुकतेच मिळालेले स्वातंत्र्य, त्यात संस्थानाच्या विलीनीकरणाला आलेल्या अडचणी यामुळे स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर पूर्वीच्या ब्रिटिश राजवटीतील प्रातांचे स्वरुप कायम ठेवून देशी संस्थानाचे विलीनीकरण करुन काही राज्य तशीच राहू दिलीत तर काहींचे संघ प्रस्थापित केले. मात्र स्वायत्त अधिकारांच्या आधारे स्थायी स्वरुपात राज्य निर्मिती घटनाकारांनी केली नाही. भाषा व प्रांतरचना करण्यासाठी काँग्रेस पक्षाची बांधिलकी होती. स्वातंत्र्योत्ती काळात भाषावर प्रांतरचनेबाबत घटना समितीला सल्ला देण्यासाठी १९४८ मध्ये दार समिती नेमण्यात आली. या समितीने भाषवार प्रांतरचनेस विरोध केला. त्यांनी नमूद केले की, भाषावर राज्यरचना संकुचित राष्ट्रवादाला प्रोत्साहन देणारी ठरेल आणि त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होईल. तसेच अन्य भाषिक अल्संख्याकांचा प्रश्न निर्माण होईल त्यांनी प्रशासकीय सोयी, इतिहास, भौगालिक स्थिती, सांस्कृतिक अस्मिता व आर्थिक ाधारावर पुनर्रचना करण्यावर भर दिला.

दार समितींच्या शिफारशींनी जनता संतुष्ट न झाल्याने जे.व्ही. पी. आयोग जवाहरलाल नेहरु, सरदार वल्लभभाई पटेल व डॉ.पट्टाभि सितारामैय्या ही त्रिसदस्यीय समिती नेमण्यात आली. सरदार वल्लभभाई पटेलांनी सुद्धा केवळ भाषिक पुनर्रचनेला राष्ट्रवादाचा खून अशा शब्दात भावना व्क्त करुन देशाच्या राष्ट्रीय एकता व एकात्मतेचा विचार करून शेवटपर्यंत विरोध केला.

या सर्व गोष्टींचा विचार करता सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी आपल्या अधिकारांचा योग्य वापर करत एक मुसद्दी प्रशासकाची यशस्वी भूमिका निभावली. गुंतागुंतीच्या प्रश्नांवर यशस्वी मार्ग काढत जगाच्या नकाशावर नव्या एक संघ भारताच्या निर्मितीचे श्रेय सरदार पटेल यांनाच जाते.

निष्कर्ष–

सरदार पटेलांचे भारतातील अस्तित्वाचे योगउान लक्षात घेता इटलीच्या स्वातंत्र्य संग्रामाची आठवण होते. काहूरच्या नेतृत्वाखाली इटलीत स्वातंत्र्यसंग्राम घडून आला.गॅरिबाल्डी व मॅझिनी त्यांचे दोन हात होते. मॅझिनी चिंतनधील राजकारणी होते. गॅरिबाल्डी रणधुरंधर सेनापती होते. हा त्रिकोण इटलीच्या इतिहासात अजरामर झाला.तसाच त्रिकोण गांधी, वल्लभभाई पटे व पंडीत नेहरू यांचा भारतीय राजकारणात निर्माण झाला. पटेल यांनी ध्येय व व्यवहार यांची सांगड घालून भारताला आकार दिला. भारतीय राजकारणात व राष्ट्राचे भवितव्य घडविण्यात सरदार पटेल यांचे कार्य सर्वगामी स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या कर्तृत्वाचा प्रभाव आजही भारतीय राजकारणावर दिसून येतो.

संदर्भ

१. केळकर ,मो.वा.: सरदार पटेल चरित्र, वरदा प्रकाशन, पुणे, ऑगस्ट १९९८
२. बाळ, प्रकाश व बेडकिहाळ, किशोर : धर्म आणि राजकारण, अक्षर प्रकाशन, सातारा, २००३
३. देसाई, अशोक : सरदार साहित्यमाला संपुट, सरदार पटेल मेमोरियल सोसायटी, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद, म १९९९
४. चोपडा, पी.एन.: सरदार पटेल आर्थिक एवं विदेश निती, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली, २०१०
५. भारतीय संविधान, भारत सरकार , नवी दिल्ली.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या March 2019

Role of Caste in Indian Politics

Sanjay Kashinath Patil
Assistant Professor, Political Science
Pankaj Arts College,
Chopda

Introduction :

Caste is a social phenomenon of Indian society. Caste is playing a major role in the process of politics in India. Therefore understanding of Indian politics is possible only with thorough understanding of the complexities of caste system. Caste has gained an influential position in India politics.

On the one hand, a structure of divisions and accommodations, caste provides to politics. And on the other hand a cohesive element which absorbs tensions and frustrations. It becomes divisive when question arises of national unity. But regarding a locality or group matter, it gives a cohesive force by uniting people of a caste.

The formation roles of caste association are also playing as important role in influencing voting pattern. Even political parties are considering caste as a vote bank. This enabled the lower castes to be politically influential on the basis of numerical preponderance. In selecting candidates for elections, political parties often give consideration to the caste composition of constituencies. Sometimes several castes are using politics in their attempt to better their conditions or to achieve their goal. Reservation policy is another aspect where we can see that caste system also influences Indian politics.

Oigin of Caste system :

Caste in Indian society refers to a social group where membership is largely decided by birth. This caste system became fixed and hereditary with the emergence of Hinduism and its beliefs of pollution and rebirth. The Laws of Manu (Manusmitri), refer to the impurity and servility of the outcastes, while affirming the dominance and total impunity of upper castes. Those from the lowest castes are told that their place in the caste hierarchy is due to their sins in their past life. Vivid punishments of torture and death are assigned for crimes such as gaining literacy or insulting a member of a dominant caste. Manusmitri, the most authoritative text of Hindu religion legitimizes social exclusion and introduces absolute inequality as the guiding principle of social relations. Caste still very much matters to Indian citizens even in the modern world, though one must point out that different groups of citizens have different reasons for maintaining the system of caste. The upper castes want to keep caste alive to oppress the lower castes thereby maintaining theirdomination. It is very interesting to note that the lower caste groups, who are supposed to hate the caste system, also want to use their caste identity to gain benefits in the corridors of power and politics and, at the same time, they want to put a stop to the caste oppression imposed upon them by the upper castes. It is an ironical and interesting situation of the Indian society in modern India.

Actually, it was meant to show that the four classes stood in relation to the social organization in the same relation as the different organs of the Primordial Man to his body. Together they had to function to give vitality to the body politic. But the caste system grown to the level of retarding the growth of an individual in the name of caste and there by affecting the fundamental rights of an individual to live or to grow, which is the essence of democracy.

Caste in Indian Politics :

Caste has influenced the policy-making of the government, for example the policy of reservation in favor of certain castes. The programmes, policies and declarations of political parties are made, keeping in view the caste factor. Even different positions within a political party are distributed in terms of caste configurations.

Caste plays a very important role in elections and voting. Political parties select their candidates on the basis of caste composition in the constituency. The voting in elections and mobilization of political support from top to bottom moves on the caste lines. The caste factor also influences the formation of the council of ministers and making appointments to various political positions in the government.

Caste also functions, as a pressure group in politics. Political bargaining is also done on the caste lines. Caste organizations have emerged to organize caste members for collective bargaining with each other.

The administration has not escaped the influence of the caste in India. The postings, transfers and appointments of public officials are influenced by caste considerations.

Even the behavior of public officials in carrying out administrative duties gets influenced by caste considerations. The political leadership in many political parties emerges and survives in politics on the basis of the support of certain caste groups.

There are many political experts who consider

Scanned with OKEN Scanner

the increasing influence of caste in politics as a negative tendency, not helpful in the development of democracy

Caste Politics in Different States :

Bihar occupies the first position where caste basis predominates over its politics. The recent politics in Bihar is articulated in terms of the backward vs the forward. In Kerala also caste considerations have played an important role. It is generally held that four major groups are contending for a dominant place in the political life of the states; Nairs, Ezhavas, Christians and Muslims. Ezhavas number 26.4 percent followed by Christians with 21.17 percent, Muslims number 19.5 percent and Nairs with 12.5 percent. Each of them dominates a particular region of Kerala. Malabar area is exclusively dominated by Muslims, the Christians dominate Ernakulam and Kottayam districts, Nairs from the dominant community in Trivandrum district and Ezhavas are particularly strong in palghat.

In Andhra Pradesh caste politics is reflected the Kammas and Reddys. The important castes in the state are the Brahwmins, the Reddys, the Kammas the Harijans, the Velamas, the Rajus and the Kapus, Reddys and the Kammas are politically dominant and numerically strongest in the state.

In Haryana jats form the dominant political force as they constitute about 23 percent of the total population. The jats are followed by scheduled castes constituted of hamars weavers and sweepers. Even Brahmins occupy powerful positions in the state dis proportionate to their population due to their class and literal superiority.

In other states like Karnataka the buttle is mainly between two dominant castes Lingayatsand Okkliga.

In Maharashtra the caste politics is played amongst three main castes Marathas, Brahmins and Mahar. In Punjab the conflict is one of religious communities not of caste the Hindus and Sikhs

Caste System Vs Political Democracy :

Caste system is a bane to democracy. Castes are not equal in their status. They are standing one above another. They are jealous of one another. It is an ascending scale of hatred and descending scale of contempt. Democracy is essentially an alliance building exercise based on ideology but in our country alliance building was a criminal alliance of one particular community with other one (both stronger ones and numerically powerful one) resulting in the marginalization of the other communities.

"The government, which was designed for the people, has got into the hands of the bosses and their employers, the special interests. An invisible empire has been set up above the forms of democracy".

Woodrow Wilson

Caste becomes important in politics because politics is highly competitive. Its purpose is to gain power for certain ends. It, therefore, exploits all kinds of loyalties in the society to gain and consolidate certain political positions; organization and articulation of support are important in the above process of politics in our country. Caste is one such organization with which the people are associated. The linkage between politics and caste is thus important and in the process both interact so closely that they are transformed. Party programs also cut across caste loyalties and members of one caste may be divided on the basis of ideological affiliations.

There is no denying the fact that the politicization of caste has benefited the lower castes and other backward groups, especially in the southern region of India. But the question arises: Have political parties, which mobilize different groups in the name of caste, ethnicity and religion, been able to bring about a society which is just and egalitarian? Generally speaking, the leaders of such parties have taken the advantage of the in egalitarian system but unfortunately they have failed the common people belonging to the weaker sections. These leaders, mobilizing the lower and backward caste groups, have become another kind of elite keeping most of the people out of the purview of development and egalitarianism. It is important to mention here that such tendencies have afflicted the Indian society because the leaders have paid lip-service to the ideal of social democracy. The upper-caste groups have not provided sufficient space for the lower and backward caste groups. They are still trying to maintain their ideology of an unequal society, based on either caste or religion.

Role of caste in elections has two dimensions. One is of the parties and candidates and the second is of the voters. The former seeks support of the voters projecting themselves as champions of particular social and economic interests, the latter while exercising their vote in favour of one party or candidate based on caste. People vote on the basis of caste and religion and do not take the merits of the candidate into consideration. Democracy itself has become a mockery owing to this evil. India is the world's largest democracy but everyday democracy fails. Even today one can't find a Dalit candidate contesting in the non-dalit reserved constitution and politicians will not talk about casteless society because they want people to be divided. Every party in India is strongly backed by a caste. So they don't allow people to get united in casteless society because it difficult for minor caste party to remain in the politics. Since independence no changes has come in this. Top leaders and politicians play caste politics to sustain in power and earn wealth. No equality in the society both economically and politically.

Conclusion :

1. India's transition to democracy is still in process and marginalized communities are its

Scanned with OKEN Scanner

biggest asset.

2. The democratization process will bring new leaders from the marginalized communities. People want development, people want their voices to be heard and they are not ready that someone in the name of their identity, grab power structure and use it for his/her personal gains which was widely perceived.
3. The political leaders will have to democratize themselves and address the basic issues of the common man.
4. It is important that the Indian people should consider the caste system as a transitional phase, not as a permanent social reality which cannot be erased. The need of the hour is that we, Indians, regardless of caste, ethnic religious and regional identities, should aim at creating an egalitarian society for the future of India.

Reference :

1. Caste and Democracy in India, A Perspective from Below, Vivek Kumar.
2. Social Change in Modern India, N. M. Srinivas.
3. Social Problems in India, Ram Ahuja.
4. Dalit: The Black Untouchables in India, V. T. Rajsekhar.
5. Indian Caste System, C.Hayavadana Rao.
6. Concepts in the Social Sciences : Caste – Ursula Sharma.

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 109 :* Role of Social Reformers in Nation Building February 2019

Socialistic and Humanitarian Approach in Saul Bellow's Seize the Day

- Dr. Mahadev K Waghmode
Asst.Prof. in English
Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda Dist: Jalgaon

Abstract:

Saul Bellow depicted American society in his novel Seize the Day. The novel depicts the society which is running behind the material wealth, prosperity etc. Because of this material wealth people lost their happiness, love, passion, pleasure. The novelist portrays the American capitalism in his novel. Money is everything for the human being. Saul Bellow tries to reform the minds of people by depiction of reality in his novel. People murder each other for the sake of money. The protagonist of the novel, Tommy Wilhelm who is not interested in this materialistic society for that he is away from his family members. This paper tries to show that the money is not given too much importance and also show how the relationships are broken because of money.

Keywords: Materialism, money, capitalism etc.

Tommy Wilhelm a protagonist of the novel lives in the Hotel Gloriana of New York City and his father has lived several years in that hotel. His father, Dr. Adler, doesn't show any fondness for his matter, Wilhelm and Catherine. Wilhelm is unemployed and always thinks that if his father supports then he overcomes his problems easily. His wife Margaret doesn't love because she always asks money to him. He lives his life under pressure. In this situation, he believes on Tamkin who murdered the humanity. He is fallen in love with Olive. He cannot marry because his wife will not grant him a divorce. He is in sadness and he needs assistance financially and emotionally. In the novel Seize the Day each and every character is money-oriented. The spiritual world is away from them. They are hungry for success and they are ready to do anything for the sake of the money. But Tommy doesn't believe in this materialist world. He made number of mistakes in his life. His mistakes are selecting Hollywood career and his marriage with a lady who believes in materialist world. He gave money to Tamkin by showing his trust on that person who ran away with money.

Saul Bellow highlighted the life in the Capitalist America in the novel Seize the Day. The materialist people never maintain their relationships with family, relatives, friends and society. Tommy Wilhelm wants success but he doesn't have any knowledge of success. People easily deceive him. The title of the novel is taken from the poem of Horace.

Dum loquimur, fugerit invida actas;
Carpe diem, quam minimum credula postero.

Carpe Diem means enjoy the every moment of the life. Bellow portrays post-war American people where people are thinking of future instead of present. Tommy Wilhelm also thinks of the future which is futile. American dream is for many families a reality. Bellow depicts the painful condition of society, loss of love, and loss of humanity. Money breaks the human relationships and people live in alienation. Due to materialism family relationships and human relationships lost their importance. All the citizens of the New York City are busy in their work and break their relationships.

Tommy Wilhelm is defeater in this materialistic world. In this contemporary world money is everything to gain the success in the life. Tommy is totally different in this society. He always thinks romantically and he is not a competitor in this world. Because of unsuccessful, he depends on his father in this world. Sometimes we see that Tommy can comprehend the lacking of quality to succeed in this world what he should have. Tommy suffers in this capitalist world where the humanism is murdered. Saul Bellow writes "The world is full of murderers. So it's not the world. It's a kind of hell (71). He lives isolated life in this world. He makes number of mistakes in this world. Wilhelm separates from his father because he left the school in middle and adopts another name. He divorced his wife and married his girlfriend. Adler is a worshipper of materialism and German mannerisms. Both father and son quarrel with each other on their family matters. Adler and Tommy are totally different personalities. Adler believes in materialistic world while Tommy doesn't believe the materialistic world. Dr. Adler is a practical person. He is totally opposite to his son Wilhelm. Money makes difference between father and son. Adler is a materialistic father of America. He rejected his son for the sake of money.

Wilhelm is away from his father. He doesn't get his father's love and affection. At last he turns towards Tamkin who is father figure for him. He is deceived by this person.

In this materialist not such a person who is easily deceived by others. He is a very simple hearted and passionate man. He gave his all the money to Tamkin and

Scanned with OKEN Scanner

Tamkin ran away without informing him anything. Here Tamkin has murdered the humanitarianism. Tamkin tells the idea how to earn the money in this materialistic world. He tells,

"One fact should be clear to you by now. Money-making is aggression. That's the whole thing. The functionalistic explanation is the only one. People come to the market to kill. They say, I'm going to make a killing.' It's not accidental. Only they haven't got the genuine courage to kill, and they erect a symbol of it. The money. They make a killing by fantasy.(69)

Tamkin met Tommy with the intention to earn money by deceiving Tommy. The novelist used flashback techniques to tell the story of Wilhelm. Sigmund Freud a psychoanalyst has explained the theory of mind. Here Tommy continuously believes in Tamkin. His mind always wanders into the past and present life. In this materialist world Wilhelm is in unconscious condition and the people like Tamkin always murder this type of people. In this novel, the humanitarian relationships are murdered. People are running behind the money.

Saul Bellow tries to show the 20th century American society where human follows towards materialism and they are running behind material success. His father never helps him. The novelist has depicted the materialist world. Bellows characters speak about feeling and emotions and he is not afraid of it. He involves the readers into the emotions and feelings of the characters. All the reader should understand the nature of the protagonist. The reader should understand the problems faced by Wilhelm and the reasons of his sadness, frustrations and loneliness.

References:

1. Bellow, S., Seize the Day. U.S.A. Penguin Books, 1996.
2. Goldman, L. H., Saul Bellow's Moral Vision: A Critical Study of the Jewish Experience.New York: Irvington Publishers, 1983.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ

१. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, अनंत पैलूचा सामाजिक योध्दा, पृ. ४०
२. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, प्रज्ञासुर्य, पृ. २४०
३. तत्रैव
४. तत्रैव
५. सुखदेव थोरात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, पृ. ३०
६. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, उपरोक्त, पृ. २४२
७. तत्रैव, पृ. २४२
८. सुखदेव थोरात, उपरोक्त, पृ. ४७
९. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, उपरोक्त, पृ. २४४
१०. सुखदेव थोरात, उपरोक्त, पृ. ८०, ८१
११. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, उपरोक्त, पृ. २४५

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143 March 2019
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या

Cross-Cultural Conflicts in Kiran Desai's *The Inheritance of Loss*

Dr. Mahadev K. Waghmode
Head, Department of English,
Pankaj Arts College,
Chopda

Abstract :

Kiran Desai is a daughter of famous Indian novelist Anita Desai who is a postcolonial writer. Kiran Desai's novel The Inheritance of Loss won the Man Booker Prize in the year 2006. The novel, The Inheritance of the loss projects the postcolonial issues. The postcolonial themes are identity crisis, multiculturalism, cross culturalism, alienation, migration, exile, immigration etc. The novel shows the many significant issues of postcolonial world. The novel was set in the year 1980 and it depicts the story of Jemubhai Patel. Jemubhai Patel is living very frustrated life after his retirement in Kalimpong which is situated at the foothills of Himalaya. Second point of this novel is Nepali revolutionist and third is an illegal immigrant, Biju, the son of Mr. Patel's cook. The novelist depicts the pangs of these characters in this postcolonial world. All the characters face different problems in their life. These characters came from different cultural backgrounds. They face the problem of cross culturalism in the host land.

Keywords : Alienation, Migration, identity crisis, colonialism.

The novel, *The Inheritance of Loss* projects postcolonial issues through the protagonist, Jemubhai Patel. Jemubhai Patel who is an Indian and now he is residing in British. He shows that he is British. He faces the problem of alienation and estrangement in unknown world. He faces the problem of identity crisis in the strange land. He and his wife Nimi detest Indian life. Jemubhai returns after staying few years in UK. His mentality is changed after his return and he behaves like a colonist. Culture is the way of life. Culture includes everything like customs, beliefs etc.

All these migrated people face different problems. These people are treated minorities in the host land. They are demanding equal status in host land. They want equal position and equality in everything. Cross culturalism or multiculturalism is existed in each and every county. In this multicultural world, no religion or no custom can claim themselves as superior .The important characters like Jemubhai, Sai represents from multicultural world.

They have migrated from their native place and they are adjusting themselves in this cross cultural world. Biju, the son of a cook, is adjusted himself in new country but he is frustrated in different culture. Pramod K Nayarin his book An Introduction to Cultural Studies writes,

"The cultural is constituted by and constitutes the social. That is the social realm society is constituted by the cultural artefacts used by the people , even as the cultural artefacts are themselves produces and consumed by society."(Nayar,28)

The novel narrates the stories of Sai, Jemubhai and Biju. Biju is a son of a cook who is an illegal migrant in New York City. Sai and her grandfather Jemubhai are strangers in their homeland because of their education, wealth and language. These characters are strangers and minorities in their own country. Biju is an illegal immigrant, as a cook he wanders from one restaurant to another. He hopes that he will get a green card. Biju is a young man of this third world country like India who wants to visit western country to earn lots of money. His dream suggests that he is ready to sacrifice his own culture. Biju is not ready to return his own country when a man gives him a ticket to travel to India. He differentiates a wealth between host and home country.

The characters in this novel are caught between two nations, two languages and two cultures. They face the problems of identity crisis in the western land. They face problem of language, problem of culture and problem of nation. They loss everything in the host country i.e;loss of their identity, loss of their culture and loss of their language. The novel discusses about exile, immigration, migration of the various characters. The novel tries to show how the people from developing country migrate to the developed country for making money and getting equal status in the society. Ortiz writes about transcuturalism,

'Transculturation is the reciprocal process by which two cultures, upon contact, engage in a system of give and take and adaptation to each other's ways, though often not in an equal manner, resulting in the emergence of a new cultural reality (Ortiz 1970).'

Jemubhai Patel's days in Cambridge, England are very worst. He faces the problem of loneliness, struggle, confusion etc. He left his family for his education in England. His family is depended on him. All the time in England he thinks of his own country. Desai writes,

"He retreated into a solitude that grew in weight day by day. The solitude became a habit became the man, and it crushed him into a shadow" (39)

The novel also focuses the identity of Sai and Gyan.

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Sai is a granddaughter of Jemubhai Patel. She exiled from convent school to home school. She develops her love relationships with a Nepali tutor Gyan. Gyan's family lived in poverty. Gyan is fighting for the independence of Gorkha which is a tribe in Nepal. He is actively involved in the Gorkha National Liberation Movement.

Biju flies from India to America continuously. He writes a letter to his father when he was staying in America. He writes;

Respected Pitaji no needs to worry. Everything is fine. The Manager has offered me a full-time waiter position. Uniform and food will be given by them. AngreziKhana only, no Indian food and the owner is not from India, He is from America itself. (20).

The paragraph itself suggests that Biju is facing the problem of food in America. He is craving for Indian food but he didn't get it because the owner of the restaurant is from America. Biju migrates from eastern to the western. He encounters with the western culture as an immigrant. He could not adjust with the western culture. He went to America to gain financial success. The western experience makes him to understand his own culture.Biju suffered in western country. He lost his identity and culture. He fights for his own identity in America but he fails in getting the identity. Biju and Jayant are two different characters struggle to identify themselves in the western country. Biju lives isolated and alienated life in American whereas Jayant lived very happy life.

Gyan, who is a Nepali, represents himself an eastern identity. He develops relationship with Sai who is a western. There is the clash between western and eastern. Sai represents himself a multicultural. Sai lost her identity after the death of her parents in a car accident. All the characters in the novel tries to transcend their culture and tries to give birth to the new culture.

Conclusion :

The novel ***The Inheritance of Loss*** shows the influence of western and eastern culture. The encounter of the western and eastern culture brings the changes in the perception of the characters. The novel also focuses on the identity crisis of the characters. The novel shows the effect of western culture on eastern culture. All the characters crosses the boundary of their country and came in contact with different culture and language.

References :

1. Desai, Kiran. The Inheritance of Loss. New Delhi: Penguin Books, 2006.
2. Nayar, Pramode. An Introduction to Cultural Studies. Viva Books.2015
3. Ortiz, Fernando. Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar. New York : Vintage Books, .1970

Scanned with OKEN Scanner

Importance and Opportunities of Higher Education in India

Dr. Mahadev K. Waghmode
Head, Department of English,
Pankaj Arts College, Chopda

Abstract :

Education is the backbone of the society and the country. The progress of the country is depended on the percentage of literacy. The literacy rate of developing country like India is 70 percent. But the gross enrollment ratio of higher education is 25.2 percent till today. Government tries to increase this Gross Enrollment ratio by providing different facilities to the students. There are 14 open universities which provide higher education to the students who are unable to enroll in the campus. There are many opportunities for the students who complete their higher education in different streams. The students are unaware about the opportunities in their field. After their education, they can't get job because of their unawareness. They become nervous and negative and think in negative way. This research article focuses on the opportunities and importance of higher education in India.

Keywords : higher education, opportunities, facilities, schemes etc.

Higher education gives an opportunity to the individuals to succeed in their life. Swami Vivekanand defines, ' Education means manifestation perfection which is already existing in man'. It means to draw out a potential thing which already exists in a man. Higher education gives a platform to the students to show their talents and develop their talents. It develops the personality of the students and gives them an opportunity for their overall development. Today's university education provides different programs to the students.

Importance of Higher Education :

Higher Education provides many job opportunities to the students who are enrolled in the campus. Higher education institutes established placement cells in their campus. Through this placement cell, the institution invites various industries to conduct an interview of the students in the campus. Higher education is important because it develops different skills among the students. It also develops economy of the country. Education makes the students aware about their health. Communication is also developed through higher education. Higher education not only trains the students in the respective field but it also trains them to think analytically and comprehend everything.

It has been said that if you don't take college education then you are not going to become successful in your life. A person who takes college education can understand the real world. He can make his life successful. The students can complete their degrees in variety of discipline like Arts, Commerce, Science, MSW, BBA, BCA, MBBS, Engineering etc. These different disciplines can give them job opportunities in the respective field.

India was recognized with a land of scholars and learners. India was recognized for its universities like Takshila, Nalanda, Vikramshila in the ancient time. India had 20 universities, 500 colleges at the time of independence. Indian higher education progressed after the independence rapidly in India .This number has increased to 789 Universities and 37204 colleges and 11443 stand alone institution in India till February 2017. The Government of India is trying to foster talent through focusing on the number of Universities and Colleges. UGC is the main governing body that tries to develop the standards of higher education in India.

The government should provide grants to the colleges which are in remote areas. The colleges which run traditional courses can't get enough funds from the government. Because of this reason, many colleges cannot create good human being from their institution. Government established UGC an autonomous body to look over the higher education system in India. NAAC also tries to increase the quality of higher education.

Opportunities in Higher Education :

India is a second largest country in population after China. The population of young people in India is higher than other country in the world. There are huge opportunities for the students who complete their higher education in India. In India, there are 789 Universities, 37204 colleges and 11443 stand-alone institutions till Feb 2017. The year 2017 witnessed 25.2 million enrollments and which will be increased upto 30% by 2020. India's higher education is the 3rd largest educational system in the world. Unfortunately, Indian higher education is unable to provide proper education to the students. So that students are going abroad for better learning. Indian higher education system is growing very fast irrespective of various challenges. Because of the invention of modern technology, it is easy to overcome all the problems and brought changes in country's higher education sector. Indian Higher education provides different schemes to the students who are enrolling for higher education. There are many universities which are having innumerable affiliated

Scanned with OKEN Scanner

colleges. So that UGC is providing Autonomous status to the colleges which are having higher grade consequently in three cycles. Education develops active democratic citizenship. The mission of higher education is to train young people values which form the basis of democratic citizenship. Fernandes says, 'the Autonomous college created the capacity for increased student engagement. Students are digital now. All the information is available to them in a fingertips'. (211)

Education develops the individual personality in all respects, it develops the students mentally, psychologically, socially and culturally. Because of this development they can get job in any field. After their post graduation students can apply for NET and SET examination. They will get job as a professor in colleges and in universities. The students who complete their higher education in medical field can get job as a doctor.

The students can get job in banking sector after completing their graduation. They can also apply for MPSC and UPSC examination. After clearing these examinations, students can get job as officer in various field. Education also makes them a good leader in political and business field.

Education plays very important role in preparing the better society. It plays the important role in shaping the personality of the learners. Because of the globalization, there is a rapid change in the education system of the country. Education is considered one of the important tools of social change.

There are other opportunities in the context of higher education in India. The higher educations are collaborating with industry. Because of this collaboration, graduates are getting opportunities of jobs in industry. The use of technology in teaching learning process also makes the students to handle the technology effectively. The government should increase the collaboration with national and international companies which can offer better job opportunities for students.

Conclusion :

India has a rich history of imparting higher education. Education has strengthened person's body, mind and character. Higher education in India has increased rapidly after the independence of the country. Still the gross enrollment ratio of higher education is very less compare to other country like US and China. It is necessary to develop the higher education. There are many opportunities are available but how to get it is the matter of concern.

References :

1. Fernandes, Daniel. Educational Autonomy: A Step towards Excellence in Higher Education.
2. University News, Vol.53, No.3 (2015)
3. Thorat, Sukhadeo. Education for Civic Learning: Bring it at Core of Learning. University News.
4. Vol.53, No.03.(2015)

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF)-6.261(2017), (CIF) -3.452(2015), (GIF) -0.676 (2013)
UGC Approved Journal | July-August-Sept. 2018 | Vol. 5, Issue 3

Pangs of Immigrants in Jhumpa Lahiri's Novel *The Namesake*

Prof. Mahadev K.Waghmode
Head, Dept of English,
Pankaj Arts College, Chopda, Dist. Jalgaon (M.S.) India.

Abstract:

JhumpaLahiri's one of the famous novels The Namesake projects the life of immigrants and the problems of the immigrants. These immigrants face problems in foreign land for establishing their own identity. These immigrants socially, psychologically and culturally isolated from the country. They are cut-off from their culture, traditions and customs. They are treated minority or oppressed people in the alienated land. The novel depicts the character which is displaced culturally from his country. Gogol is the protagonist of the novel. The title of the novel suggests the problem of identity crisis in a foreign culture. Lahiriherself describes the feeling of rootlessness. "No country is my motherland. I always find myself in exile in whichever country I travel to, that's why I was tempted to write something about those living their lives in exile." All the characters in this novel are migrated from their own native land and lives in foreign land. They face number of problems in strange land. It also represents the problem of second generation immigrants in America.

Keywords: Identity crisis, displacement, minority, rootlessness, immigration etc.

The novel portrays the story of a young Bengali couple Ashoke and AshimaGanguli.The couple migrates to the U.S. immediately after the completion of Ashoke's doctoral studies in Engineering at the MIT. The boy is born to this couple and they gave him a name Gogol. Ashima's grandmother sent a letter to name a baby according to the Bengali tradition, but the letter not ever arrives. The name is given to the baby from the name of the Russian author Nikolai Gogol. He is a favorite author of Ashoke and this incident is connected with train accident at that time, he is reading a short story *The Overcoat.* And this book saved Ashoke from dying.

Ashima feels alienation, isolation and despairingness in the foreign country. Ashima was nineteen years and she is not in hurry to become a bride. Ashima's exile brings her alienation from her homeland, relatives and friends. She loves her native country and always thinks of her own country. She always thinks to return her own country or native land. She thinks that her children should take education in her own country i.e. India. A critique Anju Bhatt observes that the novel portrays the pathetic conditions of immigrants such as isolation, nostalgia, schizophrenia experiences of Ashima. At the age of twenty Ashima was keen to learn and also to adjust with new surroundings. She has to adapt with Ashok who was a Ph.D. student at the Massachusetts Institute of Technology (MIT). She was pregnant in the foreign land and she feels regret that there is no one from her family. She doesn't want to grow her child in to this land. She requests Ashoke to complete his work and return to their own native land. Ashima is a displaced character and she is uprooted from her own culture and social background. She shares her sense of alienation with her friends who also came from India. These Indian families try to keep their own culture, customs and rituals in the foreign land.Ganguli family participated in every ritual. So, these activities are alivethem among the strange community.

Scanned with OKEN Scanner

They celebrate Hindu festivals Diwali and Holi with their friends, in combination with the old-fashioned American banquet of Thanksgiving and Christmas. Ganguli family faced difficult situation in US when the first child was born in their family. They cannot wait too much for naming their child. The first generation characters face the problem of cultural clashes. They are not ready to celebrate American festivals Thanksgiving and Christmas. But for the sake of their son they have to celebrate these festivals.

Ashoke related an incident of train wreck for naming his child. He was survived because he was reading the Short Stories of Nikolai Gogol. So he decided to give a name to his child Gogol. The name Gogol is supposed to be the baby's pet name, "the name by which one is called, by friends, family, and other intimates, at home and in other private, unguarded moments" (16). Lahiri writes,

> A practice of Bengali nomenclature grants, to every single person, two names.In Bengali the word for pet name is daknam meaning, literally, the name by which one is called, by friends, families,and other intimates at home and in other private, unguarded moments.(25)

In Bengali tradition, the task of the parents is to decide the child's good name, a bhalonam. There is no provision in the Schools of US for accommodating the Bengali tradition of two names.The school Principal sent Gogol with a letter to his parents explaining that due to the preference of your son will be known as Gogol at school not Nikhil as the parents wanted the name according to their tradition. Ashima is expressively separated and detached from her child. Ashima finally got first job in America at a public library after twenty eight years and it takes her forty-eight years to break the limits of domesticity. She has successfully did her domestic duties, when her husband dies of a heart attack in Cleveland. She says, "Now I know why he went to Cleveland. He was teaching me how to live alone" (183).

Her heart changed after this incident. This change brought her new feeling. It is her successful integration with foreign culture. It also states to the level of gladness and pleasure of the couple. Ashima's free-mindedness, forbearance, self-determination and inventivenesscemented the way for easy absorption into a foreign culture. Ashima lives between two cultures and torn between the contradictory feelings of happiness and unhappiness. On the one hand, "there is a thrill to whittling down her possessions to little more than what she'd come with [...]" (278), and on the other hand, she experiences a sense of alienation, loss and abandonment from her familiar surroundings:

> Ashima feels lonely suddenly, horribly, permanently alone, and briefly turned away from the mirror. She sobs for her husband. She feels overwhelmed by the thought of the move she is about to make, to the city that was once home and is now in its own way foreign. For thirty-three years she missed her life in India. Now she will miss her job [...], throwing parties, living with her daughter. [...] She will miss the opportunity to drive, miss the country in which she had grown to know and love her husband. Though his ashes were scattered into the Ganges, it is here, in this house and in this town that he will continue to dwell in her mind. (278-279)

Her sense of alienation is crushed too much after the sudden death of her husband. The Ganguli family tries to raise Gogol and his sister with Bengali culture. But, Gogol and Sonia are alienated and grew up under the influence of the surrounding culture in the U.S.Gogol starts his journeywith the sense of alienation till the end of his life. Gogol is a self-alienated person. He livesunder the pressure of an adverse environment which abandons his "real-self and develops

neurotic strategies for living. His rootlessness, anxiety and failure in love relations are characteristics of Gogol's existential conflict. His alienation, solitude, and loneliness are also similar to "human isolation." The author describes "In contrast to both Ashoke and Ashima, who are Indian by birth, Gogol is born in U.S. and as a its citizen, he feels a lot more confident about his position in his society than his parents did, therefore, in his childhood.

The name becomes a significant source of alienation in the novel. His name is torn between Gogol and Nikhil. Ashima never articulate the name of her husband because it is considered improper in the Bengali tradition. Ashima shocked when Maxine, Gogol's American girlfriend, utters her by her first name.

Ashima does not take the name of her husband because it is improper. According to Ashima, "It's not the type of thing Bengali wives do; a husband's name is something intimate and therefore unspoken, cleverly patched over" (2). Bengali children are given two names i.e. one is a pet name i.e. used by family and close friends, and other is used by the rest of society. Lahiri in her novel tries to talk on Bengali custom and she says that Names of the people are associated with different things and this change according to growth of the child. Gogol is recognized with two names one is Nikhil and other is Gogol. This even changed his fate. Lahiri writes, "That one day, the first day at kindergarten ….could have changed everything. He could have been Gogol only fifty percent of the time. Like his parents when they went to Calcutta, he would have had an alternative identity, a B-side to the self (74). He rejected his dual identity because he thinks that he could not be recognized with two names.

Gogol lived in the U.S. where the immigrants are considered inferior. Gogol is not regarded as America still he is born in America. He is living an alienated life in American society. Gogol attempt's to constructa sense of home and homeliness in foreign country. He tries to escape from his feelings of alienation by involving in love affairs and intimate relationships. He makes friendship with Ruth but their relationship ends in disaster. Both are divided and Gogol consents Ruth to achieve her goal in French architecture. In his first encounter with a female student Kim, he introduced with his new name: "I'm Nikhil,' he says for the first time in his life. He says it tentatively, his voice sounding strained to his ears, the statement turning without his meaning it into a question. 'Nikhil,' she repeats. 'I've never heard that before. It's a lovely name" (96).

Gogol is reluctant to introduce himself to keen. He hated his first name Gogol and introduces with the name of Nikhil. This name is not the name of any person in India or America. So he hated the name Gogol.

Like Gogol, all the characters in the novel faced the problem of identity, sense of alienation, nostalgia, displacement and other crisis. The problem of identity crisis is prevalent in this novel. The children of Ganguli family are more interested in the culture of America. The characters also face the problem of language barrier in America. The novelist also presented the marital clashes between husband and wife. The second generation immigrants could not follow the footpaths of the first generation. They never live a life like first generation. The generation gap is also focused in this novel.

References:

- Lahiri, Jhumpa. *The Namesake* .New York: Mariner Books, 2004.
- Friedman N. *Children of immigrants in JhumpaLahiri's Novel The Namesake.2008*
- Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader*, ed. New Delhi: Oxford University Press, 2009. Print.

neurotic strategies for living. His rootlessness, anxiety and failure in love relations are characteristics of Gogol's existential conflict. His alienation, solitude, and loneliness are also similar to "human isolation." The author describes "In contrast to both Ashoke and Ashima, who are Indian by birth, Gogol is born in U.S. and as a its citizen, he feels a lot more confident about his position in his society than his parents did, therefore, in his childhood.

The name becomes a significant source of alienation in the novel. His name is torn between Gogol and Nikhil. Ashima never articulate the name of her husband because it is considered improper in the Bengali tradition. Ashima shocked when Maxine, Gogol's American girlfriend, utters her by her first name.

Ashima does not take the name of her husband because it is improper. According to Ashima, "It's not the type of thing Bengali wives do; a husband's name is something intimate and therefore unspoken, cleverly patched over" (2). Bengali children are given two names i.e. one is a pet name i.e. used by family and close friends, and other is used by the rest of society. Lahiri in her novel tries to talk on Bengali custom and she says that Names of the people are associated with different things and this change according to growth of the child. Gogol is recognized with two names one is Nikhil and other is Gogol. This even changed his fate. Lahiri writes, "That one day, the first day at kindergarten ….could have changed everything. He could have been Gogol only fifty percent of the time. Like his parents when they went to Calcutta, he would have had an alternative identity, a B-side to the self (74). He rejected his dual identity because he thinks that he could not be recognized with two names.

Gogol lived in the U.S. where the immigrants are considered inferior. Gogol is not regarded as America still he is born in America. He is living an alienated life in American society. Gogol attempt's to constructa sense of home and homeliness in foreign country. He tries to escape from his feelings of alienation by involving in love affairs and intimate relationships. He makes friendship with Ruth but their relationship ends in disaster. Both are divided and Gogol consents Ruth to achieve her goal in French architecture. In his first encounter with a female student Kim, he introduced with his new name: "I'm Nikhil,' he says for the first time in his life. He says it tentatively, his voice sounding strained to his ears, the statement turning without his meaning it into a question. 'Nikhil,' she repeats. 'I've never heard that before. It's a lovely name" (96).

Gogol is reluctant to introduce himself to keen. He hated his first name Gogol and introduces with the name of Nikhil. This name is not the name of any person in India or America. So he hated the name Gogol.

Like Gogol, all the characters in the novel faced the problem of identity, sense of alienation, nostalgia, displacement and other crisis. The problem of identity crisis is prevalent in this novel. The children of Ganguli family are more interested in the culture of America. The characters also face the problem of language barrier in America. The novelist also presented the marital clashes between husband and wife. The second generation immigrants could not follow the footpaths of the first generation. They never live a life like first generation. The generation gap is also focused in this novel.

References:

- Lahiri, Jhumpa. *The Namesake* .New York: Mariner Books, 2004.
- Friedman N. *Children of immigrants in JhumpaLahiri's Novel The Namesake.2008*
- Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." *Contemporary Postcolonial Theory: A Reader*, ed. New Delhi: Oxford University Press, 2009. Print.